

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
१९८८-८९

ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
1988-89

NIEPA DC

D04712

Sub. National Systems Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
17-B, Sri Aurobindo Marg, New Delhi-110016
DOC. No. 24712
Date 30.6.89

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय "महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी" हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. १९८८-८९ या संदर्भ वर्षासाठी हे प्रकाशन तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील २८ वा अंक आहे. तो नेहमीप्रमाणे मराठी व इंग्रजी असा संयुक्त तयार करण्यात आला आहे.

हे प्रकाशन दोन भागात असून पहिल्या भागात महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची काही ठळक वैशिष्ट्ये देण्यात आली आहेत व दुसऱ्या भागात निरनिराळ्या विषयांवरील आकडेवारी देणारे तक्ते समाविष्ट केले आहेत. प्रकाशनाच्या मजकुरामध्ये आवश्यक तेथे आलेखांचा समावेश केला आहे.

राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ४४ व्या फेरीमध्ये (१९८८-८९) आदिवासींचे राहणीमान आणि राज्यातील ग्रामीण व नागरी विभागातील कुटुंबांच्या निवासाच्या स्थितीविषयी माहिती गोळा करण्यात येत आहे. या फेरीच्या पहिल्या दोन उपफेऱ्यांमध्ये (जुलै १९८८ ते डिसेंबर १९८८) गोळा केलेल्या माहितीवर आधारित ठळक निष्कर्ष "विशेष अभ्यास" या १४ व्या प्रकरणामध्ये देण्यात आले आहेत.

या प्रकाशनात अद्ययावत आकडेवारी सादर करताना कित्येक ठिकाणी अस्थायी आकडेवारी समाविष्ट केली आहे. पूर्ण माहिती मिळाल्यावर अशा माहितीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई,
दिनांक ४, मार्च १९८९

वा. दि. महाजन
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
मुंबई

P R E F A C E

The Directorate of Economics and Statistics prepares every year a publication 'Economic Survey of Maharashtra'. This publication is prepared for the year 1988-89 and this is the 28th issue of the series, which is published both in Marathi and English (combined).

This publication is divided in two parts. The salient features of the State's economy are given in Part I while statistical tables on various subjects are presented in Part II. Graphs and Charts are given in respective chapters wherever necessary.

The 44th round (1988-89) of the National Sample Survey includes the studies on living conditions of tribals and housing conditions of the general population in the State. The quick results based on the data collected in first two sub-rounds (July 1988 to December 1988) are presented in Chapter 14 on Special Studies.

In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places and they are likely to be revised after fuller data become available.

Bombay,
Dated 4th March, 1989

V. D. Mahajan
Director of Economics and Statistics
Bombay

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र ..	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	xii	Maharashtra's comparison with India
निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक.	xiv	Selected socio-economic indicators for different States in India.
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा ..	1	General appraisal
2. लोकसंख्या ..	5	Population
3. राज्य उत्पन्न ..	7	State Income
4. शेती ..	10	Agriculture
5. उद्योग ..	18	Industries
6. वीज ..	30	Electricity
7. रोजगार ..	32	Employment
8. किमतींचा स्थिति विशेष ..	40	Price situation
9. नागरी पुरवठा व सामाजिक सुविधा ..	44	Civil supplies and Social services
10. व्यापार आणि वाणिज्य ..	50	Trade and Commerce
11. परिवहन आणि दळणवळण ..	52	Transport and Communications
12. सहकारी चळवळ ..	56	Co-operative movement
13. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती ..	61	Finances of Local bodies
14. विशेष अभ्यास ..	67	Special studies
भाग दोन—आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या ..	77	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या ..	77	Rural and Urban population in the State.
A. १ मार्च १९८१ ते २००१ पर्यंत स्त्री-पुरुषांची वार्षिक अंदाजित लोकसंख्या व त्यांच्या वाढीचे प्रमाण.	78	Annual estimates of population as on 1st March 1981-2001 by sex and their exponential rates of growth (%).
2B. जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची पंचवार्षिक अंदाजित लोकसंख्या	79	Districtwise quinquennial projection of population by sex.
3. वयोगटानुसार लोकसंख्या ..	82	Population according to age-groups
3A. वयगट व लिंग यानुसार ग्रामीण व नागरी भागातील पंचवार्षिक लोकसंख्या.	83	Quinquennial rural / urban population by age and sex.
4. धर्मानुसार लोकसंख्या ..	84	Population by religion
5. काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१ ..	85	Economic classification of workers, 1981.
6. औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न	86	Net State domestic product by industrial origin at current prices.
7. औद्योगिक गटांनुसार झालेले १९७०-७१ च्या किमतीनुसार राज्य उत्पन्न.	87	Net State domestic product by industrial origin at 1970-71 prices.
8. औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	88	National income by industrial origin at current prices

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
9. औद्योगिक गटांनुसार झालेले स्थिर किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	89	National income by industrial origin at constant prices.
10. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करापासून महसुली जमा	90	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra.
11. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण.	92	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government budget.
12. महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना).	94	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural census).
13. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन.	95	Area under and production and yield per hectare of principal crops in Maharashtra.
14. महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र	97	Area irrigated by sources in Maharashtra State
15. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक.	98	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra.
16. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके ..	100	Livestock and poultry in Maharashtra State
17. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	101	Index numbers of industrial production in India
17A. प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची रोजगार आकारमाना-प्रमाणे टक्केवारी.	102	Percentage distribution of factories by size class of employment for selected industry groups.
17B. प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची भांडवल आकारमाना-प्रमाणे टक्केवारी.	103	Percentage distribution of factories by size class of capital for selected industry groups.
18. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य.	104	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra.
19. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन ..	105	Major mineral production in Maharashtra
20. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा ..	106	Electricity supply in Maharashtra.
21. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील कामगार ..	108	Working factories and factory employment in Maharashtra.
22. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	110	Employment in different industries in Maharashtra State.
23. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	112	Industrial disputes in Maharashtra
24. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी ..	113	Employment exchange statistics relating to Maharashtra.
25. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च.	114	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State.
26. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	115	Consumer price index numbers for working class at selected centres in Maharashtra.
27. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	116	Consumer price index numbers for urban non-manual employees.
28. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	116	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India.
29. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक ..	117	All-India wholesale price index numbers
30. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	117	All-India consumer price index numbers for industrial workers.

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
1. महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू.	118	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra.
2. महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये.	118	Actual receipts of foodgrains from Government of India and other States to Maharashtra State.
3. महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली ..	119	Procurement of levy in Maharashtra
4. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ ..	120	Growth of education in Maharashtra
5. महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा	121	Medical facilities available through institutions in Maharashtra State.
6. घरखर्चाच्या निरनिराळ्या बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च ..	122	<i>Per capita</i> monthly expenditure on different items of consumption.
7. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	124	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes
8. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवींचे व कर्जांचे वर्गीकरण.	125	Distribution of deposits and advances of scheduled commercial banks according to population groups in Maharashtra State.
9. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी.	126	Road length according to different classes in Maharashtra State.
10. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने ..	127	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra.
11. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	128	Co-operative movement in Maharashtra (Societies, Members and Working Capital).
12. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल).	129	Co-operative movement in Maharashtra (Advances, Outstanding Loans and Turnover).
आलेख	पृष्ठ क्रमांक- कानंतर After Page No.	GRAPHS
1. राज्य उत्पन्न ..	8	State Income.
2. दरडोई उत्पन्न ..	8	<i>Per capita</i> income.
3. अन्नधान्य उत्पादन ..	12	Foodgrains production.
4. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक ..	12	Index numbers of agricultural production.
5. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	18	Index numbers of industrial production in India.
6. बिजेचा वापर ..	30	Electricity consumption.
7. कारखाने आणि त्यांतील रोजगार ..	34	Factories and factory employment.
8. भारतातील घाऊक किंमतीचे निर्देशांक ..	40	Index numbers of wholesale prices in India.
9. कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक ..	42	Consumer price index numbers for working class.
10. सहकारी चळवळीची प्रगती ..	60	Growth of Co-operation.

दृष्टिक्षेपात् महाराष्ट्र/MAHARASHTRA AT A GLANCE

Rb 4385-1

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	Unit (2)	Item (1)
1. शेती--								
<i>Agriculture--</i>								
निव्वळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर ..	17,878	17,668	18,299	17,923	17,881	'000 hectare ..	Net area sown.
एकूण लागवडीखालील क्षेत्र	"	18,823	18,737	20,270	19,920	20,131	"	Gross cropped area.
सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र	"	1,220	1,570	2,516	2,343	2,381	"	Gross irrigated area.
एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	6.5	8.4	12.4	11.8	11.8	Percentage ..	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र--								
<i>Area under principal crops--</i>								
तांदूळ	हजार हेक्टर ..	1,300	1,352	1,504	1,527	1,370	'000 hectare ..	Rice.
गहू	"	907	812	1,079	736	733	"	Wheat.
ज्वारी	"	6,284	5,703	6,438	6,335	6,663	"	Jowar.
बाजरी	"	1,635	2,039	1,709	1,734	1,815	"	Bajri
एकूण तृणधान्ये	"	10,606	10,320	11,233	10,826	11,091	"	All cereals.
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	12,955	12,886	14,037	13,662	14,123	"	All foodgrains (cereals and pulses).
ऊस	"	156	204	317	335	345	"	Sugarcane.
कापूस (रुई)	"	2,500	2,750	2,667	2,693	2,518	"	Cotton (lint)
भुईमूग	"	1,083	904	712	654	709	"	Groundnut
3. प्रमुख पिकांखालील उत्पादन--								
<i>Production under principal crops--</i>								
तांदूळ	शंभर टन ..	13,692	16,622	23,606	17,515	17,128	'00 tonnes ..	Rice.
गहू	"	4,011	4,403	9,313	5,364	6,334	"	Wheat.
ज्वारी	"	42,235	15,574	44,275	30,924	59,519	"	Jowar.
बाजरी	"	4,886	8,241	7,599	4,652	9,096	"	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	67,550	47,367	89,000	61,691	96,504	"	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	77,439	54,137	97,312	71,441	1,10,644	"	All foodgrains (cereals and pulses)
ऊस	"	11,562	16,408	25,939	26,386	27,208	"	Sugarcane.
कापूस (रुई)	"	2,878	824	2,157	1,511	2,518	"	Cotton (lint)
भुईमूग	"	7,999	5,863	4,407	4,352	6,983	"	Groundnut.
4. प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक--								
<i>Index numbers of agricultural production of principal crops--</i>								
(पायाभूत वर्ष त्रैवार्षिक १९६७-७०=१००)								(Base : Triennium 1967-70=100)
सर्व पिके		109.8	88.3	143.6	112.9	158.3		All commodities

वृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	Unit (2)	Item (1)
5. कृषि गणना—@								
घारण जमिनी	'००		49,506	68,625	68,625	68,625	' 00	<i>Agricultural Census—@</i> Number of holdings.
वहित घारण जमिनीचे क्षेत्र	'०० हेक्टर	2,11,794	2,13,616	2,13,616	2,13,616	' 00 hectare	Area of operational holdings
घारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र	हेक्टर	4.28	3.11	3.11	3.11	hectare	Average size of holdings
6. पशुधन—**								
एकूण पशुधन	हजारात	26,048	25,449	29,642	30,919	30,919	Thousand	Total livestock.
एकूण कोंबड्या-बदके	"	10,577	9,902	18,751	19,844	19,844	"	Total poultry
ट्रॅक्टर	"	1,427	3,274	12,917	21,453	21,453	"	Tractors.
7. वने—								
एकूण वनव्याप्त क्षेत्र	चौ. कि. मी.	63,544	62,311	64,222	63,958	63,860	Sq. km.	Total forest area
8. उद्योग—								
कारखाने—								
चालू कारखाने	संख्या	8,233	9,803	15,170	19,966	20,609	Number	Working factories.
कामगारांची दैनिक सरासरी	हजारात	787	952	1,177	1,150	1,138	Thousand	Average daily number of workers.
दर लाख लोकसंख्येमागे कामगार	संख्या	1,988	2,031	1,958	1,641	1,604	Number	Workers per lakh of population.
9. वीज—								
विजेचे उत्पादन	दशलक्ष कि. वॅ. ता.	3,268	9,134	18,751	30,131	32,962	Million kwh.	Electricity generated
विजेचा वापर (एकूण)	"	2,720	7,650	14,034	22,325	23,848	"	Electricity consumed. (Total)
उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	"	1,853	5,312	8,130	11,556	12,075	"	Industrial consumption
औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शेंकडा प्रमाण	टक्केवारी	68.1	69.4	57.9	53.3	50.6	Percentage	Percentage of industrial consumption to total consumption.
अखेरीस वीजपुरवठा केलेले शेतीचे पंप	हजारात	8 (1961-62)	210	647	1,124	1,242	Thousand	Number of agricultural pumps energised at the end of.
10. बँका—								
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी)	संख्या	N.A.	1,408 (June 1970)	3,627 (June 1981)	4,951 (June 1987)	5,094 (June 1988)	Number	Banking Offices (Scheduled commercial)
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे.	"	N.A.	450	1,355	2,249 (March 1987)	2,374 (March 1988)	Number	Places having banking offices (Scheduled commercial).

**अनुक्रमे 1966, 1972, 1978, 1982 respectively.

@ अनुक्रमे 1970-71 and 1980-81 respectively

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	Unit (2)	Item (1)
11. राज्य उत्पन्न—								<i>State Income—</i>
चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	1,597.4	3,875.5	13,968.8	26,609.8*	32,154.1†	Crore Rs. ..	Income at current prices
चालू किमतीनुसार दरबोई उत्पन्न	रुपये	409.0	783.1	2,243.5	3,777.4*	4,489.8†	Rs. ..	Per capita income at current prices
12. सेवामोजन--								<i>Employment exchange—</i>
अखेरीस पटावर असलेले अजंदा	संख्या	1,62,235	3,60,824	12,67,604	28,70,040	26,00,085	Number ..	Persons on live register at the end of
13. शिक्षण—								<i>Education—</i>
प्राथमिक शाळा	संख्या	35,594	45,143	51,045	54,866	55,513	Number ..	Primary schools
विद्यार्थी	हजारात	4,178	6,229	8,392	9,579	9,761	Thousand ..	Enrolment
माध्यमिक शाळा	संख्या	2,461	5,339	6,119	8,417	8,787	Number ..	Secondary schools
विद्यार्थी	हजारात	858	1,936	3,309	4,873	5,066	Thousand ..	Enrolment
14. आरोग्य--								<i>Health—</i>
हस्पतालये	संख्या	N.A.	299	530	769	768	Number ..	Hospitals
दवाखाने	"	N.A.	1,372	1,776	1,782	1,799	" ..	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या	"	N.A.	88	113	183	182	" ..	Beds per lakh of population
15. रस्त्यांची लांबी--								<i>Road length—</i>
एकूण	किलोमीटर	39,241	65,364	1,41,311	1,94,136	2,00,373	Kilometre ..	Total
पृष्ठीकृत	"	24,852	35,853	66,616	1,16,006	1,28,296	" ..	Surfaced
16. मोटर वाहने—	संख्या	1,00,144	3,11,669	8,04,986	17,66,564	19,95,466	Number ..	Motor vehicles
17. सहकार—								<i>Co-operation—</i>
प्राथमिक कृषि पत संस्था	संख्या	21,400	20,426	18,577	18,454	18,344	Number ..	Primary agricultural credit societies
सभासद	हजारात	2,170	3,794	5,416	6,518	6,830	Thousand ..	Membership

*अस्थायी/Provisional.

†प्राथमिक अंदाज /Preliminary estimates.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र Maha- rashtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (per- centage)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
1. लोकसंख्या (१९८१)						
Population (1981)						
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या ..	हजारात ..	40,791	5,25,457*	7.8	'000 No.	(a) Rural population
(आ) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	64.97	76.69	Percentage	(b) Percentage of rural popula- tion to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या ..	हजारात ..	21,993	1,59,727*	13.8	'000 No.	(a) Urban population
(आ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	35.03	23.31	Percentage	(b) Percentage of urban popu- lation to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या	हजारात ..	62,784	6,85,185*	9.2	'000 No.	Total population
(१) पुरुष	32,415	3,54,398*	9.4	..	(i) Male
(२) स्त्रिया	30,369	3,30,787*	9.5	..	(ii) Female
1.4. (अ) वर्गीकृत जाती व जमाती यांची लोकसंख्या.	हजारात ..	10,252	1,56,383@	6.6	'000 No.	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes.
(आ) वरील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	16.3	23.8	Percentage	(b) Percentage of above popu- lation to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे ..	हजारात ..	26,718	2,44,605@	10.9	'000 No.	(a) Total workers
(आ) एकूण काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	42.6	36.8	Percentage	(b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण ..	दर १,००० पुरुषां- मागे स्त्रियांची संख्या.	937	933	Females per '000 males	Sex ratio
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९७१-८१)	टक्केवारी ..	24.54	25.00	Percentage	Percentage growth of popula- tion during 1971-81.
2. शेती†** (१९८४-८५)						
Agriculture†** (1984-85)						
2.1. निव्वळ कसलेले क्षेत्र @@	हजार हेक्टर ..	18,047	1,40,715	12.8	'000 hectares	Net area sown@@
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र @@	..	20,426	1,75,955	11.6	..	Gross cropped area@@
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र @@	..	2,686	54,064	5.0	..	Gross irrigated area@@
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखाली असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	13.1	30.7	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (१९८५-८६ ते १९८७-८८ या वर्षांचा सरासरी)						
Area under principal crops (average for year 1985-86 to 1987-88).						
(१) तांदूळ ..	हजार हेक्टर ..	1,479	40,207	3.7	'000 hectares	(i) Rice
(२) गहू	784	22,911	3.4	..	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	6,541	15,898	41.1	..	(iii) Jowar
(४) बाजरी	1,751	10,203	17.2	..	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	11,050	1,01,598	10.9	..	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	..	13,960	1,22,486	11.4	..	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस	279	3,140	8.9	..	(vii) Sugarcane
(८) कापूस	2,654	6,984	38.0	..	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	676	6,947	9.7	..	(ix) Groundnut

† ** अस्थायी/Provisional @ आसाम सोडून/Excluding Assam.

@@ आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, भारत सरकार. Source : Directorate of Economics and Statistics, New Delhi.

* आसामची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including Projected population of Assam.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (percen- tage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन १९८२						Livestock census 1982
3.1. एकूण पशुधन ..	हजारांत ..	30,919	4,19,545	7.4	*000 No.	Total livestock.
3.2. ट्रॅक्टर ..	हजारांत ..	21	519	4.1	*000 No.	Tractors.
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारांत ..	131	3,109	4.5	*000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वने						Forests
4.1. एकूण वनव्याप्त क्षेत्र (१९७९-८०)	चौ. कि. मोटर	64,078	7,36,685	8.7	Sq. km.	Total forest area (1979-80)
5. उद्योग *						Industry *
5.1. कारखाने--						Factories--
(अ) चालू कारखाने (१९८४)	संख्या ..	18,316	1,67,541	10.9	No.	(f) Working factories (1984).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९८४)	हजारांत ..	1,120	7,603	14.7	*000 No.	(ii) Average daily no. of workers (1984).
6. वीज * (१९८६-८७)						Electricity * (1986-87)
6.1. विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि.वॅ. तास	29,128	1,87,799	15.5	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर ..	दशलक्ष कि.वॅ. तास	22,331	1,36,081	16.4	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	दशलक्ष कि.वॅ. तास	11,562	71,496	16.2	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी	51.8	52.5	..	Percentage	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) (मार्च १९८८)	संख्या ..	5,057	54,870	9.2	No.	Banking offices (Scheduled commercial). (March 1988)
7.2. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे (डिसेंबर १९८२)	संख्या ..	1,613	21,858	7.4	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (December 1982)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९८७-८८) ..						State/National Income (1987-88)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	32,154**	2,57,813***	12.5	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	4,490**	3,284***	Rs.	Per capita income at current prices.

* अस्थायी/Provisional.

** प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

*** शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती मिदर्शक काही निवडक निर्देशांक — चालू

राज्य	लोकसंख्येची घनता Density of population	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती, जमाती आणि बौद्ध यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of Scheduled castes, Scheduled tribes and buddhists to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main-workers to total population	कृषि काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांची टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers participation rates	साक्षरतेचे प्रमाण Literacy percentage
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक (1)	(1981) (2)	(1981) (3)	(1981) (4)	(1981) (5)	(1981) (6)	(1981) (7)	(1981) (8)
1. आंध्र प्रदेश ..	195	975	20.82	42.26	69.53	27.02	29.94
2. आसाम ..	254	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
3. अरुणाचल प्रदेश ..	8	862	N.A.	49.68	73.75	40.55	20.79
4. बिहार ..	402	946	22.82	29.68	79.07	9.06	26.20
5. गुजरात ..	174	942	21.40	32.22	60.12	11.03	43.70
6. गोवा, दमण व दीव ..	285	981	N.A.	30.59	28.56	15.05	56.66
7. हरियाणा ..	292	870	19.07	28.35	60.79	4.69	36.14
8. हिमाचल प्रदेश ..	77	973	37.46	34.36	70.80	18.71	42.48
9. जम्मू व काश्मीर ..	59	892	9.47	30.37	60.34	5.91	26.67
10. कर्नाटक ..	194	963	20.09	36.76	65.03	18.95	38.46
11. केरळ ..	655	1,032	11.04	26.68	41.30	12.77	70.42
12. मध्य प्रदेश ..	118	941	37.22	38.41	76.20	22.35	27.87
13. महाराष्ट्र ..	204	937	22.61	38.71	61.75	23.98	47.18
14. माणिपूर ..	64	971	28.59	40.35	68.59	34.59	41.35
15. मेघालय ..	60	954	81.19	43.44	72.54	33.29	34.08
16. मिझोराम ..	23	919	N.A.	41.73	73.12	32.33	59.88
17. नागालँड ..	47	863	84.06	47.53	73.09	42.45	42.57
18. ओरिसा ..	169	981	37.12	32.75	74.70	10.70	34.23
19. पंजाब ..	333	879	26.88	29.35	58.03	2.27	40.86
20. राजस्थान ..	100	919	29.26	30.48	68.91	9.32	24.38
21. सिक्कीम ..	45	835	57.76	46.60	63.41	34.69	34.05
22. तामिळनाडू ..	372	977	19.42	39.30	60.95	22.36	46.76
23. त्रिपुरा ..	196	946	46.23	29.64	67.29	8.95	42.12
24. उत्तर प्रदेश ..	377	885	21.41	29.22	74.50	5.39	27.16
25. पश्चिम बंगाल ..	615	911	27.90	28.76	54.99	5.81	40.94
भारत*	216	934	24.22	33.45	66.52	13.99	36.23

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes union territory.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not Available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—contd.

दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांचे दर (संख्या) Number of students in Primary and Secondary Schools per thousand population (No.)	चालू किमती- नुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per Capita income at current prices (Rs.) (P)	दर शेतकऱ्यां- मागे निव्वळ पिकांबाबतील क्षेत्र (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectares)	दर हेक्टरमागे उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (p)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Food- grains production per capita (Kg.)	State
			एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस (जसांत) Sugarcane (In terms of cane)		
(1986-87)	(1986-87)	(1984-85)	त्रैवार्षिक सरासरी Triennial average (1985-85 to 1987-88)					← Reference year or date	
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(1)
163	2,333	1.4	1,471	444	1,280	198	68,335	164	Andhra Pradesh
203	2,204	N.A.	1,113	451	1,072	76	43,268	125	Assam
166	N.A.	0.5	1,000	N.A.	1,000	210	N.A.	195	Arunachal Pradesh
136	1,802	0.8	1,761	696	1,562	386	34,974	132	Bihar
193	3,223	2.3	699	368	642	164	74,934	63	Gujarat
238	N.A.	2.3	1,818	N.A.	1,818	N.A.	37,833	91	Goa, Daman and Diu
166	3,925	2.2	2,139	711	1,902	348	46,048	454	Haryana
226	2,908	0.6	1,300	200	1,243	106	8,706	228	Himachal Pradesh
153	2 344	0.7	1,491	583	1,554	321	1,5,667	124	Jammu and Kashmir
170	2,486	2.0	718	331	632	169	1,02,453	115	Karnataka
203	2,371	2.5	1,668	714	1,627	261	52,500	41	Kerala
165	2,020	1.8	585	519	567	88	34,919	171	Madhya Pradesh
201	3,786	2.1	707	407	644	93	86,955	128	Maharashtra
223	2,534	0.4	1,921	N.A.	1,921	289	30,754	238	Manipur
200	N.A.	0.5	971	133	1,034	101	73,000	104	Meghalaya
219	N.A.	0.4	1,042	N.A.	1,042	355	4,000	135	Mizoram
198	N.A.	0.7	697	960	712	N.A.	31,111	110	Nagaland
157	2,024	1.6	1,032	539	917	227	74,297	217	Orissa
166	4,719	2.4	3,204	793	3,114	483	56,644	902	Punjab
149	2,150	2.4	802	358	667	227	39,059	164	Rajasthan
213	N.A.	0.9	1,172	1,188	1,173	N.A.	N.A.	355	Sikkim
225	2,732	1.0	1,942	395	1,655	309	1,02,977	138	Tamil Nadu
186	N.A.	0.9	1,467	470	1,545	244	36,316	160	Tripura
146	2,146	0.9	1,596	837	1,479	175	48,545	238	Uttar Pradesh
202	2,988	1.2	1,637	607	1,574	340	61,108	159	West Bengal
174	2,975	1.5	1,300	373	1,170	179	60,004	186	India.

(P) अस्थायी/Provisional.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक—समाप्त

राज्य	एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी दर हेक्टरी खतांचा वापर (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्रांशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	जंगल व्याप्त दर हेक्टर क्षेत्रातील उत्पादनाचे मूल्य (रुपये) Value of forest produce per hectare of forest area (Rs.)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या, कर्ज घेणाऱ्या सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary agricultural Co-operative credit societies, Percentage of borrowing members to total number of members	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील कामगारांची सरासरी दैनिक उपस्थिती Average daily employment of Factory workers per lakh of population (P)	उद्योगातील उत्पादनाचे दरडोई मूल्य (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगामुळे होणारी दरडोई मूल्यवृद्धि (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	(1986-87) (18)	(1984-85) (19)	(1979-80) (20)	जून अखेर June end (1987) (21)	(1984) (22)	(1984-85) (23)	(1984-85) (24)
1. आंध्र प्रदेश ..	67.2	36.6	39	26	918	1,091.7	249.4
2. आसाम ..	4.7	15.3	28	N.A.	434	606.7	158.5
3. अरुणाचल प्रदेश ..	1.0	10.5	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
4. बिहार ..	51.4	36.7	62	20	608	798.3	157.4
5. गुजरात ..	38.6	25.4	101	39	1,878	3,290.7	580.6
6. गोवा, दमण व दीव ..	28.8	6.3	N.A.	11	1,348	N.A.	N.A.
7. हरियाणा ..	72.9	63.5	108	47	1,546	2,321.5	412.0
8. हिमाचल प्रदेश ..	26.9	17.2	122	18	303	847.0	315.7
9. जम्मू आणि काश्मीर ..	30.0	40.8	287	23	379	444.5	89.3
10. कर्नाटक ..	49.3	18.0	210	17	1,226	1,083.7	261.3
11. केरळ ..	52.8	14.6	327	43	1,068	946.0	257.6
12. मध्य प्रदेश ..	21.8	13.9	43	28	689	945.2	188.3
13. महाराष्ट्र ..	31.0	13.2	60	27	1,741	3,471.3	701.7
14. मणिपूर ..	30.7	42.1	2	N.A.	182	17.5	5.3
15. मेघालय ..	16.2	22.7	4	64	194	154.3	58.2
16. मिझोराम ..	2.3	14.3	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
17. नागालँड ..	1.8	26.3	18	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
18. ओरिसा ..	13.0	23.2	44	19	400	581.4	82.6
19. पंजाब ..	159.9	90.6	145	60	1,520	2,339.6	341.7
20. राजस्थान ..	13.1	22.2	20	28	522	751.8	145.6
21. सिक्कीम ..	12.2	15.4	7	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
22. तामिळनाडू ..	97.1	49.5	118	24	1,766	2,164.9	458.4
23. त्रिपुरा ..	18.2	11.4	15	12	817	126.9	47.0
24. उत्तर प्रदेश ..	70.7	48.4	91	21	459	723.4	157.0
25. पश्चिम बंगाल ..	63.7	26.1	51	20	1,572	1,466.6	312.5
भारत*	48.7	30.7	70	27	1,028	1,427.7	282.4

* केंद्रशासित प्रदेश घरून/Includes union territory.

(P)—अस्थायी/Provisional. N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—concl'd.

घरगुती कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P.)	एकूण औद्योगिक कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P.)	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या Motor vehicles per lakh of popula- tion (No.)	एकूण रस्त्यांच्या लांबीचे दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रफळाशी प्रमाण (किलो मीटर) Total road length per 100 sq. km. of area (km.)	दर लाख लोकसंख्ये मागे रास्त भावाच्या शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled Commercial banks			State
					दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कचेऱ्यांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(1986-87)	(1986-87)	(31-3-1987)	(31-3-1984)	(1987)	March (1988)	March (1988)	March (1988)	Reference year or date
(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)	(1)
21.9	113.1	1,188	48	57	7.1	1,058	879	Andhra Pradesh.
6.1	25.6	719	77	102	4.4	584	263	Assam.
12.9	5.7	68	15	58	7.4	931	202	Arunachal Pradesh.
3.1	48.9	761	48	49	5.3	730	282	Bihar.
34.6	178.6	3,252	34	30	8.1	859	1,067	Gujarat.
72.1	158.2	6,798	151	44	19.9	7,771	2,403	Goa, Daman and Diu.
38.3	90.0	2,207	57	42	7.8	1,488	970	Haryana.
23.8	86.0	959	38	62	12.7	1,732	650	Himachal Pradesh.
37.6	31.9	1,076	6	34	10.5	1,678	758	Jammu and Kashmir.
35.8	101.7	2,152	60	39	9.4	1,354	1,261	Karnataka.
35.6	70.1	1,473	291	45	9.7	1,668	1,095	Kerala.
18.5	116.0	1,215	26	34	6.4	750	490	Madhya Pradesh.
47.0	163.1	2,614	60	47	7.1	2,966	2,268	Maharashtra.
24.7	13.3	1,420	27	94	3.7	340	230	Manipur.
15.1	29.5	935	24	164	8.4	1,294	314	Meghalaya.
16.4	0.1	891	13	117	7.9	837	219	Mizoram.
12.8	18.6	1,069	43	20	6.8	1,245	502	Nagaland.
13.6	96.1	565	79	71	6.4	494	442	Orissa.
52.6	203.9	4,614	95	57	10.8	3,412	1,461	Punjab.
13.1	62.2	1,248	24	34	6.7	743	485	Rajasthan.
33.5	9.8	702	18	291	4.7	1,550	444	Sikkim.
24.0	114.0	1,694	111	39	7.5	1,384	1,376	Tamil Nadu.
9.4	5.7	535	96	32	4.2	445	267	Tripura.
15.4	38.2	818	56	33	6.3	2,030	925	Uttar Pradesh.
21.6	73.9	923	65	32	5.8	1,936	1,018	West Bengal.
24.8	92.1	1,604	51	44	7.0	1,511	954	India*

(P) अस्थायी/Provisional.

भाग एक

पाहणी

PART I

SURVEY

देशाची आर्थिक स्थिती

१.१. देशास १९८७-८८ मध्ये तीव्र अवर्षणास तोंड द्यावे लागले होते. या पार्श्वभूमीवर चालू वर्षी देशातील बहुतेक भागात चांगला पाऊस झाला. परिणामी कृषि उत्पादनात भरीव सुधारणा झाली. औद्योगिक वाढीचा वेगही कायम ठेवला गेला. यामुळे स्थिर किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ९ टक्के वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. घाऊक किमती निर्देशांकानुसार चलनवाढीचा दर अशाच प्रकारच्या पूर्वी झालेल्या दुष्काळी वर्षाची तुलना करता बराच कमी होता.

१.२. शीघ्र अंदाजाच्या आधारे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात स्थिर किमतीनुसार १९८७-८८ मध्ये ३.६ टक्के वाढ दर्शविण्यात आली आहे. जरी ही वाढ १९८६-८७ मधील ३.८ टक्के वाढीपेक्षा थोडीशी कमी असली तरी ती गेल्या वर्षाच्या प्रतिकूल परिस्थितीचा विचार करता लक्षणीय आहे.

१.३. गेल्या काही वर्षात लागोपाठ कमी पाऊस झाल्याने कृषि उत्पादनाची वाढ मंदावली होती. देशाच्या बऱ्याच भागात चांगलं पाऊस झाल्याने कृषि उत्पादनात भरीव सुधारणा होण्याचे हे वर्ष आहे. मागील वर्षी अन्नधान्य उत्पादनात घट होऊन ते १३.८ कोटी टन झाले होते. तर ह्यावर्षी त्यात वाढ होऊन ते १९८८-८९ करिता ठरविलेल्या १६.७ कोटी टनांच्या उद्दीष्टापेक्षा जास्त होईल. ते १७ कोटी टनापेक्षाही अधिक होण्याची शक्यता आहे. तृणधान्याशिवाय तेलबिया, कापूस आणि ऊस ह्यांच्या उत्पादनातही लक्षणीय वाढ होण्याची शक्यता आहे. तथापि डाळींच्या उत्पादनाची खुंटलेली प्रगती अस्वस्थ करणारी बाब आहे. एकूण कृषि उत्पादनात १७ ते २० टक्क्यांनी वाढ होण्याची अपेक्षा आहे.

१.४. दुष्काळी परिस्थितीमुळे १९८७-८८ मधील शेवटच्या दोन तिमाहीत औद्योगिक उत्पादनातील प्रगती मंदावली होती. तथापि चालू वर्षी आरंभापासूनच औद्योगिक उत्पादनात जलद सुधारणा दिसून येते. ह्यावर्षी सुरवातीपासून नोव्हेंबर, १९८८ पर्यंतच्या काळात औद्योगिक उत्पादन मागील वर्षाच्या ह्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ९.३ टक्क्यांनी जास्त होण्याची शक्यता आहे. औद्योगिक उत्पादनात चार-पंचमांश पेक्षा जास्त वाटा असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रात ही वाढ जवळ जवळ १० टक्के आहे.

१.५. अधिदान शेषाची परिस्थिती समाधानकारक नाही. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८ मधील अस्थायी अंदाजानुसार विदेशी व्यापारातील तुटीत वाढ होऊन ती ६,६०१ कोटी रुपये झाली. ती १९८७ मधील ह्याच कालावधीतील तुटीपेक्षा १,६८८ कोटी रुपयांनी जास्त आहे. जरी १९८८-८९ मधील पहिल्या नऊ महिन्यांत निर्यातीत २४.४ टक्के वाढ झाली तरी ह्याच कालावधीत आयातीत त्यापेक्षा अधिक म्हणजे २७.४ टक्के वाढ झाली.

Economic situation in the country

1.1. Against the background of the severe drought faced by the country during 1987-88, the monsoon during the current year was excellent in most parts of the country. As a consequence, there was strong recovery in agricultural production. The momentum of industrial growth was also sustained. These are expected to lead to the growth of nine per cent of the National Income at constant prices. The rate of inflation measured in terms of wholesale price index numbers was considerably less during the year as compared to inflation experienced during the similar drought situations in the past.

1.2. The quick estimates indicate that the Gross National Product at constant prices increased by 3.6 per cent in 1987-88. Though this growth is marginally lower than 3.8 per cent growth recorded in 1986-87, it is rather remarkable in view of the adverse conditions experienced last year.

1.3. The successive poor monsoons during last few years retarded agricultural growth. The excellent rains in most parts of the country during the current year marks a period of strong recovery in agriculture. The foodgrain production which had declined to about 138 million tonnes last year is likely to exceed 167 million tonnes targeted for 1988-89. It is likely that it may even cross the 170 million tonnes mark. Apart from cereals, high levels of production are expected to be recorded in oil-seeds, cotton and sugarcane. However, persistent stagnation in production of most pulses is a disturbing feature. The overall agricultural production is likely to increase between 17 to 20 per cent.

1.4. As a result of drought there was a slow-down in industrial growth during the last two quarters of 1987-88. However, from the beginning of the current year, there was a quick recovery of industrial production. From the beginning of the current year upto November, 1988, the industrial production is expected to be higher by 9.3 per cent as compared to the production during the corresponding period of last year. The rate of increase in manufacturing sector which accounts for about four-fifth of the industrial production is still higher i.e. about ten per cent.

1.5. The balance of payment situation is not satisfactory. The provisionally estimated trade deficit for April-December, 1988 had increased to Rs. 6,601 crore which is Rs. 1,688 crore more than the deficit recorded during the corresponding period of 1987. While the exports during the first nine months of 1988-89 have grown by 24.4 per cent, imports have increased at an even higher rate of 27.4 per cent during the same period.

१.६. अलिकडच्या काही वर्षात संघटित क्षेत्रातील रोजगारातील वाढ मुस्तावलेली दिसते. रोजगार क्षेत्र माहिती सेवेनुसार संघटित क्षेत्रातील रोजगारात अल्पशी म्हणजे १.४ टक्के वाढ झाली.

१.७. औद्योगिक क्षेत्रात १९८७-८८ मध्ये काम स्थगितीमुळे वाया गेलेले श्रमदिन ३९४.७ लाख होते. ते मागील वर्षाच्या तुलनेत जास्त होते. तथापि १९८८-८९ मधील पहिल्या दोन तिमाहीच्या आकडेवारीवरून देशातील औद्योगिक संबंधात विशेष सुधारणा झाल्याचे निदर्शनास येते. दोन तिमाहीत वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या १९८७-८८ मधील ह्याच काळात वाया गेलेल्या श्रमदिनांच्या संख्येपेक्षा ३४ टक्क्यांनी घट दर्शविते शिवाय देशात मोठ्या अथवा प्रदीर्घ औद्योगिक अशांततेच्या घटना झालेल्या नाहीत.

१.८. चालू वर्षी (दिनांक १३ जानेवारी, १९८९ पर्यंत) चलन साठ्यात झालेली वाढ, १९८७-८८ मध्ये ह्याच कालावधीत झालेल्या १४.५ टक्के वाढीशी तुलना करता काहीशी जास्त म्हणजे १५ टक्के होती. चालू वर्षी आता पर्यंत जनतेजवळील चलनात झालेल्या वाढीचे प्रमाण कर्मा होऊन ते ९.९ टक्के झाले, गेल्या वर्षी ते १४ टक्के होते.

१.९. सन १९८८-८९ मधील पहिल्या नऊ महिन्यांतील किमतीतील सरासरी वाढ ही मागील वर्षीच्या त्याच कालावधीत झालेल्या सरासरी वाढीपेक्षा विशेष लक्षणीय होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८ ह्या कालावधीच्या अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या सरासरी निर्देशांकात ७.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९८७ मधील ह्याच कालावधीत ती ६.६ टक्के झाली होती. तथापि जर दिनांक २१ जानेवारी, १९८९ अखेरच्या सप्ताहाच्या घाऊक किमती निर्देशांकाची (अलिकडोळ उपलब्ध) मार्च, १९८८ अखेरच्या (चालू आर्थिक वर्षाच्या आरंभीच्या) निर्देशांकाशी तुलना केली तर तो ५.० टक्क्यांनी जास्त होता. सन १९८७-८८ मधील अशाच निर्देशांकात १०.२ टक्क्यांनी वाढ झाली होती.

१.१०. ग्राहक किमती निर्देशांकाने दर्शविलेली किमतीतील वाढ ही घाऊक किमती निर्देशांकातील वाढीपेक्षा जास्त होती. औद्योगिक कामगारांसाठीचा अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८ ह्या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक १९८७ मधील ह्याच कालावधीच्या निर्देशांकापेक्षा ९.३ टक्के वाढ दर्शवितो. १९८७ चा हा निर्देशांक त्या आधीच्या वर्षातील तत्सम निर्देशांकापेक्षा ९.० टक्क्यांनी जास्त होता.

महाराष्ट्राची आर्थिक परिस्थिती

१.११. राज्यात ह्यावर्षी झालेल्या अतिवृष्टीमुळे अन्नधान्ये उत्पादनावर मोठ्या प्रमाणावर प्रतिकूल परिणाम झाला. तरी महत्त्वाच्या अन्नधान्येतर उत्पादनात झालेल्या वाढीमुळे एकंदरीत कृषि उत्पादन मागील वर्षाएवढे होण्याची अपेक्षा आहे. औद्योगिक वाढीचा गेल्या वर्षी साध्य केलेला दर टिकून राहिल अशी अपेक्षा आहे. चालू वर्षीच्या राज्य उत्पन्नाचा अंदाज आताच बांधणे अवघड असले तरी उपलब्ध संकेतांच्या आधारे स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ६ टक्के वाढ होण्याची आशा करता येते. किमती-विषयक परिस्थिती मात्र अजूनही चिंतेची बाब आहे.

1.6. Growth in employment in the organised sector has been sluggish in recent years. According to the employment market information service, there was a marginal increase of 1.4 per cent employment in the organised sector.

1.7. The number of mandays lost due to work stoppages during 1987-88 at 39.47 million were higher than the preceding year. However, substantial improvement in the industrial relations climate in the country during the current year is evidenced from the latest available figures for the first two quarters of 1988-89. The mandays lost during these two quarters show a decline of about 34 per cent over the same period of 1987-88. Besides, there have been no major or prolonged instances of industrial unrest in the country.

1.8. In the current year so far (upto January 13, 1989) money stock (M3) has grown at somewhat higher rate of 15 per cent compared with 14.5 per cent growth in the corresponding period of 1987-88. Unlike in 1987-88, expansion in currency with public has been modest this year so far at 9.9 per cent as against 14 per cent expansion in the previous year.

1.9. The average price rise in the first nine months of 1988-89 has been pronounced than for the same period of previous year. The average all-India Wholesale Price Index Number for the period April-December, 1988, increased by 7.5 per cent against an increase of 6.6 per cent recorded for the corresponding period of 1987. If, however, the Wholesale Price Index Number for the week ending 21st January, 1989 (recent available) is compared with the Index for the end of March, 1988. (i. e. the beginning of the current financial year) the increase is 5.0 per cent. During the corresponding period of 1987-88 it had increased by 10.2 per cent.

1.10. The price rise in the case of consumer price index was higher than that for the wholesale price index. The average all-India Consumer Price Index Number for industrial workers for the period April-December, 1988 has recorded an increase of 9.3 per cent over the corresponding index for 1987. The latter was higher by 9.0 per cent than that of its preceding year.

Maharashtra's Economy

1.11. The foodgrains production in the State though has suffered heavily in this year due to excessive rains, the overall agricultural production is expected to be of the same order as in the last year, on account of increases in the production of important non-foodgrain crops. The rate of growth in industrial production achieved during the last year is expected to be maintained. Though it is too early to frame estimates of State Income for the current year, the indications available so far promise the prospects of about six per cent increase in the State Income at constant prices. The price situation, however, has continued to be a matter of concern.

१.१२. सन १९७०-७१ च्या स्थिर किमतीनुसार १९८७-८८ च्या राज्य उत्पन्नात १३.७ टक्के वाढ झाली. ही जास्त वाढ प्रामुख्याने १९८६-८७ मधील दुष्काळामुळे कमी पातळीवर आलेल्या उत्पादनाच्या पार्श्वभूमीवर, १९८७-८८ मध्ये कृषि उत्पादनात अचानक झालेल्या वाढीमुळे दिसून येते. सन १९८८-८९ मधील राज्य उत्पन्नात स्थिर किमतीनुसार ६ टक्के वाढ होण्याची शक्यता आहे. तसेच सातव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी ठरविण्यात आलेले ५ टक्के वृद्धीदराचे लक्ष्य आतापर्यंत तरी साध्य करण्यात आले आहे. चालू किमतीनुसार १९८७-८८ चे राज्य उत्पन्न ३२,१५४ कोटी रुपये होते आणि दरडोई उत्पन्न ४,४९० रुपये होते.

१.१३. सन १९८८-८९ मध्ये राज्याच्या बहुतेक भागात अतिवृष्टी झाल्यामुळे खरीप पिकांचे अतिशय नुकसान झाले. त्यामुळे अन्नधान्य उत्पादनावर विशेषतः खरीप ज्वारीच्या उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम झाला. एकूण अन्नधान्य उत्पादन सुमारे १०३ लाख टन अपेक्षित आहे. ते १९८७-८८ मध्ये झालेल्या १११ लाख टन उत्पादनापेक्षा ७ टक्के कमी आहे. या उलट कापूस आणि ऊस यांच्या उत्पादनात ८ टक्केपेक्षा जास्त वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. तसेच तेलबियांचे उत्पादन १६.९ लाख टन म्हणजे आतापर्यंत झालेल्या उत्पादनातील उच्चांक असेल. त्यामुळे १९८८-८९ चा सर्वसाधारण कृषि उत्पादन निर्देशांक मागील वर्षाएवढाच राहण्याची अपेक्षा आहे.

१.१४. बृहन्मुंबई बाहेरील दुग्धशाळांच्या दूध संकलनात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली. ह्या दुग्धशाळांचे एप्रिल, १९८८ ते जानेवारी, १९८९ या काळात दररोजचे दूध संकलन सरासरी १८.९८ लाख होते तर १९८७-८८ मधील ह्या काळात १७.९२ लाख लिटर दूध गोळा केले होते. जानेवारी, १९८९ मध्ये दररोज सरासरी २२.४१ लाख लिटर दूध गोळा केले गेले. ते जानेवारी, १९८८ मध्ये गोळा केलेल्या २०.०२ लाख लिटर ह्या सरासरीपेक्षा जास्त होते.

१.१५. एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९८८ या काळातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील औद्योगिक उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक १९८७ मधील ह्या काळातील निर्देशांकापेक्षा ११ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८७ मधील हा निर्देशांक त्या आधीच्या वर्षापेक्षा १३ टक्क्यांनी वाढला होता.

१.१६. औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या विभागाच्या बाहेर उद्योग संस्था स्थापन करण्यासाठीचे राज्य शासनाचे प्रयत्न फलदुप होण्यास सुरुवात झाली आहे असे दिसते. मुंबई, ठाणे आणि पुणे हे तीन जिल्हे वगळून इतर जिल्ह्यांचा राज्यातील औद्योगिक रोजगारात १९७५ मध्ये २३ टक्के वाढ होता, त्यात वाढ होऊन १९८७ मध्ये तो ३४ टक्के झाला. राज्याच्या ग्रामीण भागात उद्योगांचा विकास व विकेंद्रीकरण करण्याच्या प्रक्रियेस आणखी गती देण्यासाठी राज्य शासनाने ह्या वर्षीसुद्धा उपाययोजना केल्या आहेत. त्यातील महत्त्वाच्या उपाययोजना म्हणजे (१) राज्यात ६५ औद्योगिक विस्तार केंद्रे स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला (२) एकत्रित प्रोत्साहन योजने अंतर्गत विक्री कर, विद्युत कर आणि भांडवल गुंतवणुकीत आणखी सवलती देणे, ह्या होत.

1.12. The State Income of Maharashtra for 1987-88, at 1970-71 prices, increased by 13.7 per cent. This high increase was mainly on account of the sudden rise in agricultural production registered in 1987-88 against the low level of production in the drought year of 1986-87. During 1988-89 the State Income at constant prices is expected to go up by about six per cent. The targetted rate of growth of five per cent during the Seventh Five Year Plan period is being achieved so far. At current prices, the State Income in 1987-88 was Rs. 32,154 crore and per capita income was Rs. 4,490.

1.13. As a result of the damage caused to the *kharif* crops on account of excessive rains in most parts of the State during 1988-89, the foodgrain production, particularly jowar, has suffered heavily. The total foodgrain production is expected to be about 103 lakh tonnes as against 111 lakh tonnes for 1987-88 i.e. less by about seven per cent. On the other hand, the production of cotton and sugarcane is expected to increase by more than eight per cent. The oilseeds production during the current year is expected to be 16.9 lakh tonnes which would be highest ever in the State. Therefore, the index of overall agricultural production for 1988-89 is expected to be at the same level as that of last year.

1.14. There has been considerable improvement in the milk collection handled by the Government dairies outside Greater Bombay. The average per day milk collection of these dairies during April, 1988 to January, 1989 was 18.98 lakh litres as against 17.92 lakh litres during the same period of 1987-88. The average per day collection of January, 1989 was 22.41 lakh litres, much higher than 20.02 lakh litres of January, 1988.

1.15. Industrial production in manufacturing sector during April-November, 1988 is expected to be higher by 11 per cent than that in the corresponding period of 1987, as against the growth of 13 per cent in the year before.

1.16. The thrust of the State Government to encourage dispersal of industries outside the industrially developed belt to other regions seems to be bearing fruit. The share in the factory employment of the districts other than Greater Bombay, Thane and Pune went up to 34 per cent in 1987 from 23 per cent in 1975. With a view to giving a further boost to the growth and dispersal of industries in the mofussil areas of the State, the State Government has taken measures during the current year. Important amongst them are (i) taken decision to set up 65 growth centres (ii) modification in the Package Scheme of Incentives to further liberalise the incentives given with regard to Sales Tax, electricity duty and investment in capital assets.

१.१७. ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमांतर्गत एप्रिल-नोव्हेंबर, १९८८ या काळात ५४१ गावांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. त्यामुळे आता राज्यातील फक्त २.४ टक्के गावे विद्युतीकरण करावयाची राहिली आहेत. सन १९८८ मधील ह्या काळात ६५ हजार नवीन पंपांना वीज पुरविण्यात आली. सुरवातीपासून नोव्हेंबर, १९८८ अखेर १३ लाख पंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे. १९८७-८८ मधील राज्यातील विजेचे उत्पादन १९८६-८७ मधील उत्पादनापेक्षा ९ टक्क्यांनी जास्त होते.

१.१८. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांच्या संख्येत १९८८ मध्ये लक्षणीय घट झाली. १९८८ मध्ये २१६ संप अथवा टाळेबंदीचे प्रकार नोंदले गेले, तर १९८७ मध्ये त्यांची संख्या २५६ होती. काम स्थगितीच्या प्रकारांमध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या दोन्ही वर्षी जवळ जवळ सारखी म्हणजे ६५ हजार होती.

१.१९. ह्यावर्षी राज्यातील रोजगारविषयक स्थिती मिश्र कल दर्शविते. रोजगार हमी योजनेतर्गत रोजगारास कमी मागणी होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८ ह्या काळात ६.८४ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला, तर मागील वर्षाच्या ह्याच काळात ९.९८ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला होता. चालू वर्षी रोजगारातील ही घट प्रामुख्याने शेतीच्या चांगल्या हंगामामुळे झाली आहे. रोजगार माहिती सेवेनुसार सार्वजनिक क्षेत्रातील आणि संघटित खाजगी क्षेत्रातील १९८७-८८ मधील रोजगारात अल्पशी म्हणजे ०.५ टक्के वाढ झाली. नोंदणीकृत कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगारात १ टक्क्यांनी घट होऊन तो ३१ डिसेंबर, १९८७ रोजी संपलेल्या वर्षात ११.३८ लाख झाला. ३० जून, १९८८ ला संपलेल्या सहामाहीत कारखान्यातील रोजगारात वाढ होऊन तो ११.५६ लाख म्हणजे जवळ जवळ मागील वर्षाच्या ३० जून अखेरीस होता त्याच पातळीवर गेला. राज्यातील रोजगार सेवायोजन केंद्रांत १९८७-८८ मध्ये नवीन नोंदणी झालेल्या उमेदवारांची संख्या मागील वर्षाच्या तुलनेत ५.६ टक्क्यांनी जास्त होती. सेवायोजन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीप्रमाणे नोंदलेल्या उमेदवारांची संख्या डिसेंबर, १९८८ अखेर २६.६५ लाख होती.

१.२०. कृषि पतपुरवठा करणाऱ्या प्राथमिक सहकारी संस्थांनी १९८७-८८ मध्ये ६८० कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. तो १९८६-८७ च्या तुलनेत २७ टक्क्यांनी जास्त होता. थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण १९८६-८७ मध्ये ३७ टक्के होते. ते १९८७-८८ मध्ये ३४ टक्क्यांपर्यंत घटले.

१.२१. ग्राहक किमती निर्देशांकाने दर्शविलेली एप्रिल-डिसेंबर, १९८८ मधील राज्यातील किमतीची सरासरी पातळी १९८७ मधील त्याच कालावधीतील पातळीपेक्षा नागरी विभागात ८.२ टक्क्यांनी तर ग्रामीण विभागात ९.९ टक्क्यांनी जास्त होती. नागरी व ग्रामीण विभागाचे निर्देशांक एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९८८ ह्या काळात सतत वाढत होते. त्यानंतर नागरी विभागाचा निर्देशांक डिसेंबर, १९८८ मध्ये कमी झाला व जानेवारी, १९८९, मध्ये त्याच पातळीवर राहिला. तर ग्रामीण विभागाचा निर्देशांक डिसेंबरमध्येही वाढला, मात्र जानेवारी, १९८९ मध्ये तो किंचित कमी झाला.

1.17. With the coverage of additional 541 villages during the period April-November 1988, under the Rural Electrification Programme only 2.4 per cent villages in the State remained to be electrified. During the same period of 1988, 65 thousand new pumpsets were energised bringing their total to 13 lakhs. Electricity generation in the State in 1987-88 was higher by nine per cent than that in 1986-87.

1.18. There was a marked decrease in the number of work stoppages during 1988 with 216 work stoppages on account of strikes and lock-outs, as against 256 during 1987. The number of workers involved in these work stoppages remained the same at 65 thousand.

1.19. The employment situation in the State showed a mixed trend during the current year. There was less demand for employment under Employment Guarantee Scheme (EGS). Between April-December 1988, work of 6.84 crore mandays was provided as against 9.98 crore mandays provided in the same period of previous year. This is mainly due to good agricultural season. As per the Employment Market Information Programme the total employment in public sector and organised private sector, has recorded a nominal increase of 0.5 per cent in 1987-88. The average daily employment in the registered factory sector has decreased by one per cent to 11.38 lakh for the year ending 31st December, 1987. During the half-yearly period ending 30th June 1988, the factory employment has increased to 11.56 lakhs, almost at the same level at the end of the year before. In the employment exchanges in the State, the number of persons newly registered during 1987-88 was higher by 5.6 per cent as compared to the previous year. The number of persons on the live registers of employment exchanges stood at 26.65 lakhs at the end of December, 1988.

1.20. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 680 crore in 1987-88, nearly 27 per cent higher than that in 1986-87. The percentage of overdues to the outstanding credits has declined to 34 per cent in 1987-88 from 37 per cent in 1986-87.

1.21. The average price level indicated by the Consumer Price Index Numbers in the State for the period April-December, 1988 was higher than that for the corresponding period of 1987 by 8.2 per cent in the case of urban index and 9.9 per cent in the case of rural index. The index number for rural areas as well as urban areas has continuously increased from March, 1988 to November, 1988. Thereafter, the urban index has decreased in December, 1988 and remained steady at that level in January, 1989. The rural index continued to increase till December, 1988, however it slightly decreased in January, 1989.

२. लोकसंख्या

२.१. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या ह्या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्राचा भारतात तिसरा क्रमांक आहे. महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ६.२८ कोटी होती. त्यानंतर त्यात वाढ होऊन १९८८ च्या मध्यापर्यंतची लोकसंख्या अंदाजे ७.२१ कोटी झाली. म्हणजेच तीत वार्षिक अंदाजे २.०६ टक्के दराने वाढ झाली. परंतु हा वाढीचा दर १९७१-८१ मधील दशकातील २.२२ टक्के दरापेक्षा कमी होता. महाराष्ट्र व भारत ह्यांच्या लोकसंख्येच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांबद्दलची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

2. POPULATION

2.1. The State occupies the third largest position in India in respect of both area and population. According to the 1981 census, the population of the State was 6.28 crores. By the middle of 1988, it is estimated to have grown to 7.21 crores i.e. at the rate of 2.06 per cent per annum. This rate of growth was, however less than the rate of 2.22 per cent observed during the 1971-81 decade. The data on some important features of the population of Maharashtra and India are given in the table below:—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)

Population statistics (1981 Population census)

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
(1) लोकसंख्या (कोटीमध्ये)—			Population (in crore)—
पुरुष	3.24	35.44	Male.
स्त्रिया	3.04	33.08	Female.
एकूण	6.28	63.52	Total.
(2) दशकाचा वृद्धीदर (१९७१-८१) (टक्के) ..	24.54	25.00	Decadal growth rate (1971-81) (Per cent).
(3) लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी.मागे संख्या)	८०४	221*	Density (No. per sq.km.).
(4) स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचो संख्या).	937	933	Sex-Ratio (No. of females per thousand males).
(5) साक्षरता (टक्के)	47.18	36.23@	Literacy (Per cent).
(6) नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी) ..	35.03	23.31	Urban Population (Percentage to total).

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir. @ आसाम वगळून/Excluding Assam.

२.२. महाराष्ट्र हे भारतामधील नागरीकरणाचे प्रमाण जास्त असलेले राज्य आहे. १९८१ मध्ये राज्यातील लोकसंख्येपैकी ३५ टक्के लोकसंख्या नागरी विभागात होती. भारतात हेच प्रमाण २३ टक्के होते. तसेच राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ५७ टक्के लोकसंख्या मुंबई, पुणे, नागपूर, ठाणे, सोलापूर व कोल्हापूर ह्या सहा शहरात केंद्रीत झाली होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या ३७.४७ टक्के व एकूण लोकसंख्येच्या १३.१३ टक्के लोकसंख्या केवळ बृहन्मुंबई शहरात होती.

2.2. The degree of urbanisation in the State has been substantially higher than that in the country. In 1981, as much as 35 per cent of the State's population was urban as against 23 per cent at the national level. Moreover 57 per cent of the total urban population in the State was concentrated in only six cities viz. Bombay, Pune, Nagpur, Thane, Solapur and Kolhapur. Greater Bombay alone accounted for 37.47 per cent of the urban population and 13.13 per cent of the total population of the State.

२.३. राज्यात स्थलांतरित झालेल्या व्यक्तींची संख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ४३ लाख होती. हे प्रमाण राज्याच्या लोकसंख्येच्या ७ टक्के होते. ५० टक्क्यांहून अधिक स्थलांतरित (१९८१ च्या जनगणनेनुसार २३ लाख) बृहन्मुंबईत आले होते. त्यापैकी ९ लाख १९७१ ते १९८१ या दशकात आले. १९८१ मध्ये बृहन्मुंबईच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २८ टक्के लोकसंख्या स्थलांतरित व्यक्तींची होती. १९६१ ते १९७१ ह्या दशकात दहा लाख स्थलांतरित राज्यात आले होते. तर १९७१ ते १९८१ ह्या दशकात ही संख्या १९ लाख झाली. यावरून स्थलांतराच्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसते.

2.3. According to 1981 census, there were 43 lakh immigrants in the State accounting for 7 per cent of its population. More than 50 per cent of the total migrants (23 lakhs as per 1981 census) had immigrated to Bombay only. Of these 9 lakhs had immigrated in 1971-81 decade. Immigrants accounted for 28 per cent of the population of Greater Bombay in 1981. The rate of immigration is observed to have been increasing in the State. As against 10 lakh immigrants in 1961-71, the number of immigrants during 1971-81 decade increased to 19 lakhs in the State.

२.४. राज्यात हिंदू हा प्रमुख धर्म असून त्या धर्माचे एकूण लोकसंख्येच्या सर्वात जास्त म्हणजे ८१ टक्के लोक होते. मुस्लिम व बौद्ध धर्मीयांचे प्रमाण अनुक्रमे ९.३ टक्के व ६.३ टक्के होते. इतर प्रमुख धर्म म्हणजे जैन, ख्रिश्चन व पारसी धर्मीय असून त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे १.५ टक्के, १.३ टक्के व ०.१ टक्का असे होते.

२.५. १९८१ मध्ये राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ७.१ टक्के व अनुसूचित जमातींची ९.२ टक्के होती. अनुसूचित जातींची सुमारे ६९ टक्के व अनुसूचित जमातींची ९० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहात होती.

२.६. राज्यात १९८१ मध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के होते. काम न करणाऱ्या लोकसंख्येपैकी ५८ टक्के स्त्रिया होत्या. ग्रामीण भागात काम न करणाऱ्या व्यक्तींचे त्या भागातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ५२ टक्के होते. तर नागरी भागात हे प्रमाण ६८ टक्के होते. एकूण काम न करणाऱ्यांपैकी ४० टक्के लोक अवलंबित व बालके होती, ३२ टक्के लोक पूर्ण वेळ विद्यार्थी होते व २५ टक्के घरकाम करणारे होते.

2.4. Hindu is the most prominent religion in the State which accounted for 81 per cent of the total population. Muslim and Buddhist population was 9.3 per cent and 6.3 per cent respectively. Other major religions were Jain, Christian and Zoroastrian which had respectively 1.5 per cent, 1.3 per cent and 0.1 per cent of total population in the State.

2.5. The percentage of scheduled castes population to the total was 7.1 and that of scheduled tribes population was 9.2 in 1981. About 69 per cent of scheduled castes population and 90 per cent of scheduled tribes population was in the rural areas.

2.6. In 1981, the working population in the State was 43 percent. Out of the non-working population, 58 per cent were females. The percentage of rural non-workers to rural population was 52 and that of urban non-workers to urban population was 68. Of the non-workers in the State, 40 per cent were dependents and infants, 32 per cent were full time students and 25 per cent were engaged in household duties.

३. राज्य उत्पन्न

३.१. सन १९८७-८८ मध्ये चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्नाची वाढ २०.८ टक्के होती, स्थिर किमतीनुसार ती १३.७ टक्के होती. १९८६-८७ हे अवर्षण वर्ष असल्यामुळे कृषि उत्पादनात घट झाली व परिणामी राज्य उत्पन्नाची पातळी त्या वर्षात खाली आली. या खालच्या पातळीवरून १९८७-८८ मध्ये झालेली वाढ भरीव असल्यासारखी वाटते.

चालू आणि स्थिर (१९७०-७१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.२. प्राथमिक अंदाजानुसार १९८७-८८ मध्ये चालू किमतीनुसार राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पादन (म्हणजे राज्य उत्पन्न) ३२,१५४ कोटी रुपये आहे. १९८६-८७ मध्ये ते २६,६१० कोटी रुपये होते. राज्यातील तीन वर्षांच्या लागोपाठच्या अवर्षणामुळे कृषि उत्पादनावर झालेल्या विपरीत परिणामानंतर १९८७-८८ या वर्षात सुधारणा दिसून येते. संपूर्ण देशामध्ये १९८७-८८ हे अत्यंत वाईट अवर्षणग्रस्त वर्ष असले तरी महाराष्ट्रात त्या वर्षी झालेला पाऊस हा सरासरीपेक्षा कमी होऊनसुद्धा कृषि उत्पादनासाठी तो अनुकूल होता. परिणामतः राज्य उत्पन्नाच्या एकूण ५,५४४ कोटी रुपयांच्या वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राच्या (ज्यामध्ये कृषि उप-क्षेत्राचा प्रमुख वाटा आहे) वाट्यात प्रत्यक्षात २,२४५ कोटी रुपयांची म्हणजे जवळजवळ ४०.५ टक्के त्या मानाने जास्तीची वाढ दिसून येते. द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाढीमधील वाटा अनुक्रमे, १,६०७ कोटी रुपये (२९.० टक्के) व १,६९२ कोटी रुपयांचा (३०.५ टक्के) आहे.

३.३. सन १९८७-८८ मध्ये, चालू किमतीनुसार प्राथमिक (ज्यामध्ये मुख्यतः कृषि उप-क्षेत्राचा अंतर्भाव होतो), द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा राज्य उत्पन्नातील वाटा अनुक्रमे २४.२, ३५.७ व ४०.१ टक्के होता. चांगले कृषि उत्पादन झालेले १९८३-८४ हे शेवटचे वर्ष होते. त्यावर्षी ह्या तीन क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २८.१, ३२.६ व ३९.३ टक्के होता. यावरून असे दिसले की १९८६-८७ मध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा १९८३-८४ पेक्षा कमी होता.

३.४. स्थिर किमतीनुसार १९८७-८८ मध्ये राज्य उत्पन्न ८,२९७ कोटी रुपये अंदाजिले आहे. ते १९८६-८७ मधील ७,२९७ कोटी रुपये अंदाजित उत्पन्नापेक्षा १३.७ टक्क्यांनी अधिक आहे. तथापि ही सापेक्षवाढ, या आधी नमूद केल्याप्रमाणे, १९८६-८७ या वर्षातील अवर्षणामुळे कृषि उत्पादनावर त्यावर्षी झालेल्या विपरीत परिणामाच्या वस्तुस्थितीच्या संदर्भात पाहिली पाहिजे. १९८६-८७ मध्ये स्थिर किमतीनुसार अंदाजिलेले प्राथमिक क्षेत्राचे (ज्यात मुख्यतः कृषि उपक्षेत्राचा अंतर्भाव आहे) १,३२० कोटी रुपये उत्पन्न हे १९८३-८४ या अलिकडील चांगल्या कृषि वर्षातील तत्सम उत्पन्नापेक्षा (१,७८८ कोटी रुपये) बरेच कमी होते. म्हणून, जर १९८६-८७ मध्ये कृषि उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाला नसता, तर त्यावर्षी स्थिर किमतीनुसार अंदाजित राज्य उत्पन्न ७,२९७ कोटी रुपयांहून बरेच अधिक झाले असते व १९८६-८७ च्या तुलनेत १९८७-८८ ची सापेक्ष वाढ १३.७ टक्क्यांहून कमी झाली असती.

३.५. १९८६-८७ या वर्षापेक्षा १९८७-८८ मध्ये झालेली राज्य उत्पन्नातील ही १३.७ टक्के वाढ प्राथमिक क्षेत्राचे ३४.१

3. STATE INCOME

3.1. The growth of State Income in 1987-88 was 20.8 per cent at current prices, at constant prices, it was 13.7 per cent. The apparent high growth is only due to a recovery from a lower level of income reached in 1986-87, which, in turn, was due to a fall in the agricultural production, 1986-87 being a drought year.

State Income at current and constant (1970-71) prices

3.2. The preliminary estimate of Net State Domestic Product (i.e. State Income) at current prices is Rs. 32,154 crore for 1987-88 as against Rs. 26,610 crore for 1986-87. After three successive years of drought in the State, which severely affected agricultural production, the year 1987-88 marks a recovery. Although, 1987-88 was one of the worst drought years for the country as a whole, the rains in Maharashtra, though below normal were favourable for agricultural production. Consequently, in the total increase of Rs. 5,544 crore of State Income, there has been a proportionately larger increase in the contribution of the primary sector (in which agriculture accounts for the largest share) to the extent of Rs. 2,245 crore i.e. about 40.5 per cent. The secondary and tertiary sectors have contributed Rs. 1,607 crore (29.0 per cent) and Rs. 1,692 crore (30.5 per cent) respectively in this increase.

3.3. In 1987-88, at current prices, the percentage shares of the primary (which essentially consists of agricultural sub-sector), secondary and tertiary sectors in the State Income were 24.2, 35.7 and 40.1. In 1983-84, which is the latest year in which agricultural production was normal, the corresponding shares were respectively 28.1, 32.6 and 39.3. Thus the share of primary sector in 1986-87 was smaller than that in 1983-84.

3.4. At constant prices, the State Income in 1987-88 is estimated at Rs. 8,297 crore, showing an increase of 13.7 per cent over Rs. 7,297 crore in 1986-87. However, this relative increase is to be viewed against the fact that the year 1986-87, as mentioned earlier, was a drought year and agricultural production in that year was, therefore, adversely affected. The estimated income in 1986-87 at constant prices from primary sector (which essentially consists of agricultural sub-sector) which stood at Rs. 1,320 crore was quite lower than the corresponding income (Rs. 1,788 crore) in 1983-84 which was the recent normal agricultural year. If, therefore, the agricultural production would not have been affected adversely in 1986-87, then, the estimated State Income at constant prices would have been much higher than Rs. 7,297 crore. As a result the relative increase in 1987-88 over 1986-87 would have been lower than 13.7 per cent.

3.5. The overall increase in 1987-88 over 1986-87 viz. 13.7 per cent is the effect of an increase of 34.1

टक्के वाढ, द्वितीय क्षेत्रातील १०.५ टक्के वाढ व तृतीय क्षेत्रातील ८.० टक्के वाढ यांचा एकत्रित परिणाम आहे.

३.६. चांगले कृषि वर्ष असलेल्या १९८३-८४ या वर्षात स्थिर किमतीनुसार अंदाजित राज्य उत्पन्न ६,८०८ कोटी रुपये होते. १९८३-८४ या वर्षानंतर म्हणजे १९८४-८५, १९८५-८६ व १९८६-८७ मध्ये राज्य उत्पन्नातील वाढ आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत अनुक्रमे ०.७ टक्के, ५.२ टक्के व १.२ टक्के होती.

दरडोई उत्पन्न

३.७. १९८७-८८ या वर्षामध्ये चालू किमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न ४,४९० रुपये आहे. १९८६-८७ मध्ये ते ३,७७७ रुपये होते. म्हणजे एक वर्षात ते जवळजवळ १९ टक्क्यांनी वाढले आहे. १९८६-८७ मध्ये स्थिर किमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १,०३६ रुपये होते, ते १९८७-८८ मध्ये १,१५९ रुपये म्हणजे जवळ जवळ १२ टक्क्यांनी वाढले.

दीर्घ मुदतीतील कल

३.८. १९७०-७१ ते १९८७-८८ या १७ वर्षांच्या कालावधीत स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा दीर्घ मुदतीतील वाढीचा दर प्रतिवर्षी ४.५ टक्के होता. या कालावधीत, दरडोई राज्य उत्पन्न प्रतिवर्षी २.२ टक्के या दराने वाढले.

३.९. स्थिर किमतीनुसार उत्पन्नाचे वृद्धीचे कल अर्थव्यवस्थेच्या तिन्ही क्षेत्रात एकसारखे नाहीत. जरी प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९७०-७१ मधील १,१०९ कोटी रुपयांवरून १९८७-८८ मध्ये १,७७० कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढउतार झाले होते. १९८३-८४ मध्ये ते १,७८८ कोटी रुपये इतक्या अधिकतम पातळीवर येऊन १९८६-८७ मध्ये १,३२० कोटी रुपयांपर्यंत कमी झाले आणि पुढे १९८७-८८ मध्ये त्यात सुधारणा झाली. प्राथमिक क्षेत्रातील १९८३-८४ पर्यंतचा दीर्घ मुदतीतील वृद्धीदर प्रतिवर्षी सुमारे ४.३ टक्के होता. त्या वर्षानंतर १९८६-८७ पर्यंत कृषि उत्पादनात झालेल्या घटीमुळे १९७०-७१ ते १९८७-८८ या सतरा वर्षांच्या कालावधीत दीर्घ मुदतीतील वृद्धीदर कमी होऊन तो २.६ टक्के इतका झाला. द्वितीय क्षेत्रातील १९८२-८३ पर्यंतचा वार्षिक वृद्धीदर ५.३ टक्के होता. १९८५-८६ ते १९८७-८८ या कालावधीत या क्षेत्रामध्ये चांगली वाढ होऊनमुद्दा १९८३-८४ व १९८४-८५ या वर्षात झालेल्या मंद वृद्धीमुळे हा वृद्धीदर टिकून राहू शकला नाही. याचा परिणाम म्हणून, १९७०-७१ ते १९८७-८८ या १७ वर्षांच्या कालावधीत द्वितीय क्षेत्रातील दीर्घकालीन वृद्धीदर ५.१ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. तृतीय क्षेत्रात या कालावधीत सातत्याने वाढ दिसून आली. या क्षेत्राचा १७ वर्षांच्या कालावधीतील वृद्धीदर प्रतिवर्षी ५.२ टक्के होता.

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.१०. चालू किमतीनुसार १९८७-८८ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न २,५७,८१३ कोटी रुपये अंदाजिले आहे. या वर्षात राज्य उत्पन्न ३२,१५४ कोटी रुपये होते. याच वर्षात, चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ३,२८४ रुपये होते, तर दरडोई राज्य उत्पन्न ४,४९० रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न जास्त असण्याचे कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत कारखानदारीचे प्रामुख्य हे होय. या कारखानदारीतील बऱ्हाणशी भाग, मुंबई-ठाणे-पुणे या पट्ट्यातच एकवटलेला आहे. एकूण दरडोई उत्पन्नात नोंदणीकृत कारखानदारीच्या दरडोई उत्पन्नाने

per cent in the primary sector, 10.5 per cent increase in the secondary and 8.0 per cent increase in the tertiary sector over the previous year.

3.6. The estimated State Income at constant prices in 1983-84 which was a normal agricultural year, was Rs. 6,808 crore. The growths of State Income after the year 1983-84 i.e. 1984-85, 1985-86 and 1986-87 over their previous years were 0.7 per cent, 5.2 per cent and 1.2 per cent respectively.

Per capita income

3.7. The *per capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 4,490 for the year 1987-88 as against Rs. 3,777 in 1986-87, marking an increase of nearly 19 per cent. At constant prices, the *per capita* State Income increased by about 12 per cent from Rs. 1,036 in 1986-87 to Rs. 1,159 in 1987-88.

Long term trend

3.8. The long term growth rate of State Income at constant prices in the 17 year period 1970-71 to 1987-88 was 4.5 per cent per annum. In this period, the *per capita* State Income grew at an annual rate of 2.2 per cent.

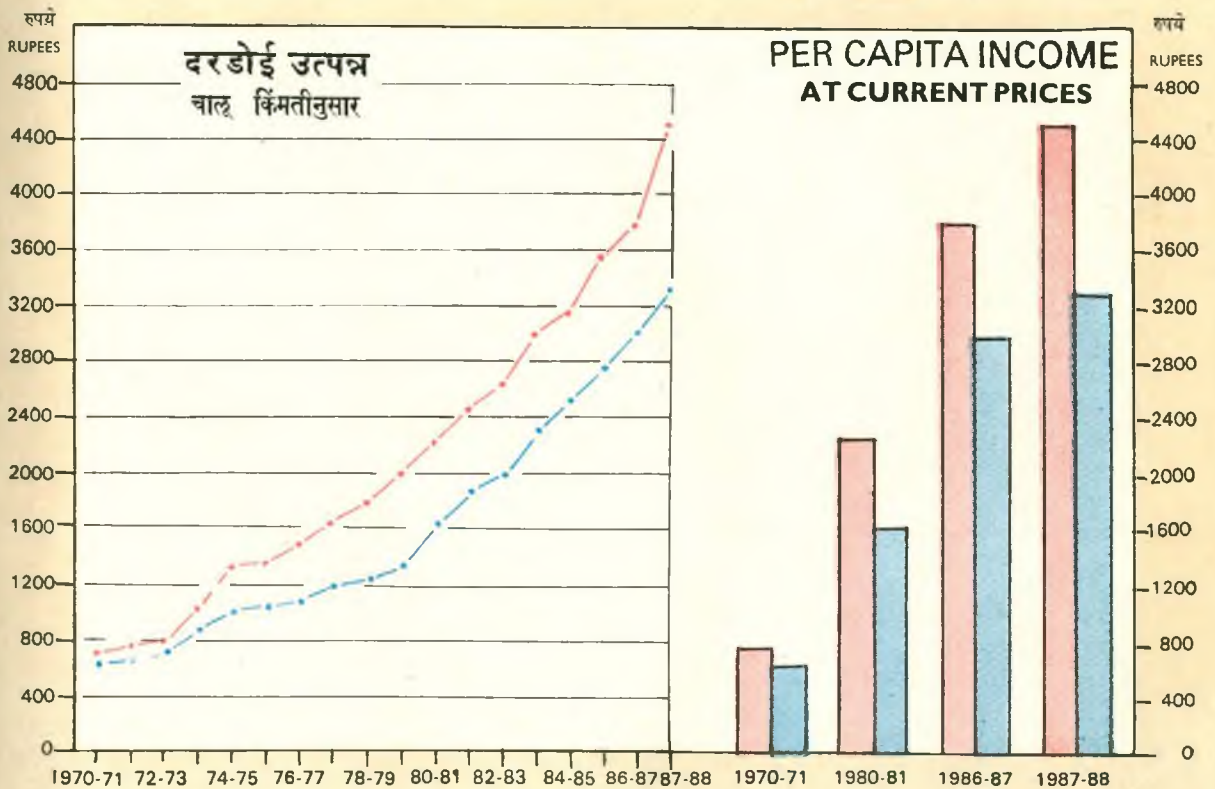
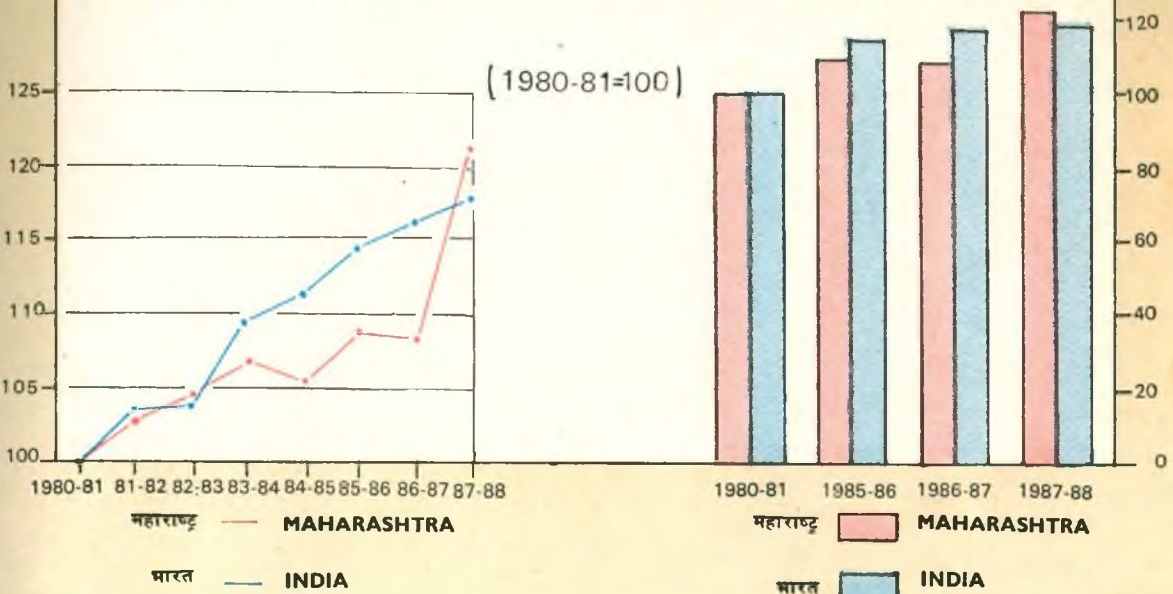
3.9. The trend in the growth of income at constant prices is not uniform for all the three sectors. Though the income from primary sector increased from Rs. 1,109 crore in 1970-71 to Rs. 1,770 crore in 1987-88, it showed fluctuations in the intervening period, attaining a maximum level of Rs. 1,788 crore in 1983-84 and showing a decline upto Rs. 1,320 crore in 1986-87 and a recovery in 1987-88. The long term growth rate in the primary sector upto 1983-84 was about 4.3 per cent per annum. The fall in the agricultural production after that year upto 1986-87 has caused a decline in the long term growth rate in the 17 year period 1970-71 to 1987-88 to 2.6 per cent. As regards the secondary sector, the long term growth rate upto 1982-83 was 5.3 per cent per annum. In spite of the good performance of this sector in the period 1985-86 to 1987-88, this growth rate could not be sustained because of the poor performance in the years 1983-84 and 1984-85. As a result, the long term growth rate of the secondary sector in the 17 year period 1970-71 to 1987-88 came down to 5.1 per cent. In the tertiary sector, there has been a steady growth over the years. The growth rate in the 17 year period was 5.2 per cent per annum.

Comparison with National Income

3.10. At current prices, the National Income is estimated at Rs. 2,57,813 crore in 1987-88. In this year, the State Income was Rs. 32,154 crore. The corresponding *per capita* National Income at current prices was Rs. 3,284 as against *per capita* State Income of Rs. 4,490. The higher *per capita* State Income is largely the result of the prominence of organised manufacturing activity in the State, a large part of which, is

दरडोई उत्पन्न PER CAPITA INCOME

दरडोई उत्पन्नाचे निर्देशांक INDICES OF PER CAPITA INCOME
स्थिर किंमतीनुसार AT CONSTANT PRICES

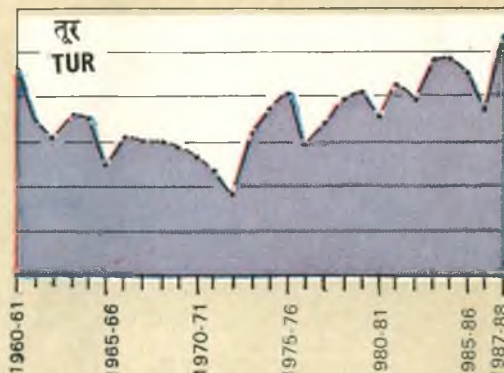
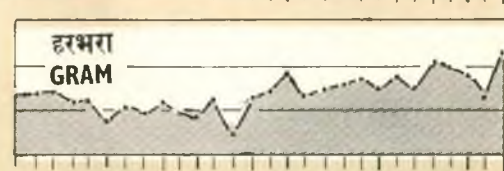
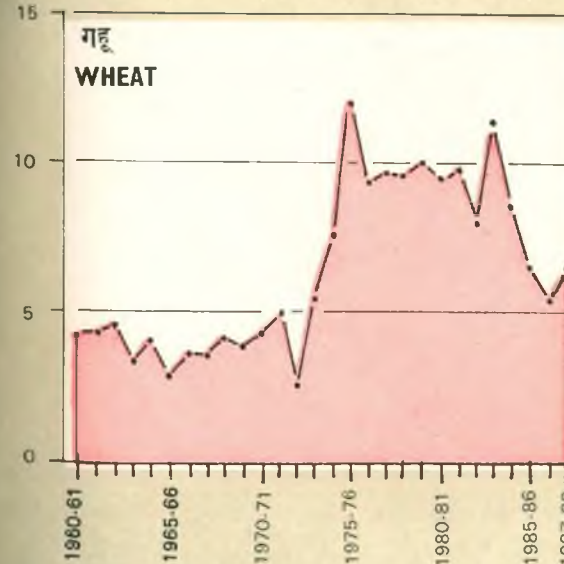
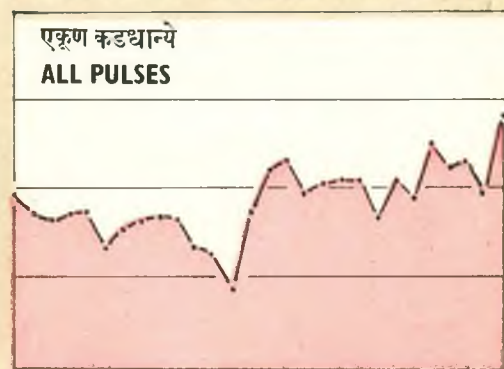
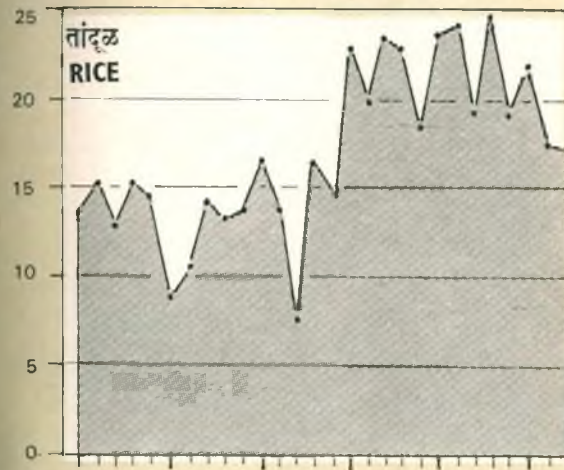
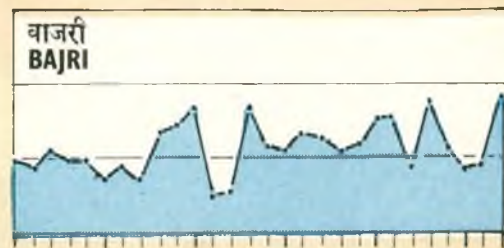
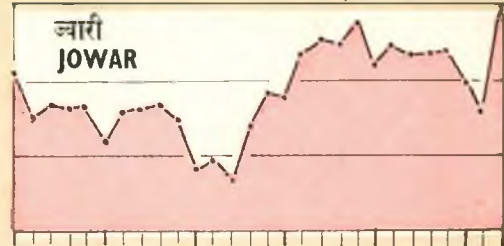
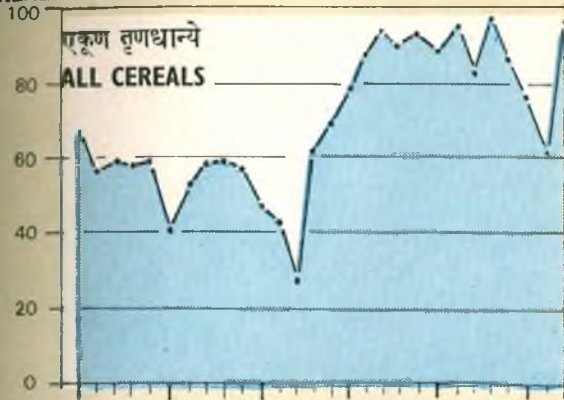

अन्नधान्य उत्पादन

FOODGRAINS PRODUCTION

तृणधान्ये आणि कडधान्ये
CEREALS & PULSES

(आकडे लक्ष मेट्रिक टनांत दिले आहेत)
(FIGURES IN LAKH TONNES)

टाकलेली भर अभ्यासली असता हे दिसून येईल. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या बाबतीत ते ३८७ रुपये होते आणि राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत ते ९६४ रुपये होते.

३.११. १९८६-८७ च्या तुलनेत १९८७-८८ मध्ये स्थिर किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ३.६ टक्के वाढ दिसून आली, तर राज्य उत्पन्नात याच कालावधीत सुमारे १३.७ टक्के वाढ झाली. १९८८-८९ मध्ये स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात ९ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षिलेली आहे व राष्ट्रीय उत्पन्नात अपेक्षिलेली वाढ याहून फारशी वेगळी असणार नाही. १९८८-८९ करिता राज्य उत्पन्न इतक्यातच अंदाजणे अवघड आहे. तथापि कृषि व कारखानदारी यातील वृद्धीबाबत उपलब्ध निर्देश आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचा कल यांवर आधारीत तात्पुरते पूर्वानुमान करता येईल व त्यानुसार १९८८-८९ मध्ये स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न ६ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे.

३.१२. खाली दिलेल्या तक्त्यातील १९८०-८१ ते १९८७-८८ या वर्षातील स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या निर्देशांकातील (१९८०-८१=१००) कलांवरून असे दिसते की या कालावधीत राज्य उत्पन्नात ३९ टक्के वाढ झाली तर राष्ट्रीय उत्पन्नात ३६ टक्के वाढ झाली.

concentrated in the Bombay-Thane-Pune belt. This can be seen, if one examines, the *per capita* contribution of organised manufacturing activity in the total *per capita* income. It was Rs. 387 in the case of National Income and Rs. 964 in the case of State Income.

3.11. While the National Income at constant prices showed an increase of 3.6 per cent in 1987-88 over 1986-87, the State Income registered a rise of about 13.7 per cent. The growth in Gross National Product in 1988-89 is placed at 9 per cent which is not expected to be much different from the growth of National Income. It is too early to estimate the State Income for 1988-89. However, based on the available indications of the performance of agriculture and manufacturing and recent growth trends in other sectors, a tentative forecast can be made according to which the State Income at constant prices might go up by 6 per cent in 1988-89.

3.12. The trends in indices (1980-81=100) of State Income and National Income at constant prices for the years 1980-81 to 1987-88 presented in the table below show that during this period the State Income increased by 39 per cent as against an increase of 36 per cent in National Income.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्देशांक
Indices of State Income and National Income at constant prices

(1980-81=100.0)

वर्ष Year	महाराष्ट्र/Maharashtra १९७०-७१ च्या किमतीनुसार/at 1970-71 Prices		भारत/India १९८०-८१ च्या किमतीनुसार/at 1980-81 Prices	
	राज्य उत्पन्न State Income	दरडोई उत्पन्न Per capita Income	राष्ट्रीय उत्पन्न National Income	दरडोई उत्पन्न Per capita Income
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1981-82	104.9	102.7	105.9	103.6
1982-83*	109.2	104.7	108.3	103.7
1983-84*	114.2	107.1	117.1	109.8
1984-85*	115.4	105.6	121.3	111.4
1985-86*	121.0	108.9	127.3	114.5
1986-87*	122.4	108.2	131.9	116.3
1987-88	139.2@	121.0@	136.3†	117.9†

* अस्थायी/Provisional.

@ प्राथमिक/Preliminary.

† शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

३.१३. राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचा चालू व स्थिर किमतीनुसार क्षेत्रवार तपशील या प्रकाशनातील भाग २, तक्ता क्रमांक ६ ते ९ मध्ये दर्शविला आहे.

3.13. The tables giving sectorwise details of State Income and National Income both at current and at constant prices are presented in tables 6 to 9 of Part II of this publication.

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

४.१. भारताशी तुलना करता महाराष्ट्रातील परिस्थिती शेतीच्या बाबतीत फारशी अनुकूल नाही. जमीन, भौगोलिकता आणि हवामान यांच्या परिणामामुळे राज्यातील पीक पद्धती मुख्यत्वे कनिष्ठ प्रतिची (कमी मूल्ये येणारी) आणि तुलनेने बहुतांशी पिकांचे कमी उत्पादन देणारी आहे. राज्याचा जवळजवळ तिसरा भाग पर्जन्यछायेत येतो. या भागात पाऊस अपुरा आणि अनिश्चित आहे. सिंचनामध्ये सुद्धा राज्य राष्ट्रीय सरासरीच्या खाली आहे. मध्य प्रदेश सोडल्यास राज्याचे सिंचनाचे प्रमाण (१२ टक्के) सर्वात कमी आहे. म्हणून राज्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून आहे. प्राथमिक अंदाजानुसार १९८८-८९ मधील एकूण अन्नधान्याचे उत्पादन सुमारे १०३ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९८७-८८ मध्ये ते १११ लाख टन होते. १९८८-८९ मध्ये खरीप अन्नधान्याचे उत्पादन ७३ लाख टन झाले. १९८७-८८ मध्ये ते ८० लाख टन होते. चालू वर्षी तेलबियांचे उत्पादन १६.९० लाख टन अपेक्षित आहे व राज्यात आतापर्यंत झालेल्या तेलबियांच्या उत्पादनाचा हा उच्चांक असेल. १९८८-८९ मधील शेती हंगाम व खरीप व रब्बी पिकां-खालील क्षेत्र व उत्पादन याबद्दल माहिती खाली दिली आहे.

कृषि हंगाम १९८८-८९

४.२. चालू वर्षी नैऋत्य मान्सून पाऊस वेळेवर आला आणि महाराष्ट्रात १७ जूनपर्यंत तो सर्वत्र पसरला. आरंभी पावसाच्या तीव्रतेचे प्रमाण कोकण, नागपूर व अमरावती विभागांचा काही भाग वगळता राज्यातील इतर भागामध्ये सौम्य होते. नंतर ऑगस्टच्या तिसऱ्या आठवड्यापर्यंत पाऊस विस्तृत व मध्यम स्वरूपाचा होता आणि खरीप पिकांची स्थिती सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत राज्यातील बहुतांशी सर्व भागात चांगली होती. सप्टेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून ते ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत पाऊस औरंगाबाद विभागामध्ये तीव्र स्वरूपाचा होता आणि राज्यात बहुतांश भागात सतत पडला. त्यामुळे उन्हाअभावी खरीप पिकांची वाढ खुंटली. त्याचा परिणाम म्हणून राज्यात निरनिराळ्या भागांतील मूग, उडीद, बाजरी, सूर्यफूल यांसारख्या लवकर येणाऱ्या कडधान्य पिकांवर आणि काही प्रमाणात खरीप ज्वारीवर अनिष्ट परिणाम झाला. ऑक्टोबरच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून पावसामध्ये खंड पडला आणि राज्यातील विविध भागांत पडलेल्या उन्हाचा रब्बी पेरण्यांना फायदा झाला.

खरीप पिके

४.३. गेल्या वर्षाशी तुलना करता तांदूळ व बाजरीखालील क्षेत्रात मात्र अनुक्रमे १२ टक्के व ८ टक्के वाढ झाली. परंतु खरीप ज्वारी-खालील क्षेत्रामध्ये ८ टक्के व इतर खरीप तृणधान्याखालील क्षेत्रात ९ टक्के घट झाली. राज्यातील बहुतेक सर्व भागांत पडलेल्या जोरदार व सतत पावसामुळे खरीप अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रातील अल्पशा वाढीच्या तुलनेने त्यांच्या उत्पादनात ९ टक्के घट झाली. खरीप ज्वारीच्या उत्पादनावर वाईट परिणाम होऊन ते १९८७-८८ मधील ३८.९१ लाख टनांवरून जवळजवळ ३५ टक्क्यांनी घटून १९८८-८९ मध्ये २५.१५ लाख टन झाले. परंतु तांदळाच्या उत्पादनात मात्र सुमारे ५० टक्क्यांची भरिव वाढ होऊन ते १९८७-८८ मधील १६.६१ लाख टनांवरून २४.८७ लाख टन झाले. कापूस, भुईमूग व ऊस या

Position of Maharashtra in India

4.1. Maharashtra is agriculturally in disadvantageous position as compared to India. The soil, topography and climate have led to a crop pattern of predominantly inferior (i.e. low valued) crops with relatively low yields for most of the important crops in the State. Nearly a third of the State falls in the rain shadow area where the rains are not only scanty but erratic. Even so, the State is far below the national average in irrigation and barring Madhya Pradesh, has the lowest proportion (12 per cent) of irrigated area. Hence agriculture in the State is largely influenced by the behaviour of the rainy season in the year. As per the preliminary forecast the total foodgrains production during the year 1988-89 is expected to be about 103 lakh tonnes as against 111 lakh tonnes in 1987-88. Of these, *kharif* foodgrains production was 73 lakh tonnes as against 80 lakh tonnes during the previous year. The Oilseeds production during the current year is expected to be 16.90 lakh tonnes which would be highest ever in the State. The details about the agriculture season 1988-89 and area under principal *kharif* and *rabi* crops and their production are given below.

Agricultural Season 1988-89

4.2. During the current year, the south-west monsoon arrived in time and spread all over Maharashtra by the 17th June. In the beginning, the monsoon was feeble in most parts of the State except Konkan region and some parts of Nagpur and Amravati Divisions. Thereafter, till the third week of August, the rains received were widespread and moderate in nature and the condition of *kharif* was good in almost all parts of the State till first week of September. From the second week of September to first week of October, however, rains received were heavy in parts of Aurangabad Division and continuous in most parts of the State with the result, the growth of *kharif* crops was stunted for want of sunny weather. Consequently, early crops like pulses i.e. mung, urid, bajra, sunflower and to some extent the *kharif* jowar have been damaged in different parts of the State. From second week of October there was break in rains and sunny weather prevailed in different parts of the State, which facilitated the sowing of *rabi* crops.

Kharif crops

4.3. The area under rice and bajra increased respectively by 12 per cent and 8 per cent as compared to that in the last year. However, area under *kharif* jowar and other *kharif* cereals reduced by 8 per cent and 9 per cent respectively. Despite small increase in the area under *kharif* foodgrains, the production decreased by 9 per cent due to heavy and continuous rains in most parts of the State. *Kharif* jowar suffered most and its production declined by about 35 per cent to 25.15 lakh tonnes in 1988-89 from 38.91 lakh tonnes in 1987-88. The production of rice however substantially increased

महत्त्वाच्या पिकांखालील क्षेत्रही १९८८-८९ मध्ये १९८७-८८ च्या तुलनेने अनुक्रमे ४.५ टक्के, ११.३ टक्के व ७.५ टक्के वाढले. तसेच ह्या पिकांच्या उत्पादनातही गतवर्षाच्या तुलनेने चालू वर्षात अनुक्रमे ७.९ टक्के, ९.५ टक्के व ११.९ टक्के वाढ झाली.

by about 50 per cent to 24.87 lakh tonnes from 16.61 lakh tonnes in 1987-88. The area under other important crops like cotton, groundnut and sugarcane increased in 1988-89 respectively by 4.5 per cent, 11.3 per cent, 7.5 per cent as compared to that in 1987-88. The production of these crops registered an increase of 7.9 per cent, 9.5 per cent and 11.9 per cent respectively during the current year over that of previous years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State

(क्षेत्र '००० हेक्टरात)/(Area in '000 hectares)
(उत्पादन '००० टनात)/(Production in '000 tonnes)

पिक	क्षेत्र/Arca			उत्पादन/Production			Crop
	1987-88 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1988-89 (अस्थायी) (Tentative)	१९८७-८८ च्या मानाने १९८८-८९ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1988-89 over 1987-88	1987-88 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1988-89 (अस्थायी) (Tentative)	१९८७-८८ च्या मानाने १९८८-८९ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1988-89 over 1987-88	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
तांदूळ	1,343	1,506	(+)12.1	1,661	2,487	(+)49.7	Rice
बाजरी	1,815	1,964	(+)8.2	910	803	(-)11.8	Bajri
खरीप ज्वारी	2,973	2,731	(-)8.1	3,891	2,515	(-)35.4	Kharif jowar
इतर खरीप तृणधान्ये	470	426	(-)9.4	408	403	(-)1.2	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये	6,601	6,627	(+)0.4	6,870	6,208	(-)9.6	Total kharif cereals
तूर	7,79	8,97	(+)15.1	534	583	(+)9.2	Tur
इतर खरीप कडधान्ये	1,555	1,591	(+)2.3	611	517	(-)15.4	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये	2,334	2,488	(+)6.6	1,145	1,100	(-)3.9	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये	8,935	9,115	(+)2.0	8,015	7,308	(-)8.8	Total kharif food-grains
कापूस (रुई)	2,516	2,628	(+)4.5	252	272	(+)7.9	Cotton (Lint)
भुईमूग (शेंगा)	594	661	(+)11.3	528	578	(+)9.5	Ground nut (Pods)
ऊस (उसात)	292(H)	314(H)	(+)7.5	24,984 (Cane)	27,946 (Cane)	(+)11.9	Sugarcane (cane)
एकूण	12,337	12,718	(+)3.1	Total

H=तोडणी केलेले क्षेत्र/Harvested area.

रब्बी पिके

४.४. प्रामुख्याने रब्बी ज्वारीखाली क्षेत्रात १० टक्क्यांनी घट झाल्याने एकूण रब्बी अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रात गेल्या वर्षाशी तुलना करता एक टक्क्याने घट झाली. १९८७-८८ मध्ये रब्बी अन्नधान्याचे उत्पादन ३०.४९ लाख टन होते. ते १९८८-८९ मध्ये ३० लाख टन होईल व एकूण अन्नधान्यांचे उत्पादन १९८८-८९ मध्ये सुमारे १०३ लाख टन होण्याची अपेक्षा आहे. १९८७-८८ मध्ये ते १११ लाख टन होते.

Rabi Crops

4.4. The area under total *rabi* foodgrains decreased by one per cent as compared to that of last year mainly because of about 10 per cent decline in the area of *rabi* jowar. The production of *rabi* foodgrains in 1987-88 was 30.49 lakh tonnes. It is expected to be about 30 lakh tonnes in 1988-89. The total foodgrains production in 1988-89 is expected to be around 103 lakh tonnes. It was 111 lakh tonnes in 1987-88.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal *rabi* crops in Maharashtra

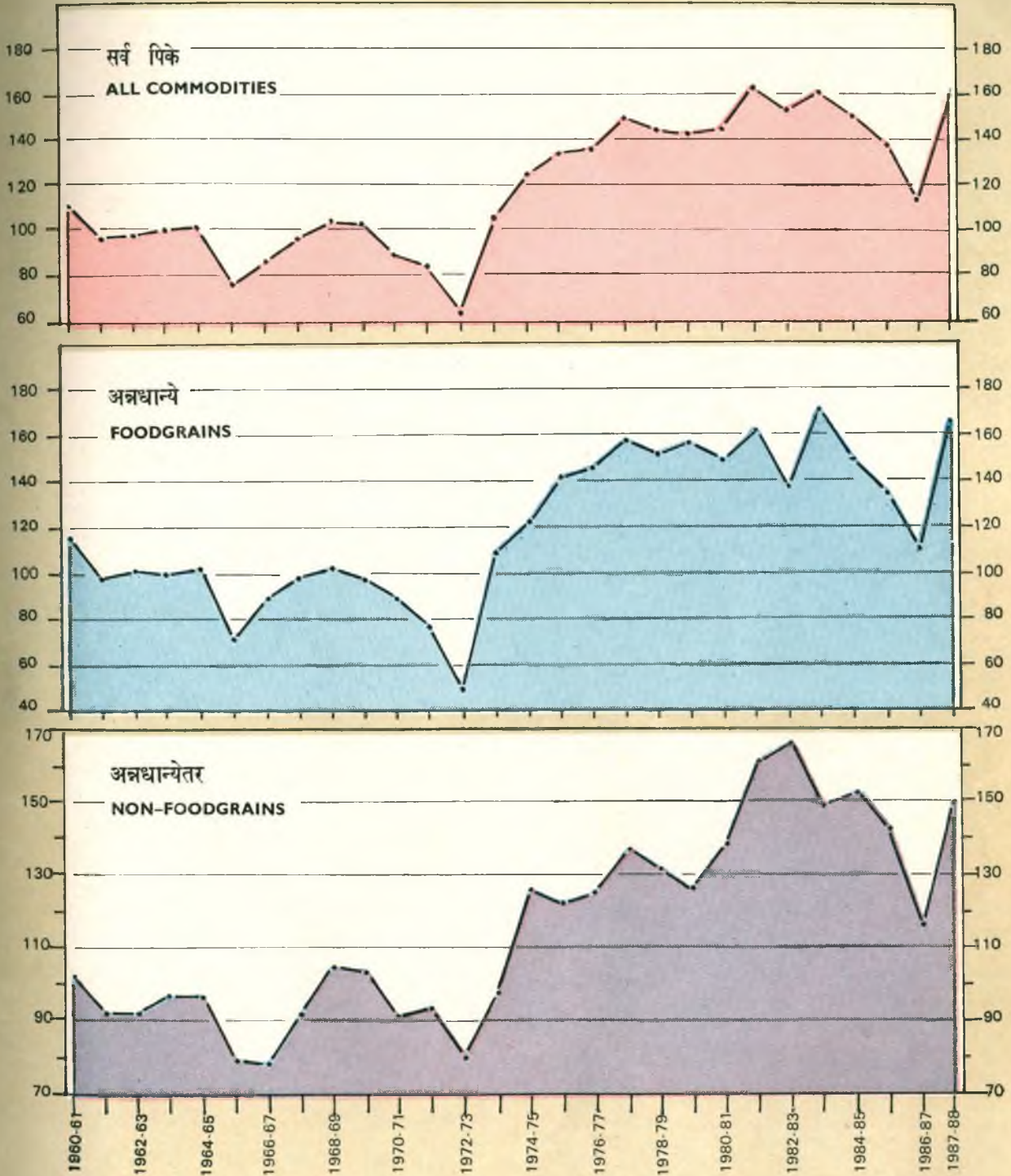
(क्षेत्र '००० हेक्टरात)/(Area in '000 hectares,
(उत्पादन '००० टनांत)/(Production in '000 tonnes)

पिक	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1987-88	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1988-89	१९८७-८८ च्या नाताने १९८८-८९ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1988-89 over 1987-88	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) in 1987-88	Crop
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
रब्बी ज्वारी ..	3,689	3,306	(-)10.4	2,061	<i>Rabi</i> jowar
गहू ..	733	930	(+)26.9	633	Wheat
इतर रब्बी तूणधान्ये ..	41	31	(-)24.4	35	Other <i>Rabi</i> cereals
एकूण—रब्बी तूणधान्ये ..	4,463	4,267	(-)4.4	2,729	Total— <i>Rabi</i> cereals
हरभरा ..	560	687	(+)22.7	228	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये ..	139	152	(+)9.4	40	Other <i>Rabi</i> pulses
एकूण—रब्बी कडधान्ये ..	699	839	(+)20.0	268	Total— <i>Rabi</i> pulses
एकूण—रब्बी अन्नधान्ये ..	5,162	5,106	(-)1.1	2,997	Total— <i>Rabi</i> food grains
उन्हाळी तांदूळ ..	26	30	(+)15.4	52	Summer rice
एकूण ..	5,188	5,136	(-)1.0	3,049	Total

कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

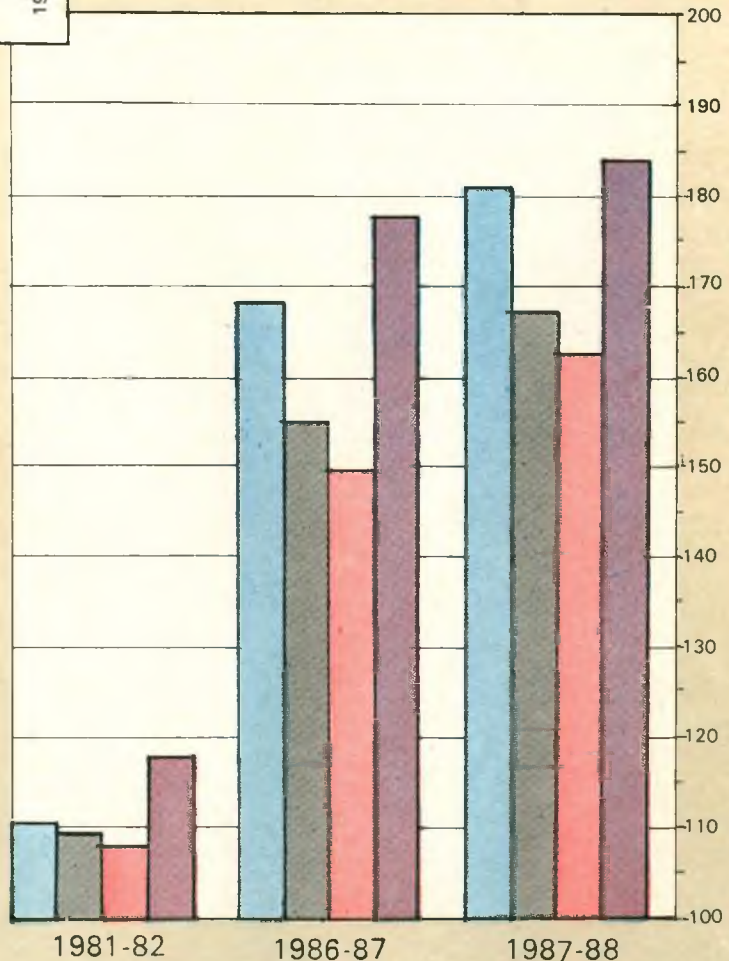
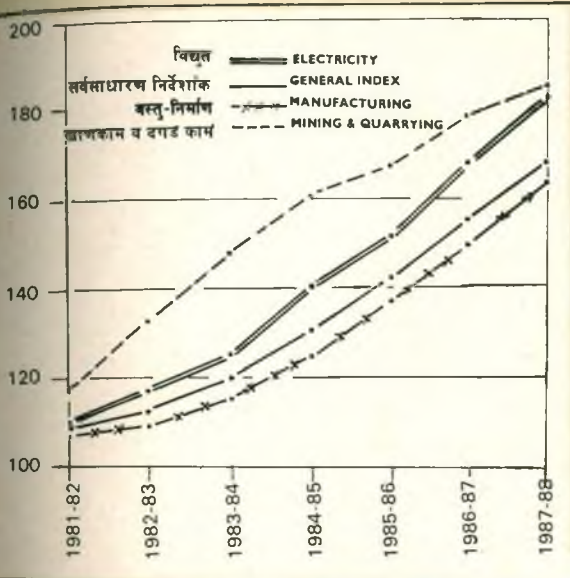
पाया / BASE 1967-70 - 100

भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR . 1980-81=100

शेतीचे एकूण उत्पादन

४.५ शेती उत्पादनाच्या निर्देशांकामध्ये (पायाभूत वर्ष १९६७-७०=१००) १९८७-८८ मध्ये लक्षणीय वाढ होऊन तो १९८६-८७ मधील ११२.९ वरून १५८.३ झाला. या निर्देशांकातील सर्व उप-गटांच्या निर्देशांकात १९८७-८८ मध्ये वाढ झाली. सर्वात तीव्र वाढ एकूण अन्नधान्य पिके या उपगटामध्ये झाली. १९८८-८९ मधील कृषि उत्पादनाच्या आगाऊ अंदाजानुसार ह्यावर्षी अन्नधान्य उत्पादनाचा निर्देशांक १५५.७ होईल अशी अपेक्षा आहे.

Overall agricultural production

4.5. The index number of agricultural production (base 1967-70=100) increased sharply to 158.3 in 1987-88 from 112.9 in 1986-87. The index numbers of all sub-groups registered an increase in 1987-88, the increase being most steep in the case of total foodgrains. The advance estimates of agricultural production in 1988-89 indicate that the index of foodgrain production will be 155.7 this year.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७०=१००)
(Base : 1967-70=100)

पिकांचा गट (1)	भार Weight (2)	वर्ष/Year						Group of crops (1)
		1980-81 (3)	1983-84 (4)	1984-85 (5)	1985-86 (6)	1986-87 (7)	1987-88 (8)	
तृणधान्ये ..	45.05	158.1	173.7	150.4	132.8	108.1	163.5	Cereals
फाडधान्ये ..	10.44	103.5	154.0	138.8	142.2	118.6	172.5	Pulses
एकूण—अन्नधान्ये ..	55.49	147.8	170.0	148.2	134.6	110.0	165.2	Total—Foodgrains
गालितची धान्ये ..	10.54	101.8	137.5	120.1	85.2	76.6	119.4	Oilseeds
संत्रू पिके ..	8.46	93.1	59.8	107.5	145.7	65.2	108.7	Fibres
संकीर्ण ..	25.51	168.4	182.4	180.4	165.1	149.7	176.0	Miscellaneous
एकूण—धान्येतर ..	44.51	138.3	148.4	152.3	142.5	116.4	149.8	Total—Non-food-grains.
सर्व गट ..	100.00	143.6	160.4	150.0	138.1	112.9	158.3	All Groups.

जलसिंचन

४.६. वर्ष १९८७-८८ मध्ये ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र आदल्या वर्षाएवढेच म्हणजे १८.३ लाख हेक्टर होते. ओलिताखालील एकूण क्षेत्र ३८ हजार हेक्टरानी वाढून ते २३.८ लाख हेक्टर झाले. १९८७-८८ मधील ओलिताखाली निव्वळ क्षेत्रापैकी जवळजवळ ४४ टक्के क्षेत्र पृष्ठभागीय जलसिंचनामुळे भिजले गेले.

४.७. राज्यातील शासकीय पाटबंधारे योजनांद्वारे निर्माण झालेली पृष्ठभागीय जलसिंचन क्षमता १९८७-८८ मध्ये ७९ हजार हेक्टरानी वाढून जून, १९८८ अखेर ती २४.६४ लाख हेक्टर झाली. त्यापैकी १२.५० लाख हेक्टर (५१ टक्के) वारंवार अवर्षणग्रस्त होणाऱ्या भागामध्ये होती.

Irrigation

4.6. The net area irrigated in 1987-88 remained almost the same at 18.3 lakh hectares as in the earlier year. The gross irrigated area, however, increased by 38 thousand hectares to 23.8 lakh hectares in 1987-88. Of the net area irrigated in 1987-88 about 44 per cent was by surface irrigation.

4.7. The surface irrigation potential created in the State by State sector irrigation works increased by nearly 79 thousand hectares in 1987-88 to 24.64 lakh hectares at the end of June, 1988. Of this 12.50 lakh hectares i.e. 51 per cent was in the chronically drought affected areas.

कृषि गणना

४.८. महाराष्ट्रात १९८१ मध्ये घेतलेल्या कृषि गणनेनुसार ६८.६२ लाख जमीनधारक खातेदार होते. गेल्या दशकात त्यांच्यात ३९ टक्के वाढ दिसून आली. खातेदारांच्या संख्येतील ही वाढ १९७५ च्या कायदानुसार घालण्यात आलेल्या कमाल जमीन धारणेबाबतच्या मर्यादांमुळे झाली असावी. तथापि, खातेदारांच्या वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र २.१४ कोटी हेक्टर होते व त्यात एका दशकात ०.९ टक्के वाढ दिसून आली. ह्याचा परिणाम म्हणजे १९७०-७१ मध्ये धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते. ते १९८०-८१ मध्ये कमी होऊन ३.११ हेक्टर झाले. १९७६-७७ च्या कृषि गणनेनुसार खातेदारांचे सरासरी क्षेत्र ३.६६ हेक्टर होते.

४.९. जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येतील ही वाढ १ हेक्टरपेक्षा कमी व १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असलेल्या सं. मांतिक व अल्प भूधारक खातेदारांच्या संख्येत विशेष दिसून आली. ज्यांचे क्षेत्र ०.५ हेक्टरपेक्षा कमी आहे अशा जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येत ४५ टक्के, ०.५ ते १ हेक्टर क्षेत्र असलेल्यांच्या संख्येत ६७ टक्के व १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असलेल्यांच्या संख्येत ७५ टक्के वाढ झाली. लहान आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येत वाढ झाली. परंतु १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येत ३८ टक्के घट झाली. परिणामतः धारण जमिनीच्या वहित क्षेत्रानुसारच्या वर्गीकरणाने एका दशकात बराच बदल झाला. दोन हेक्टर किंवा त्याहून कमी आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांची टक्केवारी १९७०-७१ मधील ४३ वरून १९८०-८१ मध्ये ५१ पर्यंत वाढली व त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९७०-७१ मध्ये ९ होती ती १९८०-८१ मध्ये १५ झाली. त्याउलट १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांची टक्केवारी १९७०-७१ मधील १०.३८ वरून १९८०-८१ मध्ये ४.५९ पर्यंत खाली आली. त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९७०-७१ मधील ४० वरून १९८०-८१ मध्ये २२ पर्यंत कमी झाली.

कृषि अर्थपुरवठा

४.१०. राज्यातील कृषि अर्थपुरवठ्याच्या बाबतीत निरनिराळ्या विनीय संस्था सहभागी होत्या. स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची कर्ज देणाऱ्या सहकारी कृषि पत संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्ज देणारी राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना कर्ज देणाऱ्या व्यापारी बँका आणि कृषि क्षेत्रातील विकासासाठी मुदतीची कर्ज देणाऱ्या संस्थांना पुनर्वित्तसहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ह्या त्या संस्था होत.

४.११. प्राथमिक सहकारी कृषि पतपुरवठा संस्थांचे १९८७-८८ मध्ये ६८ लाख सभासद होते. ही संस्था राज्याच्या एकूण खातेदारांच्या ८०.५ टक्के होती. त्या संस्थांनी १९.६० लाख सभासदांना ६८० कोटी रुपयांची कर्ज दिली. ह्या संस्थांनी दर सभासदांमार्गे दिलेले कर्ज १९८७-८८ मध्ये १९८६-८७ पेक्षा (२,९४० रुपये) १८ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ३,४६९ रुपये होते. १९८७-८८ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी १५९ कोटी रुपयांची कर्ज १०.२६ लाख अल्प भूधारकांना वाटण्यात आली.

४.१२. राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक शेतीसाठी मुदतीची कर्ज देते. त्या बँकेने १९८६-८७ मध्ये ६५ कोटी रुपयांच्या कर्जाचे वाटप केले तर १९८७-८८ मध्ये जास्त म्हणजे ७७ कोटी रुपयांच्या कर्जाचे वाटप केले. जुलै-नोव्हेंबर, १९८८ मध्ये बँकेने आपली

Agricultural Census

4.8. According to the agricultural census held in Maharashtra in 1981 there were 68.62 lakh holdings in the State which showed an increase of 39 per cent during the decade. This phenomenal increase in the number of holdings in the decade might be due to the legislation introduced in 1975 in respect of ceiling on the size of holdings. However, total area of the operational holdings which was 2.14 crore hectares showed an increase of 0.9 per cent during the decade. As a result, the average size of holding which was 4.28 hectares in 1970-71 went down to 3.11 hectares in 1980-81. In the census carried out in 1976-77, the average size was 3.66 hectares.

4.9. The increase in the number of holdings was more pronounced in the case of marginal and small holdings i.e. holdings of size below 1 hectare and of size between 1-2 hectares respectively. The holdings of size upto 0.5 hectare increased by 45 per cent, those of size 0.5 to 1 hectare increased by 67 per cent, while those of size 1-2 hectares increased by 75 per cent. As against the increase in small holdings, there was a decline of 38 per cent in the number of holdings with size "10 hectares and above". Consequently, the distribution of holdings and their operated area according to size materially changed over the decade. In the case of small holdings of size two hectares or less, their percentage to total holdings increased from 43 in 1970-71 to 51 in 1980-81, and the percentage of area held by them increased from 9 in 1970-71 to 15 in 1980-81. On the contrary in the case of larger holdings of size "10 hectares and above", their percentage declined from 10.38 in 1970-71 to 4.59 in 1980-81; and the percentage of the area of these holdings declined from 40 in 1970-71 to 22 in 1980-81.

Agricultural Finance

4.10. Different financial institutions associated with agricultural finance in the State were co-operative agricultural credit societies extending short term loans to their members, State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank giving term loans to cultivators, commercial banks extending credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend term loans for the development of the agricultural sector.

4.11. The primary agricultural cooperative credit societies with a membership of 68 lakhs in 1987-88 covered about 80.5 per cent of the khatadars in the State. These societies advanced in 1987-88 Rs. 680 crore to 19.60 lakh members. The loans advanced per member were higher by Rs. 18 per cent at Rs. 3,469 than Rs. 2,940 advanced in 1986-87. Of the loans advanced in 1987-88, Rs. 159 crore were to 10.26 lakh small farmers.

4.12. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long term loans for agricultural development in the State. Its advances in 1987-88 were higher at Rs.77 crore than

२१ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. हीच रक्कम जुलै-नोव्हेंबर १९८७ मध्ये १८ कोटी रुपये होती.

४.१३. व्यापारी वर्गीकृत बँकांनी शेतीसाठी दिलेल्या कर्जाची रक्कम १९८६-८७ मध्ये २७२ कोटी रुपये होती. १९८५-८६ मध्ये ती २०१ कोटी रुपये होती. जून, १९८७ च्या शेवटच्या शुक्रवारी ११.३० लाख सभासदांकडून कर्जाची येणे रक्कम ८७२ कोटी रुपये होती. त्यापैकी जवळजवळ तीन-चतुर्थांश रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. एकूण ८७२ कोटी रुपये येणे असलेल्या कर्जापैकी ८५ कोटी रुपये (१३ टक्के) १ हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या १.६५ लाख खातेदारांकडून यावयाची होती. तर १३६ कोटी रुपये (२० टक्के) १ ते २ हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या १.८४ लाख खातेदारांकडून येणे होती.

४.१४. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबाई) मंजूर केलेल्या योजना आणि पुनर्वितीय सहाय्य हे दोन्हीही १९८६-८७ पेक्षा १९८७-८८ मध्ये अधिक होते. १९८६-८७ मध्ये १,१५६ योजना मंजूर केल्या होत्या. १९८७-८८ मध्ये १,४४१ योजना मंजूर केल्या. १९८७-८८ मध्ये २४६ कोटी रुपयांचे पुनर्वितीय सहाय्य देण्यात आले. याउलट आदल्या वर्षी १३९ कोटी रुपयांचे सहाय्य देण्यात आले होते. १९८७-८८ मध्ये संपूर्ण भारतात अशा प्रकारच्या दिलेल्या पुनर्वितीय सहाय्याच्या १२ टक्के हे सहाय्य होते. मंजूर केलेल्या सहाय्यापैकी उपसा जल-सिंचन व लघुसिंचन योजनांसाठी ६४ टक्के, जमीन सुधारणा योजनेसाठी ०.०२ टक्के व मळे व फलोद्यानासाठी सहा टक्के अर्थसहाय्य मंजूर केले. यासाठी १४२ कोटी रुपयांची वाटप केलेली रक्कम १९८६-८७ मध्ये वाटप केलेल्या ११७ कोटी रुपयांपेक्षा २१ टक्क्यांनी अधिक होती. ती संपूर्ण भारतात केलेल्या वाटपाच्या रकमेच्या ९.६ टक्के वाटप राज्यामध्ये झाले. जुलै ते डिसेंबर, १९८८ मध्ये नाबाईने ५४ कोटी रुपयांच्या पुनर्वितीय सहाय्याच्या ७०८ योजना मंजूर केल्या व ६० कोटी रुपयांचे वाटप केले.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

४.१५. कृषि व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी (१) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (२) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (३) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास पायबंद घालून जमिनीचे एकत्रीकरण करणे असे त्रिसूत्री धोरण चालू ठेवण्यात आले.

४.१६. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात कुळ कायदे अंमलात आले. त्यांची अंमलबजावणी करून जून, १९८८ पर्यंत १४.९५ लाख कुळांना १८.९० लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली.

४.१७. जमीन एकत्रीकरण कार्यक्रमाखाली सुमारे ३५ हजार गावातील २.४० कोटी हेक्टर जमीन येणार आहे. ३१ मार्च, १९८८ पर्यंत २५,८४२ गावातील काम पूर्ण होऊन १.९७ कोटी हेक्टर जमीन एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण झाले. १९८८-८९ मध्ये १,२०० गावात ५.८५ लाख हेक्टर जमीन एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण होईल. सध्याच्या गतीने सर्व काम पूर्ण करावयास सुमारे १० वर्षे लागतील.

४.१८. कमाल शेतजमीन धारणेवर २६ जानेवारी, १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी ठरविलेल्या मर्यादा २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून खाली आणण्यात आल्या. मूळच्या कायद्यातील तरतुदी व्यक्तिगत खातेदारांस लागू होत्या. त्या तरतुदी बदलून कमाल मर्यादा पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकाला लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळ व

Rs. 65 crore in 1986-87. During July-November, 1988, it further advanced Rs. 21 crores compared with Rs. 18 crore advanced in July-November, 1987.

4.13. The Public sector banks disbursed larger direct finance to agriculture in 1986-87 than in 1985-86. The disbursements in 1986-87 were of Rs. 272 crore compared with Rs. 201 crore in 1985-86. The outstanding amount stood at Rs. 872 crore in 11.30 lakh accounts on the last Friday of June, 1987. Nearly three-fourths of the outstanding amount on that day was of term loans. Of the total outstandings of Rs. 872 crore, Rs. 85 crore (13 per cent) were in 1.65 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs. 136 crore (20 per cent) were in 1.84 lakh accounts with holding size 1-2 hectares.

4.14. Both the number of schemes sanctioned and the refinance assistance by NABARD were higher in 1987-88 than in 1986-87. The number of schemes sanctioned in 1987-88 was 1,441 as against 1,156 in 1986-87. The refinance assistance sanctioned was of Rs. 246 crore and Rs. 139 crore respectively in those two years. The refinance assistance in 1987-88 was 12 per cent of the similar all-India assistance in that year. Minor and lift irrigation accounted for 64 per cent of the assistance sanctioned; land development accounted for 0.02 per cent and plantations and horticulture for six per cent of the assistance sanctioned. The amount disbursed was higher by 21 per cent at Rs. 142 crore than Rs. 117 crore disbursed in 1986-87. Disbursals in 1987-88 in the State were 9.6 per cent of all-India disbursals. NABARD had further sanctioned 708 schemes for Rs. 54 crore and disbursed Rs. 60 crore between July December, 1988.

Land Reforms in Maharashtra

4.15. The policy of reforming the agrarian system is continued. Under this policy (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in respect of land holdings are reduced, and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

4.16. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on 14.95 lakh tenants in respect of 18.90 lakh hectares of land by the end of June, 1988.

4.17. The programme of consolidation of holdings is to cover an area of 2.40 crore hectares from about 35 thousand villages. The work was completed in 25,842 villages covering area of 1.97 crore hectares by the end of March, 1988. The achievement in 1988-89 will be 1,200 villages and 5.85 lakh hectares. It would take nearly a decade to complete the work at the current pace.

4.18. Ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October, 1975. The unit of application, too, was changed from an individual to a family unit comprising husband, wife and their minor children. Under the original as

सुधारित कायद्याखाली १.०९ लाख प्रकरणे दाखल करण्यात आली. त्यापैकी ९९ टक्के म्हणजे १.०८ लाख सप्टेंबर, १९८८ अखेर निकालात काढण्यात आली व २.८६ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली. त्या जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य कृषि महामंडळाला (सरकारी संस्था) देण्यात आली व २.१४ लाख हेक्टर जमीन १.३३ लाख जमीन नसलेल्या व्यक्तींना आणि ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटण्यात आली. काही जमिनीबाबत विविध न्यायालयांचे स्थगिती आदेश आहेत, काही जमिनीबाबत सूट मागण्यात आली आहे तर काही जमिनी सार्वजनिक वापरासाठी पाहिजे आहेत अथवा जमिनी लागवडीस अयोग्य आहेत. मुख्यतः या कारणामुळे उरलेल्या जमिनीचे वाटप अजून करण्यात आलेले नाही. जमिनीचे वाटप करताना स्वतःची जमीन नसलेल्या मागासवर्गीय व्यक्तींना पसंती देण्यात आली. सप्टेंबर, १९८८ पर्यंत व्यक्तींना वाटलेल्या एकूण जमिनीपैकी १.२३ लाख हेक्टर जमीन स्वतःची जमीन नसलेल्या ७७.८ हजार मागासवर्गीय व्यक्तींना देण्यात आली. १९८८-८९ मध्ये नोव्हेंबर, १९८८ पर्यंत ३.१ हजार लाभधारकांना ३.७ हजार हेक्टर जमिनीचे वाटप करण्यात आले.

४.१९. स्वतःची जमीन नसलेल्या व्यक्तींना जमिनीचे वाटप केल्यानंतर, जमीन सुधारणेसाठी व भांडवली खर्च म्हणून दर हेक्टरी २,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात येते. ह्या योजनेखाली १९८७-८८ मध्ये ४.९ हजार लाभार्थींना १.१० कोटी रुपयांचे व १९८६-८७ मध्ये ७.३ हजार लाभार्थींना १.१८ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात आले. मार्च, १९८८ अखेरपर्यंत १.२५ लाख व्यक्तींना ह्या योजनेखाली अर्थसहाय्य देण्यात आले.

वने

४.२०. राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९८७-८८ मध्ये १९८६-८७ एवढेच म्हणजे १.२ हजार चौरस किलोमीटर खाजगी वनक्षेत्र धरून ६४ हजार चौरस किलोमीटर होते. त्यापैकी ५७.२ हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात, ५.१ हजार चौरस किलोमीटर महसूल विभागाच्या ताब्यात तर उरलेले १.६ हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते. एकूण वन क्षेत्रापैकी ६० टक्के क्षेत्र, उत्पादन योग्य म्हणून ढोबळ मानाने ओळखता येईल.

४.२१. महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाने १९८७-८८ मध्ये वृक्ष तोडण्याचे काम थांबविले होते. पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी मर्यादित प्रमाणात वृक्षतोड करण्याचे शासनाचे धोरण असल्यामुळे १९८८-८९ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत प्रमुख वनोत्पादनात (इमारती लाकूड, जळाऊ लाकूड) मोठ्या प्रमाणावर घट अपेक्षित आहे. इमारती लाकडाचे १९८८-८९ चे अंदाजित उत्पादन ८२ हजार घनमीटर होते व त्याचे मूल्य १९ कोटी रुपये असेल. १९८७-८८ मध्ये हे उत्पादन २.६८ लाख घनमीटर झाले व त्यांचे मूल्य ९६ कोटी रुपये होते. १९८८-८९ मध्ये सरपणाचे अंदाजित उत्पादन १.७ लाख घनमीटर झाले व त्यांचे मूल्य २.७ कोटी रुपये झाले. १९८७-८८ मध्ये सरपणाचे उत्पादन ५.२ लाख घनमीटर होते व त्यांचे मूल्य ९.२ कोटी रुपये होते. १९८८-८९ मध्ये वन खात्याच्या गौण वन उत्पादनाचे मूल्य २१ कोटी रुपये होते. यांपैकी तेंडूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे १६ कोटी रुपये व ३.१ कोटी रुपये होते.

well as revised Act, 1.09 lakh returns were filed, of which 1.08 lakh (or 99 per cent) were disposed by the end of September, 1988 and 2.86 lakh hectares of land was declared surplus. Of this land, 34.5 thousand hectares have been granted to the State owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd., a Government Company and 2.14 lakh hectares have been allotted to 1.33 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in stay orders of various courts, or in exemption claims, or is found uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and 1.23 lakh hectares have been allotted to 77.8 thousand backward class landless persons by September, 1988. In 1988-89, upto November, 1988, additional 3.7 thousand hectares of land was allotted to 3.1 thousand beneficiaries.

4.19. Landless allottees are given financial assistance at the rate of Rs. 2,500 per hectare for developing land or for capital expenditure. Under the scheme, 4.9 thousand beneficiaries were provided with Rs. 1.10 crore of financial assistance in 1987-88 and 7.3 thousand beneficiaries, with Rs. 1.18 crore of financial assistance in 1986-87. By the end of March 1988, 1.25 lakh allottees were assisted under the scheme.

Forests

4.20. The area under forests at the end of 1987-88 was 64 thousand sq. kms. (inclusive of 1.2 thousand sq. kms. of private forest area), the same as in 1986-87. Of this, 57.2 thousand sq. kms. were managed by Forest Department, 5.1 thousand sq. kms. by the Revenue Department and 1.6 thousand sq. kms. by the Forest Development Corporation of Maharashtra. Of the total forest area, about 60 per cent can be reckoned productive to a large extent.

4.21. The Forest Development Corporation of Maharashtra had stopped clear felling of trees in 1987-88. With a view to maintaining environmental balance the Government has restricted the felling of trees in the forest. As a result there would be reduction in the major forest produce (i.e. timber, firewood) in the State to a large extent during 1988-89. The estimated production of timber in 1988-89 is 82 thousand cubic meters valued at Rs. 19 crore compared with the production of 2.68 lakh cubic meters in 1987-88 valued at Rs. 96 crore. The estimated production of firewood in 1988-89 was 1.7 lakh cubic meters valued at Rs. 2.7 crore compared with 5.2 lakh cubic meters produced in 1987-88 valued at Rs. 9.2 crore. The value of minor forest produce in 1988-89 is estimated at Rs. 21 crore comprising tendu leaves of Rs. 16 crore and bamboo of Rs. 3.1 crore.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

१९८६-८७, १९८७-८८ व १९८८-८९ मधील वन उत्पादन व त्याचे मूल्य

Production and value of forest produce in 1986-87, 1987-88 and 1988-89

वाव	परिमाण	1986-87	1987-88 (अस्थायी) (Provisional)	1988-89* (अंदाजित) (Estimated)	Unit	Item	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)	
* (1) इमारतीचे लाकूड	उत्पादन	हजार घनमीटर	338	268	82	000' cu. m.	Timber
	मूल्य	लाख रुपयांत	9,402	9,628	1,947	Rs. lakh	Quantity Value
(2) जळाऊ लाकूड	उत्पादन	हजार घनमीटर	973	517	170	000' cu.m.	Firewood
	मूल्य	लाख रुपयांत	1,564	616	271	Rs. lakh	Quantity Value
(3) गौण वनोत्पादन	मूल्य	लाख रुपयांत	1,735	2,001*	2,133*	Rs. lakh	Minor forest produce
	त्यापैकी						Value of which
बांबू			268	324	312		Bamboo
विडीची पाने			1,323	1,453	1,562		Tendu leaves

* यात महाराष्ट्र वन विकास महामंडळातील उत्पादनाच्या मूल्याचा समावेश नाही/Does not include the value of production by the Forest Development Corporation of Maharashtra.

मत्स्यवसाय

४.२२. महाराष्ट्राला सुमारे ७२० कि. मी. लांबीचा समुद्र किनारा असून नद्यांची सुमारे ३.२ हजार कि. मी. लांबी आहे. राज्यात किनार-पट्टीवरील मच्छिमारीसाठी ८९ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र, भूजल मच्छिमारीसाठी ३ लाख हेक्टरचे आणि निम्नखाऱ्या जलातील १४,५०० हेक्टरचे क्षेत्र योग्य आहे. ८९ हजार चौ. कि. मी. सागरी मच्छिमारी क्षेत्रापैकी ४४ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र ७० मीटर खोल आहे. त्यामध्ये जास्तीत जास्त मच्छिमारी केली जाते. या क्षेत्राची मत्स्योत्पादन क्षमता दरवर्षी अंदाजे ३.७ लाख टन आहे.

४.२३. महाराष्ट्रामध्ये यांत्रिकी व बिगर यांत्रिकी होड्यांच्या संख्येत टक्क्यांनी वाढ होऊन १९८७-८८ मध्ये त्यांची संख्या १६,५७३ झाली. त्यापैकी यांत्रिकी होड्यांची संख्या ६,६९३ होती. १९८७-८८ मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन २.९४ लाख टन होते ते १९८६-८७ पेक्षा सुमारे १२ टक्क्यांनी कमी होते.

४.२४. १९८७-८८ मधील अंदाजित भूजल मत्स्योत्पादन ४८ हजार टन असून ते १९८६-८७ पेक्षा आठ टक्क्यांनी अधिक आहे. भूजल मत्स्योत्पादन जास्तीत जास्त वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. १९६१-६२ मध्ये भूजल मत्स्योत्पादन ११ हजार टन होते ते १९८७-८८ मध्ये ४८ हजार टन झाले.

४.२५. भूजल क्षेत्रात मत्स्यबीजाचा साठा करण्यासाठी कलकत्याहून मत्स्यबीज आणण्यात येत होते. १९६७ पासून मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रम राबविला जात आहे. त्यामुळे स्थानिक उत्पादित मत्स्यबीजाची उपलब्धता वाढत असून १९८७-८८ मध्ये एकूण साठ्यामध्ये (१५.१५ कोटी) स्थानिक उत्पादित मत्स्यबीजाचा (४.८० कोटी) हिस्सा ३२ टक्के होता.

Fisheries

4.22. Maharashtra has a coast-line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for marine fisheries is 89 thousand sq. km., inland fisheries 3 lakh hectares and for brackish water fishery 14,500 hectares. Of the 89 thousand sq. km. of area for marine fisheries, 44 thousand sq. km. is upto 70 meters in depth and is being harvested at optimum level. The potential of fish catch from this area has been estimated at 3.7 lakh tonnes per year.

4.23. The number of boats used for marine fishing increased by five per cent in 1987-88 to 16,573. Of these 6,613 were mechanised. The estimated marine fish catch in 1987-88 was 2.94 lakh tonnes, 12 per cent less than that in 1986-87.

4.24. The estimated inland fish catch in 1987-88 was 48 thousand tonnes eight per cent more than in 1986-87. Efforts are, being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The inland fish production in 1961-62 was only 11 thousand tonnes and it has now increased to 48 thousand tonnes in 1987-88.

4.25. The fish seed was being brought from Calcutta for stocking in inland waters. The implementation of fish seed production programme from 1967, gradually raised the availability of locally produced fish seed and in 1987-88, the local seed produced (4.80 crore) contributed to the extent of 32 per cent of the total stocking (15.15 crore).

५. उद्योग

5. INDUSTRIES

५.१. भारत सरकारतर्फे केल्या जाणाऱ्या सर्व नोंदणीकृत कारखान्यांचा समावेश असलेल्या वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नुकत्याच उपलब्ध झालेल्या १९८४-८५ च्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्य भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रात अजूनही आघाडीवर आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण उत्पादन मूल्यात व मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा अनुक्रमे २२ व २३ टक्के होता. दहा वर्षांपूर्वी म्हणजे १९७४-७५ मध्ये एकूण उत्पादन व मूल्यवृद्धीत राज्याचा वाटा प्रत्येकी २५ टक्के होता. राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची दरडोई मूल्यवृद्धी भारतातील सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वात जास्त होती. औद्योगिक रोजगाराचे लोकसंख्येची प्रमाणानुसार १९८१ पर्यंत महाराष्ट्र राज्य देशात प्रथम होते. १९८४ मध्ये ह्याबाबतीत महाराष्ट्राचा क्रमांक गुजरात व तामीळनाडू नंतर असला तरी महाराष्ट्र तामीळनाडूच्या अगदी जवळपास होता.

५.२. नवीन पायाभूत वर्ष १९८०-८१ धरून नोव्हेंबर, १९८८ (अलिकडचा उपलब्ध) साठीचा अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता) निर्देशांक १७३.६ होता तो नोव्हेंबर, १९८७ च्या निर्देशांकापेक्षा ५.६ टक्क्यांनी जास्त होता. तर नोव्हेंबर, १९८७ चा निर्देशांक त्या आधीच्या वर्षाच्या निर्देशांकापेक्षा १४ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८८-८९ च्या पहिल्या आठ महिन्यांतील सरासरी निर्देशांक १९८७-८८ च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ९.९ टक्क्यांनी जास्त होता तर १९८७-८८ मधील असा निर्देशांक १९८६-८७ मधील निर्देशांकापेक्षा ११ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८७-८८ ह्या संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९८६-८७ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ८.९ टक्क्यांनी जास्त होता.

५.३. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात (१) खाद्यवस्तू, (२) पेये, तंबाखू व तंबाखूची उत्पादने, (३) सुती कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) कागद, कागदाच्या वस्तू आणि मुद्रण, (६) रबर, प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, (७) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (८) धातुच्या वस्तू, (९) यंत्रसामग्री, विद्युत् सामग्री सोडून, (१०) विद्युत् यंत्र सामग्री, साधने व उपकरणे, (११) परिवहन सामग्री व सुटे भाग, या उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. तसेच ह्या उद्योग गटामुळे झालेल्या देशातील मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा बराच मोठा वाटा आहे. ह्या उद्योग गटांच्या १९८८-८९ च्या पहिल्या आठ महिन्यांतील व १९८७-८८ च्या ह्याच कालावधीच्या अखिल भारतीय सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे असे अनुमान काढता येते की राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील) १९८८-८९ च्या पहिल्या आठ महिन्यांत १९८७-८८ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा जवळ जवळ ११ टक्क्यांनी वाढले होते. तर १९८७-८८ मधील त्याच काळातील उत्पादन त्याच्या आधीच्या म्हणजे १९८६-८७ वर्षातील तशाच उत्पादनापेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होते.

५.४. शासकीय प्रयत्नांचा भर मुंबई महानगर व पुणे ह्या औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या विभागांच्या बाहेर उद्योग स्थापन करण्यास उत्तेजन देण्यावर आहे. मुंबई, ठाणे व पुणे या तीन जिल्ह्यांव्यतिरिक्त जिल्ह्यांचा राज्याच्या एकूण औद्योगिक रोजगारांत वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के इतका होता तो १९८७ मध्ये ३४ टक्के इतका वाढला. मुंबईत १९८२ मध्ये सुती कापड उद्योगात झालेल्या संपामुळे रोजगारात घट

5.1. According to the latest available results of Annual Survey of Industries (ASI), 1984-85, carried out by the Government of India, covering the registered factory sector, Maharashtra continues to be in the leading position in the industrial scene in India. The State accounted for 22 and 23 per cent of gross value of output and of value added respectively in the organised industrial sector of the country. Ten years before i.e. in 1974-75, the State's share in gross value of output and value added in the country was 25 per cent each. The *per capita* value added in the State was the highest amongst all States in India. In the case of industrial employment in relation to population, Maharashtra was occupying the first position till 1981. In 1984, though it ranked third in India, after Gujarat and Tamil Nadu, it was very close to Tamil Nadu.

5.2. With the new base of 1980-81 the all-India index number of industrial production (for manufacturing sector) for the months of November, 1988 (the latest available) was 173.6 showing an increase of 5.6 per cent over the index number of November, 1987, which was higher by 14 per cent than that of its preceding year. The average index number for first eight months of 1988-89 was higher by 9.9 per cent than that for the same period of 1987-88. The latter was higher by 11 per cent than that for the corresponding period of 1986-87. The average index number for the full year of 1987-88 was higher by 8.9 per cent than that for 1986-87.

5.3. The industry groups (1) food products, (2) beverages, tobacco and tobacco products, (3) cotton textiles, (4) textile products, (5) paper and paper products and printing, (6) rubber, plastic, petroleum and coal products, (7) chemicals and chemical products, (8) metal products, (9) machinery except electrical machinery, (10) electrical machinery, apparatus and appliances and (11) transport equipments and parts contribute substantially to the industrial production in the State. These industry groups in the State also make sizeable contribution to the value added by them at all-India level. Based on the averages of all-India index numbers in respect of these industry groups for the first eight months of 1988-89 and those for the same period of 1987-88 it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the state was higher by about 11 per cent in the first eight months of 1988-89 than that in 1987-88 and the latter was higher by 13 per cent than that in 1986-87.

5.4. The thrust of the Government efforts is on encouraging the establishment of industries in areas other than the industrially advanced Bombay Metropolitan Region and Pune. In factory employment, the share of all the districts other than the districts of Greater Bombay, Thane, Pune went up to 34 per cent in

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

दशलक्ष किलोवॅट तास
MILLION KWH

घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
DOMESTIC LIGHT AND SMALL POWER
वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
COMMERCIAL LIGHT AND SMALL POWER

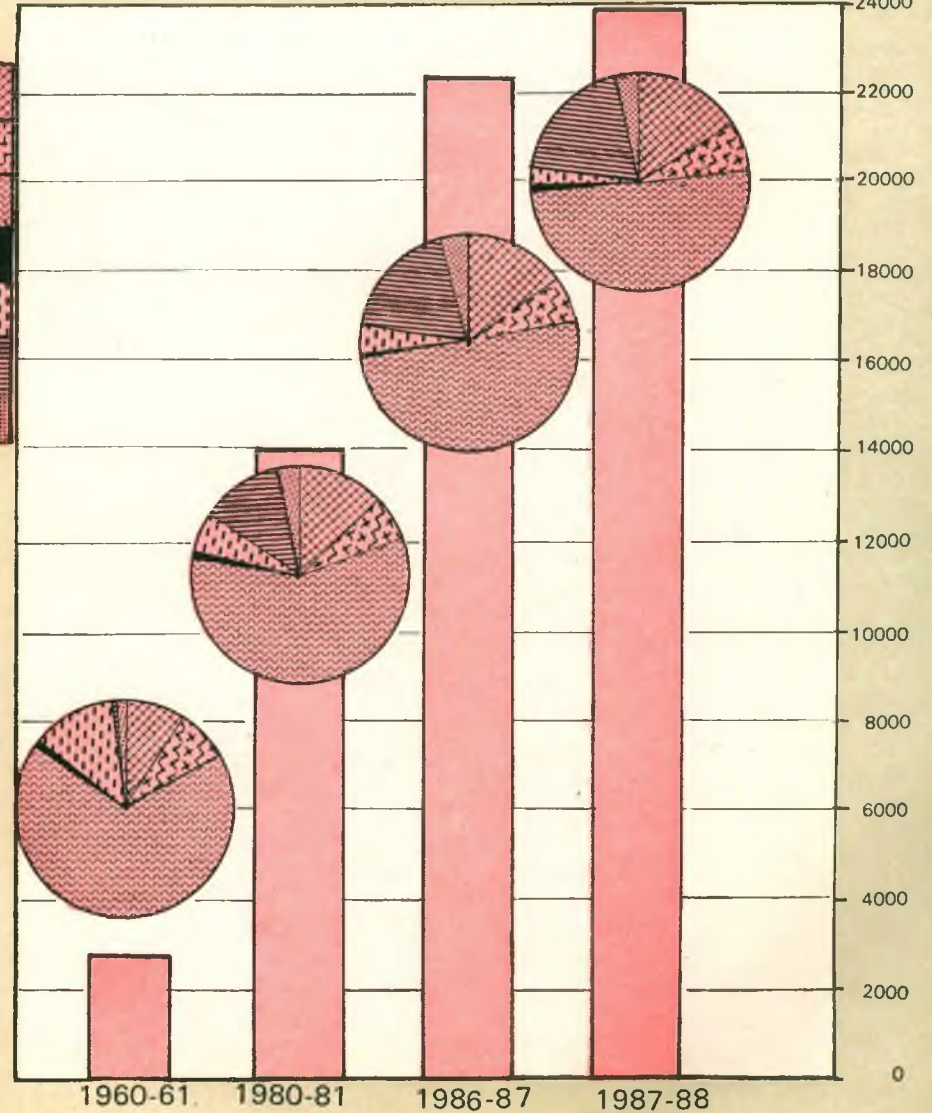
उद्योगधंद्याकरिता वीज
INDUSTRIAL POWER

सार्वजनिक दिवाबत्ती
PUBLIC LIGHTING

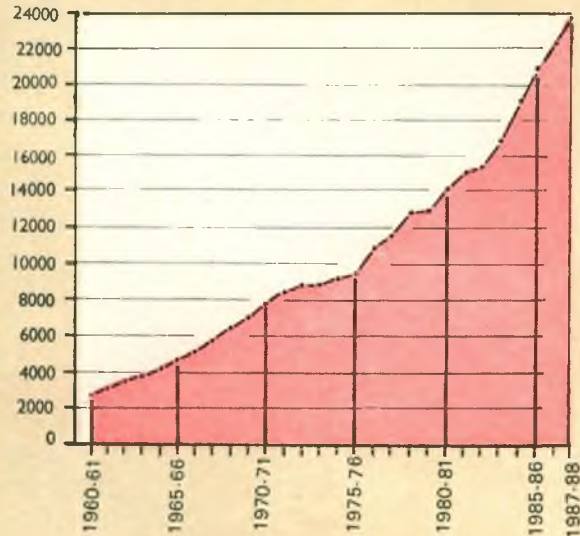
कर्षण (वाहनासाठी)
TRACTION

जलसिंचन व जलापनयन
IRRIGATION AND DEWATERING

संकीर्ण
MISCELLANEOUS

दशलक्ष किलोवॅट तास
MILLION KWH

झाली. त्यामुळे सुती कापड उद्योग वगळता इतर सर्व उद्योगांच्या रोजगारात ह्या जिल्ह्यांचा हिस्सा १९७५ मध्ये २० टक्के होता. त्यात वाढ होऊन तो १९८७ मध्ये ३२ टक्के झाला. औद्योगिक रोजगारांत (सुती कापड उद्योग वगळून) १९७५ ते १९८७ या काळांत झालेल्या निव्वळ वाढीत सुद्धा या जिल्ह्यांचा मोठा (८३ टक्के) हिस्सा आहे.

५.५. गेल्या दोन दशकांत संघटित उद्योग घटक रचनेत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात सातव्या दशकाच्या सुरुवातीस ग्राहक वस्तू उद्योगांस महत्वाचे स्थान होते आणि संघटित उद्योगांच्या एकूण मूल्यवृद्धीत ह्यांचा वाटा ५२ टक्के होता. परंतु अलिकडच्या काळात ह्या उद्योग गटांचे महत्त्व कमी झाले असून भांडवली वस्तू उद्योग (विद्युत आणि बिगर विद्युत यंत्र सामग्री, परिवहन साहित्य आणि इतर उत्पादने करणारे उद्योग) आणि अंतरिम वस्तू उद्योग (पेट्रोलियम, रसायने, मूलभूत धातू आणि अधातु वस्तू) ह्या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ह्या उद्योग गटांच्या एकूण मूल्य वृद्धीतील हिस्श्यात १९८६-८७ मध्ये वाढ होऊन तो ७८ टक्के झाला, १९६० मध्ये तो ४८ टक्के व १९७३-७४ मध्ये तो ६६ टक्के होता.

५.६. संघटित उद्योगांच्या स्थिर भांडवल गुंतवणुकीत गेल्या १३ वर्षांत भरीव वाढ झाली आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आधारे १९८६-८७ मध्ये राज्यातील उद्योगांत १०,८१६ कोटी रुपये अंदाजित भांडवल गुंतले होते तर १९७३-७४ मध्ये ते १,७९७ कोटी रुपये होते. फक्त वस्तुनिर्माण उद्योग गटांचा (तक्ता क्र. ७ मधील "इतर" उद्योग गट वगळून) विचार केला असता, १९७३-७४ मधील १,२०९ कोटी रुपये गुंतवणुकीत १९८६-८७ मध्ये वाढ होऊन ती ६,३७१ कोटी रुपये झाली. "इतर" या उद्योग गटांत प्रामुख्याने विद्युत निर्मिती व वितरण यांचा समावेश होतो. त्या गटातील १९७३-७४ च्या ५८८ कोटी रुपये गुंतवणुकीत सुद्धा वाढ होऊन ती १९८६-८७ मध्ये ४,४४५ कोटी रुपये झाली.

५.७. वरील ५.५ ह्या परिच्छेदात नमूद केल्याप्रमाणे मूल्यवृद्धीचा विचार करता भांडवली वस्तू व अंतरिम वस्तू उद्योग गटांनी महत्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. उत्पादन उद्योग गटांच्या, एकूण भांडवली गुंतवणुकीत १९७३-७४ ते १९८६-८७ मध्ये झालेल्या वाढीत ह्या उद्योग गटांचा हिस्सा ७१ टक्के आहे. तक्ता क्रमांक ७ मध्ये १९८५-८६ व १९८६-८७ या वर्षासाठी महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांची ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

1987 from 23 per cent in 1975. If the cotton textiles industry which was affected by the strike conditions in Bombay during 1982 is excluded, then the share in employment of these districts increased from 20 per cent in 1975 to 32 per cent in 1987. These districts also claimed a very large percentage viz. 83, of the total net additional factory employment (excluding cotton textile industries) between 1975 and 1987.

5.5. The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last two decades. In the early 60's the consumer goods industries were quite important and the value added by these industries was about 52 per cent of total value added by all the organised industries together. But in the recent past, the relative importance of these industries has declined and the capital goods, industries (machinery electricals and non-electricals, transport equipments and other manufacturing industries) and intermediate goods industries (Petroleum products chemicals, metal and non metallic products) have gained importance. Relative contribution in terms of value added, of the capital goods and the intermediate goods industries has now increased to 78 per cent in 1986-87 which was 48 per cent in 1960 and 66 per cent in 1973-74.

5.6. Investment in fixed capital in the organised industries considerably increased during the last 13 years. As per the Annual Survey of Industries, the estimated investment in 1986-87 in the state was Rs. 10,816 crore as against Rs. 1,797 crore in 1973-74. If the manufacturing industries alone are considered (which is exclusive of the industry group "others" in Table No. 7), then the investment in them increased to Rs. 6,371 crore in 1986-87 while it was Rs. 1,209 crore in 1973-74. Industry group "others" essentially consists of electricity generation and distribution. In this group also, the investment went up to Rs. 4,445 crore in 1986-87 from Rs. 588 crore in 1973-74.

5.7. As mentioned in para 5.5. above, the capital goods and the intermediate goods industries occupy relatively important position from the point of "value added". These industries claimed 71 per cent of the net additional investment in fixed capital between 1973-74 and 1986-87 in all the manufacturing industries together. The table No. 7 gives salient features of the factory sector in Maharashtra for 1985-86 and 1986-87.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी

Important characteristics of industries in Maharashtra State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर मांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh) (5)	कामगारांचे वेतन to workers (6)	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consum- ed (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group (1)
						मूल्य Value (7)	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (8)			मूल्य Value (11)	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (12)	
(1) खाद्य वस्तू	1985-86 1986-87	519 614	243 251	333 318	72.1 74.0	2,737 3,020	10.1 10.1	2,199 2,406	2,418 2,656	269 301	5.0 4.8	Food products.
(2) पेये, तंबाखू व तंबाखुचे पदार्थ	1985-86 1986-87	38 55	67 87	164 159	27.6 27.3	365 390	1.3 1.3	192 206	278 281	78 102	1.4 1.6	Beverages, tobacco and tobacco products.
(3) सुती कापड (सरकी काढणे व गासड्या बांधणे यांसह).	1985-86 1986-87	345 420	(—)9 (—)40	589 640	203.3 242.3	1,437 1,573	5.3 5.3	774 759	1,043 1,078	347 433	6.5 7.0	Cotton textiles (including ginning and baling).
(4) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	1985-86 1986-87	309 388	150 107	245 222	91.6 90.2	1,556 1,466	5.7 4.9	928 865	1,175 1,146	338 282	6.2 4.5	Wool, silk and synthetic fibre textiles.
(5) कापडाच्या वस्तू	1985-86 1986-87	37 42	35 42	62 59	16.3 17.1	341 399	1.2 1.3	221 260	279 328	55 64	1.0 1.0	Textile products.
(6) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर इत्यादी	1985-86 1986-87	7 9	10 10	16 26	3.5 3.4	50 59	0.2 0.2	32 38	40 47	9 10	0.2 0.2	Wood products, furniture and fixtures.
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1985-86 1986-87	289 347	112 144	174 151	62.7 55.9	715 789	2.7 2.6	390 429	514 572	173 183	3.2 2.9	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(8) कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	1985-86 1986-87	5 6	6 7	13 11	4.6 5.1	49 58	0.2 0.2	28 38	34 46	14 11	0.3 0.2	Leather, leather and fur products (except repairs).

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh) (5)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consum- ed (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group (1)
						मूल्य Value (7)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (8)			मूल्य Value (11)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (12)	
(9) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ.	1985-86 1986-87	516 521	154 197	127 126	47.3 55.1	3,613 3,497	13.4 11.8	3,115 2,759	3,296 2,950	249 467	4.6 7.5	Rubber, plastics, petroleum and coal products.
(10) रसायने व रासायनिक पदार्थ	1985-86 1986-87	975 1,291	888 917	384 453	179.8 216.0	4,678 5,505	17.3 18.4	2,889 3,320	3,569 4,259	982 1,080	18.2 17.4	Chemicals and chemical products.
(11) अघातू खनिज पदार्थ	1985-86 1986-87	209 367	68 76	115 107	31.3 32.0	502 475	1.9 1.6	218 207	349 344	127 100	2.3 1.6	Non-metallic mineral products.
(12) मूलमूल घातू व मिश्रघातू	1985-86 1986-87	413 448	166 170	218 223	81.1 86.2	1,906 2,335	7.1 7.8	1,270 1,565	1,577 1,946	280 337	5.2 5.4	Basic metal and alloys industries.
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	1985-86 1986-87	141 151	134 125	158 152	71.4 80.0	852 880	3.2 2.9	512 520	613 631	219 229	4.0 3.7	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).
(14) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	1985-86 1986-87	437 439	346 362	305 283	120.4 121.0	1,771 1,840	6.6 6.2	1,000 1,050	1,254 1,323	456 463	8.4 7.4	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
(15) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि सुटे भाग.	1985-86 1986-87	310 353	257 295	226 209	90.1 98.9	1,417 1,596	5.3 5.3	825 977	983 1,166	391 390	7.2 6.3	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.
(16) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1985-86 1986-87	689 864	397 406	285 299	144.9 160.6	1,986 2,321	7.4 7.8	1,173 1,427	1,386 1,670	520 566	9.5 9.2	Transport equipment and parts.
(17) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1985-86 1986-87	44 56	48 49	51 54	18.5 22.0	277 277	1.0 0.9	146 136	184 170	88 99	1.6 1.6	Other manufacturing industries.
(18) इतर	1985-86 1986-87	3,957 4,445	441 596	443 493	148.1 173.5	2,722 3,407	10.1 11.4	862 1,103	1,791 2,176	824 1,101	15.2 17.7	Others
एकूण	1985-86 1986-87	9,240 10,816	3,513 3,801	3,908 3,985	1,414.6 1,560.6	26,974 29,887	100.0 100.0	16,772 18,065	20,783 22,789	5,419 6,218	100.0 100.0	Total

रोजगार आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.८. रोजगाराच्या आकारमान वर्गाप्रमाणे कारखान्यांबाबतची ठळक वैशिष्ट्ये, उदाहरणार्थ कारखान्यांचे प्रमाण, भांडवल गुंतवणूक, रोजगार, एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धी तक्ता क्रमांक ८ मध्ये दिली आहेत. सदर माहिती वार्षिक उद्योग पाहणी १९८६-८७ च्या आधारे दिली आहे. एखाद्या उद्योग समुहाचे एकाच उद्योग गटात राज्यात एकापेक्षा जास्त कारखाने असल्यास त्यांना एकच एकत्रित प्रपत्र भरण्याची परवानगी आहे. असे २२० कारखाने खालील विश्लेषणातून वगळण्यात आले आहेत.

Salient features according to Employment Size.

5.8. Salient features e.g. number, productive capital, employment, value of output and value added of the factories with different employment sizes are given in Table No. 8. These features are also based on the Annual Survey of Industries, 1986-87. But, these are exclusive of about 220 factories which own more than one factory unit belonging to the same industry group in the State as such factories are to furnish a single consolidated return.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8

महत्वाच्या औद्योगिक बाबींचे रोजगारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८६-८७) Important industrial characteristics by size class of employment (1986-87)

रोजगार आकारमान वर्ग	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर कर्मचाऱ्यामागे मूल्य (हजार रुपये) Value per employee (Rs. '000)			Size class of employment
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
२० पेक्षा कमी	55.0	5.2	8.8	5.6	4.5	51.3	153.2	24.5	Below 20
२०-४९	25.0	6.7	11.8	9.5	11.2	48.7	195.0	45.1	20-49
५०-९९	9.1	6.0	9.7	7.4	6.0	53.4	185.4	29.5	50-99
१००-१९९	5.0	8.9	10.6	9.7	9.0	72.4	221.3	40.3	100-199
२००-४९९	3.5	18.7	16.3	17.8	18.2	99.7	268.3	53.2	200-499
५०० आणि जास्त	2.4	54.5	42.8	50.0	51.1	110.3	284.9	56.8	500 and above.
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	86.5	243.5	47.6	Total

५.९. प्रपत्रे सादर करणाऱ्या एकूण कारखान्यांपैकी ५५ टक्के कारखान्यांत २० पेक्षा कमी कामगार होते आणि २५ टक्के कारखान्यांत २० ते ४९ कामगार होते तर फक्त २.४ टक्के कारखान्यांत ५०० पेक्षा जास्त कामगार होते. जरी ९९ पेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण कमी (११ टक्के) असले तरी या कारखान्यांचा रोजगारात, भांडवल गुंतवणुकीत, उत्पादन मूल्यात आणि मूल्यवृद्धीत हिस्सा ७० टक्के पेक्षा जास्त होता.

5.9. About 55 per cent of the reporting factories were with employees below 20 and another 25 per cent between 20 and 49 employees while only 2.4 per cent were with employees above 500. Though for factories with employees above 99 this percentage was relatively small (about 11 per cent of total factories), their total employment, productive capital, value of output, and value added was quite substantial viz. more than 70 per cent of all the factories together.

५.१०. सर्व उद्योगांचा एकत्रित विचार करता, २० पेक्षा कमी कामगार असणारे कारखाने ५५ टक्के आहेत. ज्या उद्योग गटांत अशा कारखान्यांचे प्रमाण ५५ टक्के पेक्षा जास्त आहे ते उद्योग गट म्हणजे धातुच्या वस्तू व सुटे भाग (७४ टक्के), कागद व कागदाच्या वस्तू (६४ टक्के), रबर प्लॅस्टिक आणि पेट्रोलियम पदार्थ (६३ टक्के), कापडाच्या वस्तू (६३ टक्के), खाद्य वस्तू (५९ टक्के) आणि अ-विद्युत यंत्र सामुग्री आणि भाग (५८ टक्के) होत. उलटपक्षी मोठ्या कारखान्यांचे, म्हणजे ५०० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण २.४ टक्के होते. ज्या उद्योग गटांत हे प्रमाण २.४ टक्के पेक्षा जास्त होते असे उद्योग गट म्हणजे सुती कापड (८.३ टक्के), परिवहन सामुग्री (६.१ टक्के), खाद्य वस्तू (५.३ टक्के) आणि रसायने व रासायनिक पदार्थ (३.२ टक्के) हे होत. रोजगार आकारमानाप्रमाणे महत्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे प्रमाण भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १७-अ मध्ये दिले आहे.

5.10. For all industries together, the percentage of factories with employment less than 20 is 55. The industry groups for which this percentage was higher than 55 are metal products and parts (74 per cent), Paper and Paper Products (64 per cent), Rubber, Plastic and Petroleum Products (63 per cent), Textile Products (63 per cent), Food products (59 per cent), and Non-electrical machinery, machine tools and parts (58 per cent). On the other hand, for all industries together, the percentage of large sized factories i.e. with 500 or more employees is 2.4. The industry groups wherein the percentage of such large factories is higher than 2.4 are cotton textiles (8.3 per cent), transport equipment (6.1 per cent), food products (5.3 per cent) and chemicals and chemical products (3.2 per cent). The distribution of factories by employment size for important industry groups is shown in Table No. 17-A of Part II.

भांडवल आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.११. वार्षिक उद्योग पाहणी १९८६-८७ च्या आधारे यंत्र-सामग्रीत गुंतलेल्या भांडवल आकारमान वर्गाप्रमाणे कारखान्याबाबत ठळक वैशिष्ट्ये (रोजगार आकारमानाप्रमाणे वर निर्देशित केलेली) तक्ता क्रमांक ९ मध्ये दर्शविली आहेत. कारखान्यात १० लाख रुपयांपेक्षा कमी भांडवल गुंतलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण ७६ टक्के होते, तर एक कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ६.२ टक्के होते. परंतु एक कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल गुंतलेल्या कारखान्यांचा भांडवल गुंतवणूकीत, उत्पादनात आणि मूल्यवृद्धीत हिस्सा ७० टक्केपेक्षा जास्त होता, रोजगारात मात्र त्यांचा हिस्सा त्यामानाने कमी म्हणजे ५४ टक्के होता. परंतु तोत्या कारखान्यांचे एकूण कारखान्यांशी असणाऱ्या प्रमाणापेक्षा (६.२ टक्के) बराच जास्त होता. तरीसुद्धा दर लाख रुपये भांडवल गुंतवणूकीमागे रोजगार, उत्पादन आणि मूल्यवृद्धी ह्यांचे प्रमाण, लहान भांडवल गुंतवणूक असणाऱ्या कारखान्यात मोठी भांडवल गुंतवणूक असणाऱ्या कारखान्यापेक्षा जास्त होते. भांडवल आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे प्रमाण भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १७-ब मध्ये दिले आहे.

Salient features according to capital size

5.11. Salient features (similar to those given for employment sizes) according to the size class of investment in plant and machinery, based on the Annual Survey of Industries, 1986-87, are given in table No. 9. Factories with investment upto Rs. 10 lakh were 76 per cent of total number while those with investment above Rs. 1 crore were 6.2 per cent. But, these factories with investment above Rs. 1 crore claimed more than 70 per cent of capital, value of output and value added, while in terms of employment they had relatively less share viz. 54 per cent but distinctively much higher than their share (6.2 per cent) in number. Even then the ratios of employment, the value of output and the value added per lakh rupees of productive capital were higher for the factories with relatively lower investment than for those having large investment. The distribution of factories by size class of investment for important industry groups is shown in Table No. 17-B of Part II.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे भांडवल आकारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८६-८७) Important industrial characteristics by size class of capital (1986-87)

भांडवल आकारमान वर्ग (रुपयांत)	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total of					दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे per lakh Rs. of productive capital			Size class of capital (in Rs.)
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employ- ment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	कर्मचारी संख्या No. of employees	एकूण उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross value of output (Lakh Rs.)	मूल्यवृद्धी (लाख रुपये) Value added (Lakh Rs.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
० ते २.५ लाख ..	48.5	3.4	14.1	4.8	5.1	4.7	3.86	0.81	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख ..	15.4	2.2	6.1	3.1	2.8	3.2	3.93	0.69	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख ..	7.6	1.5	3.7	2.2	1.8	2.8	4.10	0.68	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १० लाख ..	4.7	1.2	2.7	1.7	1.4	2.7	4.12	0.66	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख ..	5.6	1.8	4.0	2.7	2.4	2.6	4.26	0.75	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख ..	3.5	1.7	2.9	2.2	1.7	2.0	3.78	0.56	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख ..	6.1	4.5	7.5	7.4	6.4	1.9	4.61	0.77	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी ..	2.4	4.4	5.4	5.3	5.2	1.4	3.39	0.66	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी ..	4.4	21.0	24.4	24.0	28.8	1.3	3.22	0.75	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त ..	1.8	58.3	29.2	46.6	44.4	0.6	2.25	0.42	5 crore and above
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	1.2	2.82	0.55	Total

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

५.१२. सन १९८७ मध्ये १,८१६ नवीन कारखाने नोंदले गेले. ह्या नवीन कारखान्यांत सुमारे ४२ हजार कामगार होते. नवीन कारखान्यांपैकी ८९ टक्के लहान म्हणजे ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे कारखाने होते. नवीन कारखाने प्रामुख्याने ज्या उद्योगगटांत नोंदले गेले

New Factories registered

5.12. The number of factories newly registered during 1987 was 1,816. Employment in these new factories was about 42 thousand workers. Amongst newly registered factories 89 per cent were small sized i.e.

असे उद्योग गट म्हणजे यंत्र मागांसह सुती कापड उद्योग (१८ टक्के); खाद्य वस्तू उद्योग साखर कारखान्यासह (११ टक्के); रबर, प्लॅस्टिक आणि पेट्रोलियम गट (८.५ टक्के); रसायने आणि रासायनिक पदार्थ (८ टक्के); लाकडाच्या वस्तू (७ टक्के); धातूच्या वस्तू (६.९ टक्के); आणि इलेक्ट्रॉनिकसह विद्युत यंत्रसामुग्री (५.४ टक्के) हे होत.

औद्योगिक परवाने

५.१३. राज्य शासनाने प्रक्रिया करून केंद्र शासनास पाठविलेल्या अर्जांना त्यांच्याकडून औद्योगिक परवाने, इरादापत्रे आणि डीजीटीडी नोंद दिली जाते. केंद्र शासनाने १९८८ मध्ये महाराष्ट्र राज्यात ७२ औद्योगिक परवाने, १८० इरादापत्रे आणि १५० डीजीटीडी नोंदणीपत्रे दिली. १९८७ मध्ये या संख्या अनुक्रमे ८९, १६० आणि २१५ होत्या.

विस्तार केंद्रे

५.१४. सन १९८८-८९ मध्ये राज्य शासनाने ६५ विस्तार केंद्रे स्थापन करण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे. उद्योगांचे अविकसित भागांत विकेंद्रीकरण करण्याच्या प्रक्रियेस गती देण्याचा यामागे उद्देश आहे. या विस्तार केंद्रात उद्योगास आवश्यक असणाऱ्या मूलभूत सुविधा आणि सामाजिक सोयी शासनातर्फे उपलब्ध करून देण्यात येतील, जेणेकरून ग्रामीण भागात नवीन कारखानदारी क्षेत्र वाढून रोजगार संधी उपलब्ध होतील.

उद्योगांना सहाय्य

५.१५. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी व विकिरणासाठी मूलभूत सोयी उपलब्ध करून देणे, कर सवलती देणे, बीज भांडवल देणे इत्यादी मार्गांनी सहाय्य करण्याचे धोरण महाराष्ट्र शासन जाणीवपूर्वक अवलंबित असते. राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय औद्योगिक पत महामंडळ, औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, आयुर्विमा महामंडळ, सर्वसाधारण विमा महामंडळ, व्यापारी बँका, महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग महामंडळ, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, जिल्हा उद्योग केंद्रे, खादी व ग्रामोद्योग मंडळ आणि चार विभागीय विकास महामंडळे यांच्याद्वारे शासन हे उद्दिष्ट साध्य करते. या निरनिराळ्या संस्थांमार्फत राज्यातील उद्योगधंद्यांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदात थोडक्यात दिलेला आहे.

५.१६. उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी एकत्रित प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ सालापासून राबविण्यात येते. त्यात वेळोवेळी बदल करण्यात येतात आणि अलिकडे असे बदल ह्या वर्षी करण्यात आले. विक्रीकर, विद्युत कर आणि भांडवल गुंतवणूकीत सवलतीत देण्यात येणाऱ्या सहाय्यात अधिक वाढ करण्यात आली असून ही योजना अधिक आकर्षक करण्यात आली आहे.

employing less than 50 workers. The main industry groups in which these factories are registered are cotton textiles including powerlooms (18 per cent); food products including sugar factories (11 per cent) rubber, plastic & petroleum products group (8.5 per cent); chemicals and chemical products group (8 per cent); wooden products group (7 per cent); metal and metal products group (6.9 per cent) and electrical machinery including electronics (5.4 per cent).

Industrial Licenses

5.13. The Government of India receives the applications processed by the State Government and issues industrial licenses, letters of intents and DGTD registrations. During 1988, the Government of India issued 72 industrial licenses, 180 letters of intents and 150 DGTD registrations for the Maharashtra State. The corresponding figures during 1987 were 89, 160 and 215 respectively.

Growth Centres

5.14. During 1988-89 the State Government has taken policy decision to set up 65 growth centres. These centres are intended to accelerate the process of dispersal of industries in underdeveloped area. The basic minimum industrial and social infrastructures are also proposed to be provided in these growth centres which in turn are likely to create employment opportunities, in the rural areas.

Assistance to Industries

5.15. Government of Maharashtra follows a conscious policy of assisting industrial growth and its dispersal in the State in such forms as creation of infrastructure, tax concessions and supply of seed money. The Government achieves its objectives through established organisations and certain all India bodies like the State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM), Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India (IFCI), Industrial Credit and Investment Corporation of India Ltd. (ICICI), Life Insurance Corporation of India (LIC), General Insurance Corporation of India, Commercial banks, Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), District Industries Centre (DIC), Khadi and Village Industries Board and four Regional Development Corporations. Assistance rendered by these agencies is described in brief in the following paragraphs.

5.16. The package scheme of incentives which is in operation in the State since 1964 and which is meant for dispersal of industries has been modified from time to time and recently during the current year. Under the modifications during the current year incentives in the matters of sales tax, electricity duty, capital investment are further liberalised.

५.१७. महाराष्ट्रातील औद्योगिकदृष्ट्या अविकसित भागात उद्योगधंदे काढण्यासाठी "सिकॉम" उद्योगकांना आर्थिक, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते. महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची सधन योजना (पॅकेज स्कीम ऑफ इन्सेंटिव्हज) व भारत सरकारची केंद्रीय अर्थ सहाय्यक योजना पण सिकॉम राबविते. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेकडून दिल्या जाणाऱ्या बीज भांडवलासाठी अर्थसहाय्य करण्याची योजना सिकॉम राबविते. मुदतीच्या कर्जासाठी भारतीय औद्योगिक विकास बँकेमार्फत मिळणाऱ्या पुनर्वित्त सहाय्यासाठी सिकॉम पात्र आहे. आणि या प्रयत्नांचा व सहाय्याचा परिणाम म्हणजे ऑक्टोबर, १९८८ अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांत ९९६ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेले ६२६ प्रकल्प अर्धविकसित भागात कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर होते. ह्याच्याशी तुलना करता मागील वर्षी ऑक्टोबर, १९८७ अखेर ३५४ प्रकल्पांमध्ये २,०२२ कोटी रुपये गुंतविले होते.

5.17. SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs to set up industries in industrially underdeveloped areas of Maharashtra. It also acts as an agent for operation of the Package Scheme of Incentives of the State Government and also for the scheme of Central Investment subsidy scheme of the Central Government. SICOM also operates the IDBI Scheme for provision of Seed Capital Assistance and has been notified as an eligible institution for the purpose of refinance of the term loans from the IDBI. As a result of these efforts and assistance, 626 projects involving an aggregate capital investment of Rs. 996 crore were committed for being set up in the underdeveloped areas of the State in the 12 months ending October, 1988; as compared to 354 units involving capital investment of Rs. 2,022 crore in the preceding year ending October, 1987.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

विविध योजनांखाली सिकॉमचे साध्य

Achievement of SICOM under the different Schemes

बाब (1)	परिमाण (2)	१२ महिन्यांतील साध्य Achievement in the 12 months ending		ऑक्टोबर १९८८ अखेरचे साध्य Cumulative achievement at the end of October 1988	Unit (2)	Item (1)
		ऑक्टोबर October 1987	ऑक्टोबर October 1988			
नियोजित घटक	संख्या	354	626	5,493	.. No.	Units committed
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	2,022	996	8,211	.. Rs. crore	Their Project cost
उत्पादन सुरू झालेले घटक	संख्या	377	168	3,849	.. No.	Units gone into production
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	530	422	3,373	.. Rs. crore	Their project cost
उभारणी चालू असलेले घटक*	संख्या	208	196	196	.. No.	Units under construction*
त्यांचा प्रकल्प खर्च *	कोटी रुपये	887	775	775	.. Rs. crore	Their project cost*
मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	56	58	513	.. Rs. crore	Total effective sanctions
वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	51	46	436	.. Rs. crore	Total disbursements
प्रोत्साहनाची सरसकट योजना—						
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	20	30	290	.. Rs. crore	Package Scheme of Incentives— (a) Amount sanctioned
घटक	संख्या	108	191	1,970	.. No.	to units
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	19**	11**	151**	.. Rs. crore	(b) Amount disbursed
घटक	संख्या	85	48	1,339	.. No.	to units
केंद्रीय अर्थसहाय्य योजना—						
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	1.9	5.3	26.2	.. Rs. crore	Central Subsidy Scheme— (a) Amount sanctioned
घटक	संख्या	108	228	1,015	.. No.	to units
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	1.5	3.2	19.4	.. Rs. crore	(b) Amount disbursed
घटक	संख्या	70	181	817	.. No.	to units
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेकडून अर्थसहाय्य						
(अ) प्रस्ताव	संख्या	110	85	821	.. No.	Refinance from IDBI— (a) Proposals
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	41	31	274	.. Rs. crore	(b) Amount sanctioned
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	33	32	215	.. Rs. crore	(c) Amount availed
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेची बीज भांडवल योजना						
(अ) प्रस्ताव	संख्या	3	2	112	.. No.	Seed Capital Scheme of the IDBI (a) Proposals
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.2	0.1	6.2	.. Rs. crore	(b) Assistance sanctioned—
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.2	0.1	5.6	.. Rs. crore	(c) Availed

* * कर लांबणीवर टाकण्याबाबत दिलेली प्रमाणे वगळून

कोटी रुपये

4.6

5.5

63.3

.. Rs. crore

Exclusive of deferral through issue of vouchers

* अखेरपर्यंत/As at the end of

५.१८. महावित्तने १९८७-८८ साली ७३ कोटी रुपयांची १,०६२ कर्जे मंजूर केली, त्याआधी १९८६-८७ साली ७९ कोटी रुपयांची १,०८० कर्जे मंजूर केली होती. सन १९८७-८८ मध्ये ५३ कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले, मागील वर्षाही जवळजवळ एवढीच रक्कम वाटण्यात आली होती. सन १९८७-८८ या वर्षातील एकूण मंजूर कर्जांच्या रकमेपैकी ६७ टक्के रक्कम विकसतशील भागासाठी होती. चार पंचमांश रक्कम लघु उद्योग घटकांसाठी मंजूर करण्यात आली. स्थापने-पासून महावित्तने ६८३ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली व ४५१ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

५.१९. राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेने १९८७-८८ मध्ये एकूण मंजूर केलेली व वाटप केलेली कर्जांची रक्कम १९८६-८७ च्या तुलनेत बरीच जास्त होती. बँकेने १९८६-८७ मध्ये ४९४ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले होते, तर १९८७-८८ मध्ये ६५३ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य मंजूर केले होते. वाटप झालेली रक्कम १९८६-८७ मध्ये ३६० कोटी रुपये होती तर १९८७-८८ मध्ये ५०८ कोटी रुपये होती.

५.२०. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९८७-८८ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या अशा दोन्ही कर्जांची रक्कम अनुक्रमे २१० कोटी रुपये व १०६ कोटी रुपये या १९८६-८७ च्या तुलनेत (अनुक्रमे ११२ कोटी रुपये व ६६ कोटी रुपये) जास्त होत्या. जुलै-ऑक्टोबर १९८८ ह्या काळात ५३ कोटी रुपये मंजूर केले व २० कोटी रुपयांचे राज्य वाटप केले. महाराष्ट्रात १९८७-८८ मध्ये मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या या रकमा भारतासाठीच्या रकमांच्या अनुक्रमे १६ आणि १५ टक्के होत्या.

५.२१. भारतीय औद्योगिक पत गुंतवणूक महामंडळाकडून १९८७-८८ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकांना २०७ कोटी रुपयांचे कर्जे मंजूर केले व १३९ कोटी रुपयांचे वाटप केले, तर १९८६-८७ मध्ये या रकमा अनुक्रमे १५४ कोटी व १०२ कोटी रुपये होत्या. एप्रिल-डिसेंबर १९८८ मध्ये २२७ कोटी रुपये मंजूर केले व ८३ कोटी रुपयांचे वाटप केले ह्या तुलनेत एप्रिल-डिसेंबर १९८७ मध्ये १४७ कोटी रुपयांचे कर्जे मंजूर केले व १०६ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते. डिसेंबर १९८८ च्या अखेरीस राज्यातील एकूण मंजूर केलेली रक्कम १७२० कोटी रुपये आणि वाटप केलेली रक्कम १२७६ कोटी रुपये म्हणजे देशातील एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमेची २३ व २४ टक्के अशा मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

५.२२. आयुर्विमा महामंडळाने (वायदे बाजार खरेदी सोडून) १९८७-८८ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकांमध्ये, वित्तीय महामंडळांमध्ये व राज्य विद्युत मंडळांमध्ये ८५ कोटी रुपयांची एकूण गुंतवणूक केली, ह्या आधीच्या वर्षात ११६ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. एकूण गुंतवणुकीपैकी ६७ कोटी रुपये स्वायत्त संस्थांच्या क्षेत्रात व १५ कोटी रुपये राज्य विद्युत मंडळांमध्ये गुंतविले होते. त्या वर्षांच्या अखिल भारतीय गुंतवणुकीत राज्याची ही रक्कम १९ टक्के येते. आयुर्विमा महामंडळाने एप्रिल-सप्टेंबर १९८८ दरम्यान राज्यात आपली ४४ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. मार्च १९८८ अखेर आयुर्विमा महामंडळाने ७७२ कोटी रुपये राज्यातील औद्योगिक घटकांत, राज्य वित्तीय महामंडळात व विद्युत मंडळात गुंतविले. ही रक्कम भारतातील गुंतवणुकीच्या १४ टक्के आहे.

५.२३. महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाकडे ८७ उद्योग क्षेत्रांचा विकास करण्याचे काम सोपविले असून अशा उद्योग क्षेत्रांची संख्या मार्च, १९८८ अखेर ही मार्च, १९८७ अखेर प्रमाणेच राहिली. एकूण नियोजित क्षेत्र ३०.६ हजार हेक्टरपैकी २२.२६ हजार हेक्टर महामंडळाच्या ताब्यात होते. भूखंड पाडता येण्याजोगे क्षेत्र १४.४७ हजार हेक्टर होते व वाटप केलेल्या भूखंडाचे क्षेत्र ८.८८ हजार हेक्टर

5.18. The loans sanctioned by MSFC during 1987-88 were Rs. 73 crore (to 1,062 units) as against Rs. 79 crore (to 1,080 units) in 1986-87. The amount of loans disbursed were viz. Rs. 53 crore in 1987-88 almost the same as in the earlier year. Of the loan amount sanctioned in 1987-88, 67 per cent was in the developing areas. Nearly four-fifth of the amount sanctioned in that year was to small-scale units. Since its inception, MSFC had sanctioned Rs. 683 crore of loans and disbursed Rs. 451 crore.

5.19. Aggregate financial assistance sanctioned or disbursed by IDBI in 1987-88 was much higher than that in 1986-87. Compared with Rs. 494 crore sanctioned in 1986-87, Rs. 653 crore were sanctioned in 1987-88. The amount disbursed, too, was more at Rs. 508 crore. in 1987-88 as against Rs. 360 crore in 1986-87.

5.20. Both the sanctions and disbursements by the IFCI in 1987-88 were higher at Rs. 210 crore and Rs. 106 crore respectively than those (Rs. 112 crore and Rs. 66 crore respectively) in 1986-87. It further sanctioned Rs. 53 crore and Rs. 20 crore in the State between July-October, 1988. Of total sanctions and disbursements in 1987-88 in the country, 16 per cent and 15 per cent respectively were in Maharashtra.

5.21. The sanctions and disbursements to industrial units in the State by ICICI in 1987-88 were Rs. 207 crore and Rs. 139 crore respectively as against Rs. 154 crore and Rs. 102 crore in 1986-87. It sanctioned and disbursed Rs. 227 crore and Rs. 83 crore respectively during April-December, 1988 compared with Rs. 147 crore sanctioned and Rs. 106 crore disbursed in April-December, 1987. At the end of December, 1988 its total sanctions in the State were Rs. 1,720 crore and disbursements, Rs. 1,276 crore. Those formed quite a sizeable percentage of viz. 23 per cent and 24 per cent respectively of the sanctions and disbursements in the country.

5.22. The LIC invested (excluding market purchases) Rs. 85 crore in industrial units, finance corporation and electricity board in the State during 1987-88 as against Rs. 116 crore invested during the earlier year. Of these, Rs. 67 crore were in corporate bodies and Rs. 15 crore in the electricity board. Of the total investment by LIC in India, in that year, 19 per cent was in the State. It invested additional Rs. 44 crore in the State between April-September, 1988. Upto the end of March, 1988 LIC's investment in the industrial units, state financial corporation and electricity board in the State was Rs. 772 crore and this is 14 per cent of all-India investments.

5.23. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 87 at the end of March, 1988 same as at the end of March, 1987 viz. 87. The total planned area was 30.6 thousand hectares of which 22.26 thousand hectares was in its possession. The total plottable area was 14.47 thousand hectares and the

होते. सन १९८७-८८ च्या अखेरीस १०,८६१ घटक उत्पादनात होते. आणि इतर २,३९० उभारणी चालू असलेले घटक होते. महामंडळाचा १९८६-८७ चा व १९८७-८८ चा कार्यक्रम व १९८७-८८ अखेरीची परिस्थिती पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे :

area of allotted plots 8.88 thousand hectares. At the end of 1987-88, 10,861 units were in production and another 2,390 units under construction. The table below gives the performance of MIDC in 1986-87 and 1987-88 and the position at the end of 1987-88.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाचे कार्य/Performance of MIDC

बाब (1)	कार्य/Performance		Cumulative at the end of 1987-88 च्या अखेरपर्यंत (4)	Item (1)
	1986-87 (2)	1987-88 (3)		
तयार केलेले मूखंड	280	1,592	20,972	Plots carved out
वाटप केलेले मूखंड	200	1,034	17,534	Plots allotted
बांधलेल्या छपऱ्या	15	2,891	Sheds constructed
वाटप केलेल्या छपऱ्या	96	64	2,829	Sheds allotted
उत्पादन सुरू असलेले घटक	1,200	936	10,861	Units in production
उभारणी चालू असलेले घटक	2,390	2,363	2,363	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (रुपये कोटीत).	538	546	3,569	Total investment in units (Rs. crore)

सुशिक्षित बेरोजगारांना बीज अर्थसहाय्य

५.२४. शालांत परीक्षा किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण घेऊन पास झालेल्या व १८ ते ४० या वयोगटातील व्यक्तींना त्यांच्या स्थिर मालमत्तेच्या १० ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत नवीन उद्योगासाठी बीज अर्थसहाय्य एक लाख रुपये मर्यादित देण्यात येते. बँकेच्या कर्जाची पूर्णपणे परतफेड झाल्यानंतर या मदतीची परतफेड करावयाची आहे. त्यावर प्रतिवर्षी ४ टक्के दराने व्याज आकारले जाते. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८८ या काळात ४ टक्के दराने व्याज आकारले जाते. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८८ या काळात १,३६४.४४ लाभधारकांना १.८४ कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले. सन १९८७ च्या याच काळात १,३१२ लाभधारकांना १.८१ कोटी रुपये वाटण्यात आलेले होते.

५.२५. राज्य शासनाने डिसेंबर, १९८७ अखेर मंजूर केलेल्या १०८ औद्योगिक वसाहतींच्या संख्येत वाढ होऊन ती नोव्हेंबर, १९८८ च्या अखेरीस ११४ झाली. ह्यांपैकी ९९ सहकारी तत्वावर, डिसेंबर, १९८७ एवढ्याच होत्या. आधीच्या वर्षी कार्यरत असलेल्या ८० औद्योगिक वसाहतींमध्ये कोणतीही वाढ झाली नाही. सन १९८७-८८ मध्ये ७८ छपऱ्या बांधण्यात आल्या, तर १९८६-८७ मध्ये त्या १५१ बांधण्यात आल्या होत्या, मार्च, १९८८ अखेर ४,३४७ छपऱ्या बांधण्यात आल्या. सन १९८७-८८ मध्ये १२५ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली. मार्च, १९८८ अखेर एकूण ४,५३१ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली. सन १९८७-८८ मध्ये शासनाने ५५ लाख रुपयांचे समभाग भांडवल दिले व ५५ लाख रुपयांना शासन हमी राहिले.

Seed Money Assistance to Educated Unemployed

5.24. Those who have passed matriculation or are ITI trained and to start new industries in the age group 18 to 40 are given seed money assistance to the extent of 10 to 22.5 per cent of the fixed asset, subject to a limit of Rs. 1 lakh. This amount of assistance is required to be repaid after the bank loan is fully repaid and it carries interest at the rate of 4 per cent per annum. An amount of Rs. 1.84 crore was disbursed to 1,364 beneficiaries as seed money during the period April-October 1988. During the same period of 1987, an amount of Rs. 1.81 crore was disbursed to 1,312 beneficiaries.

5.25. The number of industrial estates approved by State Government has increased to 114 by the end of November, 1988 from 108 in December, 1987. Of these 99 are on co-operative basis, the same as in December, 1987. There was no addition in the 80 industrial estates which were functioning in previous year. The number of sheds constructed in these estates in 1987-88 was 78 as against 151 constructed in 1986-87. By the end of March, 1988 total number of sheds constructed was 4,347. During 1987-88, 125 units started production. The progressive total of units that had gone into production was 4,531 by the end of March, 1988. The Government gave matching share capital contribution of Rs. 55 lakh and stood guarantee for Rs. 55 lakh in 1987-88.

५.२६. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने १९८७-८८ मध्ये मंजूर केलेली कर्ज व अनुदान अनुक्रमे ५.६७ कोटी रुपये व ७.४ लाख रुपये होते. याच्याशी तुलना करता १९८७-८८ मध्ये ७.६९ कोटी रुपये कर्ज व १४.७ लाख रुपये अनुदान दिले होते. सन १९८७-८८ मध्ये कर्ज रूपाने वाटप केलेल्या एकूण रकमेपैकी ३.२८ कोटी रुपये ग्रामीण तेल उद्योग व एक कोटी रुपये सुतारकाम व लोहारकाम यासाठी दिले. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८८ मध्ये कर्ज रूपाने दिलेली रक्कम ४७ लाख रुपये होती व अनुदान २ लाख रुपये होते. एप्रिल-ऑक्टोबर १९८७ दरम्यान २ लाख रुपये कर्ज व ६ हजार रुपये अनुदान दिले होते.

५.२७. महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग महामंडळाच्या १९८६-८७ मधील १२५ कोटी रुपये उलाढालीत १९८७-८८ मध्ये वाढ होऊन ती १६९ कोटी रुपये झाली. एप्रिल-डिसेंबर, १९८८ मध्ये त्यांची उलाढाल १७८ कोटी रुपये झाली, त्यापैकी १०६ कोटी रुपये व्यापारी साठवणीद्वारे, ३६ कोटी रुपये कच्च्या मालाच्या वितरणाद्वारे आणि पणन सहाय्याद्वारे ३२ कोटी रुपयांची झाली.

५.२८. सर्वसाधारण विमा महामंडळाने व त्यांच्या राज्यातील दुय्यम मंडळांनी १९८७-८८ मध्ये २६ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले व ४७ कोटी रुपयांचे वाटप केले, ते १९८६-८७ मध्ये अनुक्रमे ७२ कोटी रुपये आणि ३५ कोटी रुपये होते. एप्रिल-सप्टेंबर १९८८ ह्या काळात महामंडळाने आणखी १७ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य मंजूर केले व १६ कोटी रुपयांचे वाटप केले. एप्रिल-सप्टेंबर १९८७ ह्या काळात मंजूर आणि वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे १६ कोटी रुपये व १५ कोटी रुपये होती.

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

५.२९. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाने १९८७-८८ मध्येही नऊ कापड गिरण्यांचे अधिनियमन केले. यापैकी काही गिरण्या ताब्यात घेण्यापूर्वी आजारी होत्या. ह्या गिरण्यांमध्ये यावर्षी साधारणपणे २० हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये एकूण ३.२ लाख चाती व ६.३ हजार माग होते. महामंडळाची उलाढाल १९८७-८८ मध्ये ९२ कोटी रुपये म्हणजे १९८६-८७ पेक्षा २३ कोटीने जास्त झाली. जुलै-ऑक्टोबर, १९८८ मध्ये महामंडळाची उलाढाल ३५ कोटी रुपये झाली. ती मागील वर्षाच्या ह्या काळात २७ कोटी रुपये होती.

खनिजे

५.३०. राज्याचे खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ३८ हजार चौरस किलोमीटर (राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १२ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, कोल्हापूर, नागपूर, रायगड, सिंधुदुर्ग, ठाणे आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांत केंद्रीत झाले आहे. राज्यात कच्चे लोखंड, कोळसा, मॅंगनीज, सिलिका, बाळू, डोलोमाईट, बाँक्साईट, कायनाईट, सिलीमानाईट व चुनखडी ही महत्त्वाची खनिजे मिळतात.

5.26. The loans and grants sanctioned by the Maharashtra State KVIB in 1987-88 were of Rs. 5.67 crore and Rs. 7.4 lakh respectively compared with Rs. 7.69 crore of loans and Rs. 14.7 lakh of grants in 1986-87. Of the loans disbursed in 1987-88, Rs. 3.28 crore was for village oil industry and Rs. one crore of carpentry and blacksmithy. Between April-October, 1988 the loan disbursed were at Rs. 47 lakh and grants 2 lakh compared with loans of Rs. 2 lakh and grants of Rs. 6 thousand disbursed in April-October, 1987.

5.27. The turnover of the MSSIDC has increased to Rs. 169 crore in 1987-88 from Rs. 125 crore in 1986-87. Between April-December, 1988 its turnover was about Rs. 178 crore. Of this about Rs. 106 crore was through commercial warehousing, Rs. 36 crore was through distribution of raw materials and Rs. 32 crore was through marketing.

5.28. The financial assistance sanctioned and disbursed by the General Insurance Corporation and its subsidiaries in the State was at Rs. 26 crore and Rs. 47 crore respectively in 1987-88 as against Rs. 72 crore and Rs. 35 crore respectively in 1986-87. Between April-September 1988 it had further sanctioned Rs. 17 crore and disbursed Rs. 16 crore as against sanctions and disbursed of Rs. 16 crore and Rs. 15 crore respectively in April-September, 1987.

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

5.29. The MSTC continued to manage in 1987-88 nine textile mills, some of which were sick mills before take over. It employed in that year about 20 thousand workers. Its together had 3.2 lakh spindles and 6.3 thousand looms. Its turnover in that year was of Rs. 92 crore, Rs. 23 crore more as against that in 1986-87. Its turnover between July-October, 1988 was higher at Rs. 35 crore than Rs. 27 crore in the corresponding period of the earlier year.

Minerals

5.30. The potential mineral bearing area in the State is about 38 thousand sq. km. (i.e. about 12 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Kolhapur, Nagpur, Raigad, Sindhudurg, Thane and Yavatmal. The important minerals occurring in the State are iron ore, coal, manganese ore, silica sand, dolomite, bauxite, kyanite, sillimanite and limestone.

५.३१. खनिज उत्पादनाचा निर्देशांक(पाया १९८०-८१=१००) १९८६ मधील १७६ वरून १९८७ मध्ये १८४ पर्यंत वाढला. गौण खनिजे वगळता १९८६ मध्ये खनिजांचे मूल्य २४७ कोटी रुपये होते ते १९८७ मध्ये जास्त म्हणजे ३१३ कोटी रुपये होते. यात एकट्या कोळशाचा हिस्सा २८४ कोटी रुपये होता.

५.३२. जानेवारी-एप्रिल १९८७ मधील महत्वाच्या खनिजांच्या उत्पादनापेक्षा जानेवारी-एप्रिल १९८८ मध्ये ते जास्त झाले. यातील कोळशाचे उत्पादन जास्त होऊन ते ५१ लाख टनावरून ५६ लाख टन झाले व चुनखडीचे उत्पादन ८ लाख टनावरून १२ लाख टन झाले. आणि मँगनीजचे उत्पादन ७९ हजार टनावरून ९७ हजार टन झाले परंतु कच्च्या लोखंडाचे उत्पादनात घट झाली. ते उत्पादन जानेवारी-एप्रिल, १९८७ या काळात ८.२ लाख टन होते, तर जानेवारी-एप्रिल १९८८ या काळात ते त्यापेक्षा कमी म्हणजे १ लाख टन झाले.

5.31. The index number of mineral production (base 1980-81=100) increased to 184 in 1987 from 176 in 1986. The value of minerals, excluding minor minerals, extracted in 1987 was also higher at Rs. 313 crore than Rs. 247 crore in 1986. Coal alone accounted for major share of Rs. 284 crore.

5.32. The quantity of important minerals, extracted was more in January-April, 1988 than in January-April 1987. The extract has gone up in the case of coal from 51 lakh tonnes to 56 lakh tonnes, lime stone 8 lakh tonnes to 12 lakh tonnes and mangansese 79 thousand tonnes to 97 thousand tonnes however, extract was less during January to April, 1988 for iron ore 1 lakh tonnes than that was 8.2 lakh tonnes during, January-April, 1987.

६. वीज

६.१. महाराष्ट्रातील विजेच्या उत्पादनाची स्थापित क्षमता १९८६-८७ पेक्षा ४.१ टक्क्यांनी वाढून १९८७-८८ मध्ये ७,४९६ मेगॅवॅट झाली. गतवर्षी ही वाढ १.६ टक्के होती. स्थापित क्षमते-मधील वाढ बाष्पजन्य व जलजन्य निर्मितीमध्ये होती. अन्य प्रकारच्या विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेमध्ये काही बदल झाला नाही. ३१ मार्च, १९८८ रोजी विजेची अत्रधारित क्षमता ७,०३२ मेगॅवॅट होती.

६.२. नैसर्गिक वायुमुळे होणारे विजेचे उत्पादन १९८७-८८ मध्ये जरी जवळ जवळ तेवढेच राहिले आणि जलजन्य व अणुशक्तीजन्य निर्मितीमुळे होणारे विजेचे उत्पादन अनुक्रमे १७ व २० टक्क्यांनी घटले तरी औष्णिक वीज निर्मितीमुळे होणाऱ्या वीज उत्पादनात १८ टक्क्यांनी वाढ झाल्यामुळे विजेचे एकूण उत्पादन नऊ टक्क्यांनी वाढून १९८७-८८ मध्ये ३,२९६.२ कोटी किलोवॅट तास झाले. एप्रिल-नोव्हेंबर, १९८८ मध्ये विजेचे उत्पादन १९८७ मधील याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा एक टक्क्याने घटून २,१२८.१ कोटी किलोवॅट तास झाले. सरासरी सयंत्र भार अंक १९८७-८८ मध्ये ५७.८४ टक्के होता. १९८६-८७ मध्ये तो ५१ टक्के होता.

६.३. महाराष्ट्र राज्य हे १९८७-८८ मध्ये विजेची विक्री करणारे राज्य होते. राज्याने १९८७-८८ मध्ये फक्त ३४.९५ कोटी किलोवॅट तास वीज इतर राज्याकडून खरेदी केली आणि २४८.२० कोटी किलोवॅट तास वीज इतर राज्यांना विकली.

६.४. विजेचा वापर १९८६-८७ पेक्षा ६.८ टक्क्यांनी वाढून १९८७-८८ मध्ये २,३८४.८ कोटी किलोवॅट तास झाला. यावर्षी रेल्वे कर्षणाकरीता विजेच्या वापरामध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा १७ टक्के घट झाली पण अन्य सर्व प्रकारच्या वापरामध्ये वाढ झाली. सर्वात जास्त वाढ (१५ टक्के) घरगुती दिवाबत्तीसाठीच्या वापरामध्ये झालेली आढळली. त्याखालोखाल वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती १३ टक्के व जलसिंचन व कृषि जलापनयनमध्ये १० टक्के वाढ झाली.

६.५. १९८७-८८ मधील एकूण वीज वापराच्या ५१ टक्के विजेचा वापर हा औद्योगिक कारणांसाठी होता. त्या खालोखाल शेतीसाठी १९ टक्के व घरगुती दिवाबत्तीसाठी १६ टक्के वापर होता.

६.६. एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९८८ मध्ये आणखी ५४१ गावाना वीज पुरवठा करण्यात येऊन नोव्हेंबर, १९८८ अखेर त्यांची संख्या एकूण ३८,७१८ झाली. आता वीजपुरवठा करावयाच्या गावांची संख्या ९४३ राहिली आहे. एप्रिल-नोव्हेंबर, १९८८ मध्ये आणखी ६५ हजार पंपांना वीज पुरविण्यात येऊन, वीज पुरवठा झालेल्या पंपांची संख्या नोव्हेंबर, १९८८ च्या अखेरीस १३.०६ लाख झाली. १९८७-८८ च्या अखेरीस पंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधीचे तीन लाख अर्ज प्रलंबित होते.

6. ELECTRICITY

6.1. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra has increased by 4.1 per cent to 7,496 MW as against the increase of 1.6 per cent during the previous year. The increase in the installed capacity was only in thermal and hydel units. The capacity of other generating plants remained unchanged. The derated capacity as on 31st March, 1988 was 7,032 MW.

6.2. Though the electricity generation by gas turbines has remained the same and the generation by hydro electricity plants and by the nuclear plants decreased respectively by 17 per cent and 20 per cent, the total output of electricity in 1987-88 has increased by nine per cent to 32,962 million kwh because of the increased electricity generation by thermal plants to the extent of 18 per cent. Between April-November, 1988, the generation of electricity was 21,281 million kwh, one per cent less than in the corresponding period of 1987. The average plant load factor in 1987-88 was 57.84 per cent, as against 51 in 1986-87

6.3. Maharashtra was a net seller of electricity during 1987-88. It had purchased only 349.5 million kwh of electricity while it sold 2,482.0 million kwh of electricity from and to other States.

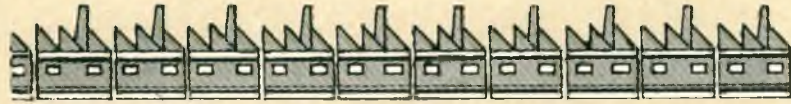
6.4. The overall consumption of electricity in 1987-88 has increased by 6.8 per cent to 23,848 million kwh as compared to 1986-87. But for railway traction, in which case the consumption of electricity was lower by 17 per cent, it had increased for all other uses. The highest increase of 15 per cent was observed in the case of domestic light followed by commercial light and small power, 13 per cent and irrigation and agricultural dewtering 10 per cent.

6.5. Out of the total consumption of electricity, industrial consumption accounted for 51 per cent, followed by agricultural consumption 19 per cent and domestic consumption 16 per cent in 1987-88.

6.6. During April-November, 1988, additional 541 villages were electrified bringing the total number of towns and inhabited villages electrified to 38,718. With this 943 villages were remained to be electrified. During April-November, 1988, 65 thousand new pump sets were energised bringing their total to 13.06 lakhs by the end of November, 1988. The number of pending applications for energisation of pump sets was three lakhs at the end of 1987-88.

कारखाने आणि त्यांतील रोजगार

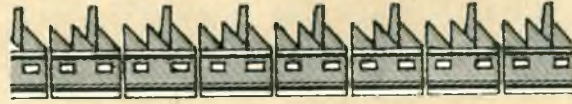
FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

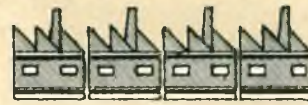
1987

1986

1980

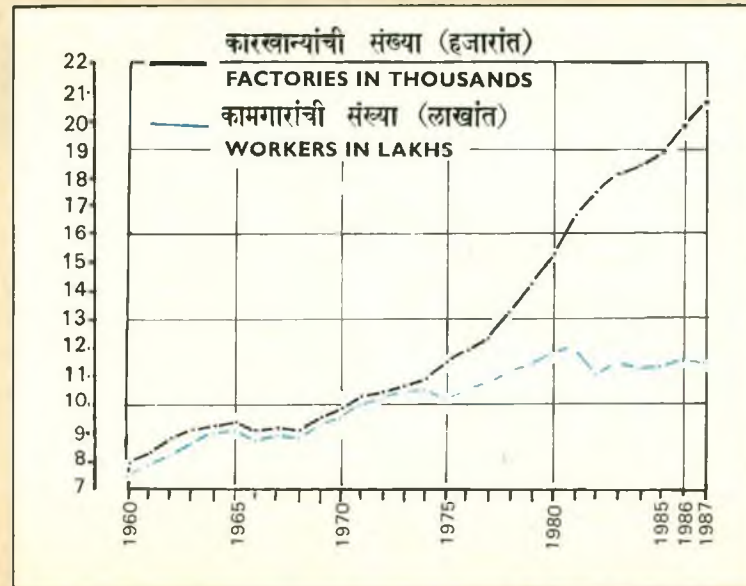
1960

दोन हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

एक लाख कामगार
LAKH WORKERS

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
Electricity Supply in Maharashtra

वात्र (1)	वर्ष Year		१९८६-८७ च्या मानाने १९८७-८८ मध्ये झालेली वाढ Percentage increase in 1987-88 over 1986-87 (4)	Item (1)
	1986-87 (2)	1987-88 (अस्थायी) Provisional (3)		
(अ) स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट) —				(A) Installed capacity MW—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	4,890	5,100	4.29	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	1,452	1,534	5.65	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	672	672	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	190	190	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	7,204	7,496	4.05	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(B) Generation in (million kwh)—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	21,778	25,647	17.77	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	4,851	4,016	(—) 17.21	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	2,580	2,562	(—) 0.70	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	921	738	(—) 19.87	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	30,131	32,962	9.40	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(C) Consumption in (million kwh)—
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	3,334	3,821	14.61	(1) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	1,525	1,726	13.18	(2) Commercial light and small power
(३) उद्योगधंद्याकरिता वीज ..	11,556	12,075	4.49	(3) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन ..	4,059	4,459	9.85	(4) Irrigation and agricultural dewatering
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती	231	249	7.79	(5) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण	776	643	(—) 17.14	(6) Railway traction
(७) संकीर्ण	843	875	3.80	(7) Others
एकूण ..	22,325	23,848	6.82	Total

७. रोजगार

७.१. राज्यामध्ये १९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे जवळ जवळ ४३ टक्के लोक काम करणारे होते. स्त्रिया आणि पुरुषांचे बाबतीत त्याच-प्रमाणे ग्रामीण आणि नागरी विभागात काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणात बरीच भिन्नता होती. पुरुषांचे बाबतीत हे प्रमाण ५४ टक्के तर स्त्रियांचे बाबतीत ३१ टक्के होते. ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४८ टक्के तर नागरी भागात ३२ टक्के होते.

७.२. काम करणाऱ्यांची वर्गवारी स्थूल मानाने "मुख्यतः काम करणारे" आणि "सीमांतिक काम करणारे" या दोन विभागांत केली आहे. काम करणाऱ्यांमध्ये सुमारे ९ टक्के सीमांतिक काम करणारे होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस काम करणारे सीमांतिक या वर्गात मोडतात. सीमांतिक काम करणाऱ्यांपैकी मोठ्या प्रमाणात (८४ टक्के) स्त्रिया होत्या आणि ते ग्रामीण विभागात (९२ टक्के ग्रामीण आणि ८ टक्के नागरी) होते. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ग्रामीण विभागात ११ टक्के होते तर नागरी विभागात केवळ २.६ टक्के होते.

७.३. १९८१ च्या जनगणनेमध्ये २० टक्के नमुन्यावर आधारित काम करणाऱ्यांचे स्थूल औद्योगिक वर्गीकरण केले आहे. काम करणाऱ्यांची प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय अशा तीन क्षेत्रांत विभागणी केली आहे. राज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात सर्वात जास्त म्हणजे ६४ टक्के काम करणारे होते. ग्रामीण विभागात हे प्रमाण ८६ टक्के होते. खालील तक्त्यामध्ये ग्रामीण व नागरी विभागात तीन क्षेत्रांत काम करणाऱ्यांची टक्केवारी दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13
तीन विभागात मुख्यतः काम करणाऱ्यांची टक्केवारी
Percentage of main workers in three sectors

विभाग (1)	Rural ग्रामीण (2)	Urban नागरी (3)	State राज्य (4)	Sector
प्राथमिक	86	10	64	Primary
द्वितीय	7	37	16	Secondary
तृतीय	7	53	20	Tertiary
एकूण	100	100	100	Total

७.४. प्राथमिक क्षेत्रात शेती, शेतमजूर, वन, मत्स्यव्यवसाय अशा शेतीशी निगडित कामांचा समावेश होतो. यांपैकी शेती व शेतमजूर हे काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. प्राथमिक क्षेत्रातील मुख्यतः काम करणाऱ्या ६४ टक्क्यांपैकी ६२ टक्के लोक या दोन क्षेत्रात काम करीत होते. ग्रामीण विभागातील स्त्री कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टीने हे दोन्ही विभाग तर जास्त महत्त्वाचे होते. कारण या दोन क्षेत्रांत काम करणाऱ्या ८४ टक्के स्त्रिया ग्रामीण भागातील होत्या.

७.५. द्वितीय क्षेत्रात वस्तुनिर्माण आणि दुरुस्ती हा विभाग महत्त्वाचा होता. यामध्ये एकूण मुख्यतः काम करणाऱ्यांपैकी १४ टक्के लोक गुंतले होते. यात कापड गिरण्या, कापड निर्मिती, अन्न उत्पादने हे महत्त्वाचे उद्योग आहेत. नागरी विभागातील ३५ टक्के मुख्यतः काम करणाऱ्या व्यक्ती वस्तुनिर्माण आणि दुरुस्ती क्षेत्रात काम करीत होत्या.

7. EMPLOYMENT

7.1. According to the 1981 population census nearly 43 per cent of the persons in the State were workers. The percentage of workers amongst (a) male and females and (b) rural and urban areas widely differed. This percentage was 54 for males and 31 for females. For rural areas, it was 48 as against 32 for urban areas.

7.2. Workers were broadly divided into two classes viz. main and marginal. Barely 9 per cent were marginal workers i.e. those who worked for less than six months during the reference year. Most of the marginal workers were females (84 per cent) and they were from rural areas (92 per cent rural and 8 per cent urban). Barely 2.6 per cent of workers from urban areas were marginal as against 11 per cent from rural areas.

7.3. Results of workers (as per population census 1981) according to broad industrial categories are based on 20 per cent sample data. Workers are divided into three broad sectors viz. primary, secondary and tertiary. Primary sector accounted for very large percentage (64) of workers in the State and also in the rural areas (86). Table given below gives the percentage of workers in each of these three sectors for rural and urban areas.

7.4. Primary sector consists of the activities of cultivation, agricultural labour, forestry, fishing etc. (allied to agriculture). Of these, cultivation and agricultural labour were important. About 62 per cent of main workers were in these two activities together as against 64 per cent in the primary sector as a whole. Further, these two activities were still more important amongst females (in the rural areas) as 84 per cent of female workers were from these two categories.

7.5. In the secondary sector Manufacturing and Repairing (M & R) activities were important. These activities had 14 per cent of total main workers. Manufacture of textile, textile products, food products were some of the main activities. In the urban areas, the Manufacturing and Repairing activities accounted for 35 per cent of total main workers.

७.६. किरकोळ व्यापार, सार्वजनिक प्रशासन, वाहतूक आणि शिक्षण हे तृतीय क्षेत्रातील मुख्य उद्योग होते. एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची अनुक्रमे टक्केवारी ४.५, २.७, २.५, आणि २.१ होती. नागरी विभागात त्यांचे प्रमाण यापेक्षा अधिक म्हणजे अनुक्रमे १२.०, ६.६, ६.९ आणि ४.१ होते. या उद्योगाखेरीज व्यक्तिगत आणि इतर सेवा हेही नागरी विभागात महत्त्वाचे क्षेत्र होते. या उद्योगक्षेत्रात १०.७ टक्के मुख्यतः काम करणारे होते.

७.७. सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांत मुंबई जिल्ह्यातील ज्या आस्थापनात २५ किंवा अधिक कामगार आहेत आणि मुंबईखेरीज राज्यातील इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार आहेत अशा खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांचा समावेश होतो. या कार्यक्रमांतर्गत माहिती देणाऱ्या आस्थापनांच्या रोजगारात १९८७-८८ मध्ये अल्पशी म्हणजे ०.५ टक्के वाढ होऊन ती संख्या ३५.४९ लाख झाली.

रोजगार कार्यक्रम

७.८. रोजगार हमी योजना : रोजगार हमी योजना राज्यात मे १९७२ पासून कार्यान्वित असून तिच्याखाली राज्यातील ग्रामीण भाग व "क" वर्गीय नगरपालिका येतात. रोजगार हमी विधेयक १९७७ नुसार या भागातील अकुशल शारीरिक काम शोधणाऱ्या प्रौढांना तसे काम रोजंदारीवर देणे शासनावर बंधनकारक आहे. रोजगार हमी योजनेखाली १९८७-८८ मध्ये १५.५५ कोटी श्रमदिन काम दिले गेले. एप्रिल-डिसेंबर १९८८ मध्ये ६.८४ कोटी श्रमदिन रोजगार दिला गेला. तो एप्रिल-डिसेंबर १९८७ मध्ये ९.९८ कोटी श्रमदिन दिला होता. ह्या वर्षी शेतीचा हंगाम चांगला झाल्यामुळे एप्रिल-डिसेंबर १९८८ या काळात गेल्या वर्षीच्या तुलनेत कमी श्रमदिन रोजगार दिला गेला. या योजनेखाली सप्टेंबर १९८८ अखेर १.५ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली पूर्ण झालेल्या कामांपैकी मृदसंधारण व भू-विकासाची कामे ७० टक्के, १३ टक्के जलसिंचनाची कामे यांचा समावेश होता. ह्या कार्यक्रमांत एप्रिल-नोव्हेंबर १९८८ मध्ये ११५ हजार टन धान्य वेतनाचा भाग म्हणून कामगारांना वाटण्यात आले ते मागील वर्षीच्या ह्या काळात १३८ हजार टन वाटण्यात आले होते. सदर योजना १६ जानेवारी १९८९ पासून खंडित करण्यात आली.

७.९. ग्रामीण भूमिहीन रोजगार योजना संपूर्णपणे केंद्र पुरस्कृत असून तिच्या खाली १९८७-८८ मध्ये २.४१ कोटी श्रमदिन काम पुरविण्यात आले एप्रिल ते नोव्हेंबर १९८८ ह्या काळात १.०९ कोटी श्रमदिवस तर एप्रिल-नोव्हेंबर १९८७ ह्या काळात १.१५ कोटी श्रमदिवस काम पुरविण्यात आले.

७.१०. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना ही ग्रामीण विभागात शारीरिक काम करू इच्छिणाऱ्यांसाठी आणखी एक योजना आहे. ह्या

7.6. Activities of retail trade, public administration, transport and education formed the main activities in the tertiary sector. Their percentage shares in total workers were respectively 4.5, 2.7, 2.5, and 2.1 respectively. In the urban areas their shares were still higher i.e. 12.0, 6.6, 6.9 and 4.1 respectively. In addition to these, activities, the personal and other services also constituted the important activities in the urban areas, accounting for 10.7 per cent of main workers.

7.7. The Employment Market Information Programme covers all public sector establishments and private sector establishments employing 25 or more workers in Greater Bombay district and 10 or more workers in the rest of the State. Total employment as per this programme, stood at 35.49 lakhs on 31st March 1988 recording a nominal increase of 0.5 per cent in 1987-88.

Employment Programmes

7.8. Employment Guarantee Scheme : The Employment Guarantee Scheme (EGS) is in force in the State since May, 1972 and covers rural Maharashtra and "C" class Municipal areas. Under the Employment Guarantee Act, 1977, it is obligatory on the part of the Government to provide unskilled manual work for wages to adults seeking the same from these areas. Under EGS, work of 15.55 crore mandays was provided in 1987-88. Between April-December, 1988, work of 6.84 crore mandays was provided as against 9.98 crore mandays work provided in April-December, 1987. The mandays worked during April-December, 1988 was less as compared to previous year, mainly due to good agriculture season. In all 1.5 lakh works initiated under the programme since its inception have been completed till the end of September 1988. 70 per cent of which were blocks of soil conservation and land development and 13 per cent irrigation works. As a part of wages the quantity of grains distributed to workers under this programme was 115 thousand tonnes during April-November, 1988 as compared to 138 thousand tonnes during the corresponding period of previous year. The scheme of distribution of foodgrains, as part of wages to EGS labourer was, however, discontinued from 16th January 1989.

7.9. Rural Landless Employment Guarantee Programme (RLEGP) is a wholly centrally sponsored programme under which work for 2.41 crore mandays was provided during 1987-88. Between April-November, 1988 the work of 1.09 crore mandays was provided as against 1.15 crore mandays of work provided in April-November, 1987.

7.10. National Rural Employment programme (NREP) is yet another programme giving manual work

योजनेखाली १९८७-८८ साली २.६२ कोटी श्रमदिन आणि एप्रिल-डिसेंबर १९८८ मध्ये १.१३ कोटी श्रमदिन काम देण्यात आले.

७.११. वरील तीनही ग्रामीण रोजगार योजनांतर्गत १९८७-८८ साली एकूण २०.५८ कोटी श्रमदिन काम पुरविण्यात आले. या तीन कार्यक्रमां पैकी रोजगार हमी योजनेंतर्गत सर्वात जास्त म्हणजे ७५ टक्के रोजगार पुरविला गेला.

कारखान्यातील रोजगार

७.१२. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यातील रोजगारा-संबंधी अगदी अलिकडची म्हणजे १९८४ सालाची अस्थायी आकडेवारी उपलब्ध आहे. भारतातील सर्व राज्यांतील चालू कारखान्यांच्या रोजगारात महाराष्ट्राचा हिस्सा दशकापूर्वी १९ टक्के होता. त्यात घट होऊन तो १९८४ मध्ये १५ टक्के झाला तरी महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यातील रोजगारीच्या बाबतीत देशात प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे. तथापि दर लाख लोकसंख्येशी कारखान्यातील रोजगारीचे प्रमाण विचारात घेतल्यास भारतातील सर्व राज्यांत गुजरातचा (१८७८) पहिला, तामिळनाडूचा (१७६६) दुसरा, तर महाराष्ट्राचा (१७४१) तिसरा क्रमांक येतो.

७.१३. कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगार १९८६ च्या तुलनेत १ टक्क्याने कमी होऊन १९८७ मध्ये तो ११.३८ लाख झाला. एकूण १९ उद्योग गटांपैकी ७ गटांच्या एकूण रोजगारांत १९८७ मध्ये १९ हजारांनी वाढ झाली. परंतु बाकीच्या १२ उद्योग गटांत १९८६ मधील एकूण रोजगारांत १९८७ मध्ये ३० हजारांनी घट झाली.

७.१४. ज्या उद्योग गटांच्या रोजगारात १९८६ च्या तुलनेत १९८७ मध्ये घट झाली असे गट म्हणजे (१) खाद्य वस्तू, (२) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ, (३) सुती कापडाचे उत्पादन, (४) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड, (५) कापडाच्या वस्तू, (६) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, (७) कागद व कागदाच्या वस्तू—मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग, (८) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग, (९) यंत्रसामुग्री, यांत्रिक अवजारे, (१०) परिवहन सामग्री व सुटे भाग, (११) उत्पादन करणारे इतर उद्योग आणि (१२) रबर, प्लॅस्टिक व पेट्रोलियम होते.

७.१५. कारखान्यातील रोजगार १९६१ ते १९८१ या काला-वधीत १.९ टक्के या वार्षिक दराने वाढला. १९८१ नंतरच्या काळात बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांत झालेल्या संपामुळे आणि ठाणे व पुणे या जिल्ह्यांतील कारखान्यांमध्ये १९८४ या वर्षी झालेल्या संपामुळे कारखान्यातील रोजगारात घट झाली. जरी अलिकडच्या दोन वर्षांत (१९८५ व १९८६) कारखान्यांतील रोजगारात वाढ झालेली असली तरी रोजगाराची पातळी संपकाळापूर्वीइतकी अजून झाली नाही. याचा परिणाम म्हणून १९६१ ते १९८७ या काळातील दीर्घकालीन वृद्धी दर खाली येऊन तो १.५ टक्के झाला.

७.१६. कारखान्यातील रोजगाराच्या घटक रचनेत गेल्या २५ वर्षांच्या काळात बराच बदल घडून आला आहे. १९६१ मध्ये कारखान्या-तील रोजगारात ग्राहक वस्तू उद्योगाचा ६७ टक्के हिस्सा होता. तर १९८७ मध्ये त्यांचा हिस्सा ५२ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. या उलट भांडवली वस्तू, उत्पादन उद्योग व अंतिम वस्तू उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगांचा एकूण रोजगारीतील हिस्सा १९६१ मधील ३३ टक्क्यांवरून १९८७ मध्ये ४८ टक्क्यांपर्यंत वाढला.

to those from rural areas who seek it. Work for 2.62 crore mandays was given under it in 1987-88. Between April and December 1988 work for 1.13 crore mandays was provided.

7.11. The three rural employment programmes, mentioned above together provided work of 20.58 crore mandays in 1987-88. Of the three programmes the EGS provided the maximum employment of about 75 per cent.

Factory Employment

7.12. The latest year for which provisional all-India data on factory employment are available is 1984. Maharashtra continued to occupy the first position amongst all the states in respect of factory employment though its share in country's factory employment has decreased to 15 per cent in 1984 from 19 per cent, a decade ago. However, considering factory employment per lakh of population, Maharashtra (1741) stood third amongst states, in India, after Gujarat (1878) and Tamil Nadu (1766).

7.13. The average daily employment in the factory sector in 1987 was 11.38 lakhs which was smaller only by one per cent than in 1986. Of 19 two digit industry groups, 7 had employment in 1987 higher than that in 1986 and total additional employment in them was 19 thousand. But, the remaining 12 industry groups had employment in 1987 lower than that in 1986, and total employment in these 12 industry groups in 1987 was lower by 30 thousand.

7.14. Industry groups with lower employment in 1987 than in 1986 are (1) Food products, (2) Tobacco and Tobacco products, (3) Cotton textiles, (4) Wool, silk and synthetics, (5) Textile products, (6) Wood and Wooden products, (7) Paper and paper products, (8) Metal products and parts, (9) Machinery, machine tools, (10) Transport equipments and parts, (11) Other manufacturing industries and (12) Rubber, plastic and petroleum.

7.15. The factory employment increased at an annual rate of 1.9 per cent from 1961 to 1981. Due to the strike in cotton textile industry in Greater Bombay after 1981 and strikes in the factories in Thane and Pune districts in 1984, the employment in factories went down. Though there was some recovery in total factory employment in the recent two years viz. 1985 and 1986, the factory employment has not yet reached the pre-strike period level. Long term growth rate from 1961 to 1987 therefore came down to 1.5 per cent per year.

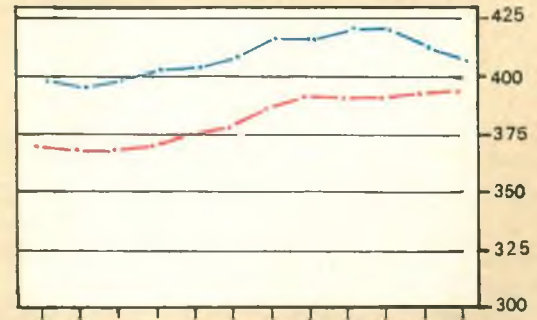
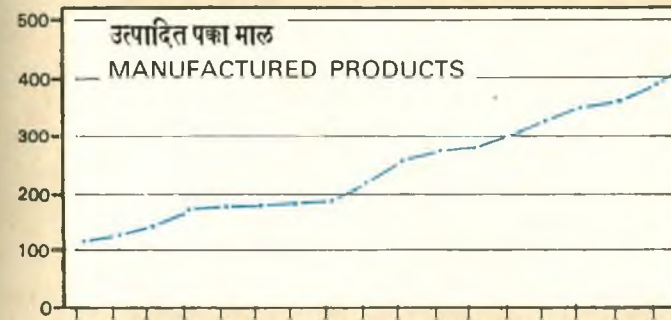
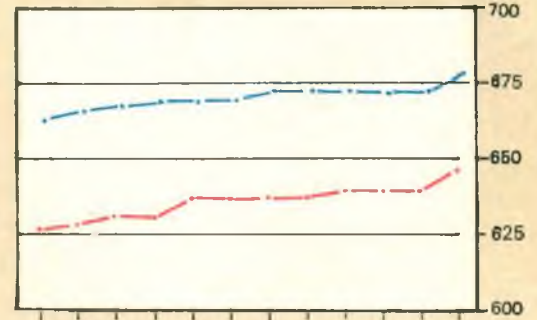
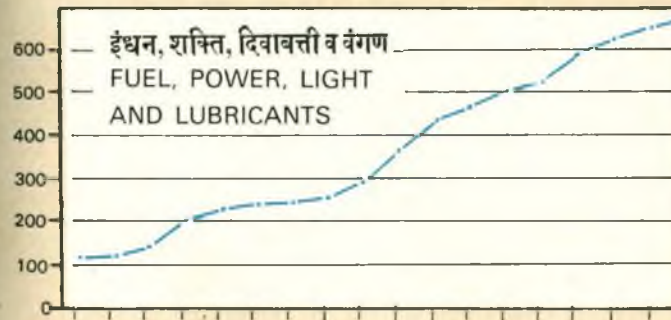
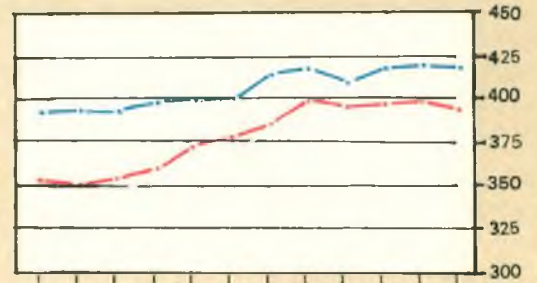
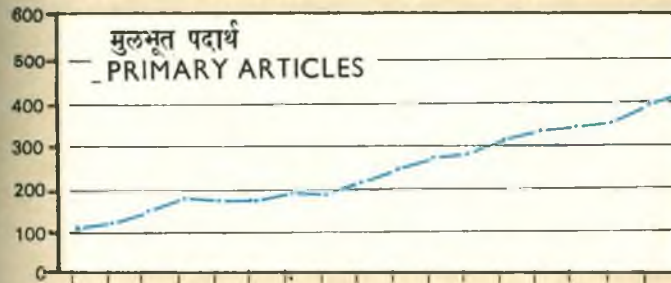
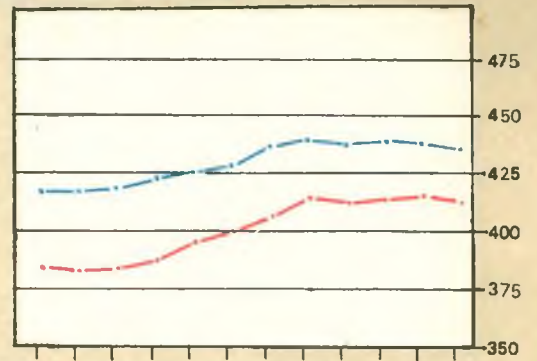
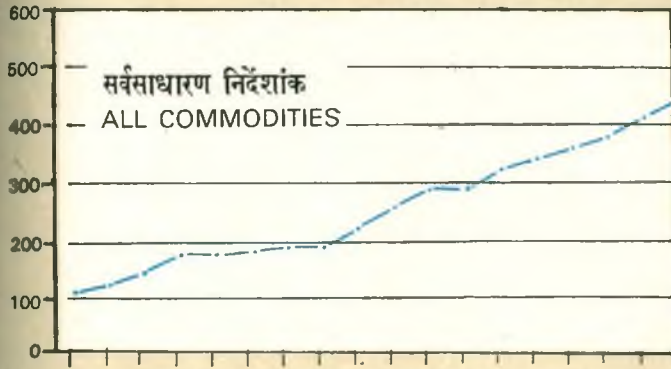
7.16. The pattern of factory employment has under gone considerable change in the last 25 years. In 1961, consumer goods industries accounted for 67 per cent of the factory employment. Their share came down to 52 per cent in 1987. On the other hand, the share in employment of intermediate goods industries and capital goods industries together increased from 33 per cent in 1961 to 48 per cent in 1987.

भारतातील घाऊक किंमतीचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

BASE YEAR 1970-71=100

— 1988
— 1987

1971-72 1973-74 1975-76 1977-78 1979-80 1981-82 1983-84 1985-86 1986-87 1987-88 1988-89

जा. फे. मा. ए. मे. जू. जू. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D

७.१७. ग्राहक वस्तु उद्योगातील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याची कारणे : (अ) कारखाने क्षेत्रातील सुती कापड उद्योग गटातील (यामध्ये विकेंद्रीत वीजमागांचा समावेश नाही) रोजगारांत झालेली निविवाद घट आणि (ब) इतर बहुतेक सर्व ग्राहक वस्तु उद्योगांत झालेली कमी दराची वाढ ही होत. सुती कापड उद्योग गटांत १९६१ साली ३.२ लाख रोजगार होता. त्यात घट होऊन तो १९८१ साली २.८ लाख झाला (सुती कापड उद्योगातील संपकाळापूर्वी) आणि त्यात आणखी घट होऊन १९८७ साली तो २.३ लाख झाला. इतर ग्राहक वस्तु उद्योग गटातील रोजगारात वाढ झाली, परंतु सुती उद्योग गटाच्या रोजगारातील घटीचा परिणाम एकूण ग्राहक वस्तु उद्योग गटांच्या रोजगारांत कमी दराने वाढ होण्यात झाला.

७.१८. कापड उद्योग गटामध्ये लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड या उद्योगातील रोजगारात वाढ होऊन तो १९६१ च्या ३५ हजारांवरून १९८१ साली ५० हजार झाला आणि त्यात घट होऊन तो १९८७ मध्ये ३५ हजार झाला. कापडाच्या वस्तु उद्योगातील रोजगारात वाढ होऊन तो १९६१ च्या १३ हजारांवरून १९८१ साली २५ हजार झाला आणि नंतर त्यात घट होऊन १९८७ साली तो २० हजार झाला.

७.१९. परिच्छेद ७.१५ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे १९६१ ते १९८७ या काळात रोजगारातील वार्षिक वाढीचा दर १.५ टक्के होता. काही उद्योग गटांत तो सरासरी वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा म्हणजे ३ टक्क्यांपेक्षा जास्त होता. हे उद्योग गट म्हणजे ग्राहक वस्तु उद्योगांपैकी पेये आणि कातडी व कातड्याच्या वस्तु हे दोन गट होत. तसेच भांडवली व अंतरिम वस्तु उद्योग गटांपैकी पांच गट म्हणजे मूलभूत धातू व मिश्रधातू; रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा उत्पादने; रसायने व रासायनिक पदार्थ; यंत्रसामुग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामुग्री सोडून) आणि विद्युत यंत्रसामुग्री व उपकरणे हे उद्योग गट होत. ह्यातील श्वटचे उद्योग गट आणि परिवहन सामुग्री आणि सुटे भाग उद्योग गट हे जलद गतीने वाढलेले किंवा नवीन उदयास येणारे उद्योग होत. पुढील तक्ता क्रमांक १४ उद्योग गटातील रोजगार दर्शवितो.

7.17. The reduction in the share in employment of the consumer goods industries is due to (a) absolute reduction in employment in the factory sector of cotton textile industry (which does not cover decentralised powerlooms) and (b) slow growth in most other consumer goods industries. Employment in the cotton textile industry which was 3.2 lakh in 1961, slipped down to 2.8 lakhs in 1981, (prior to the strike in the cotton textile industry) and further to 2.3 lakh in 1987. In other consumer goods industries the employment picked up. But, the decrease in employment in the cotton textile industry out-stripped the growth in total employment in consumer goods industries together.

7.18. In the textile industry group as, such employment in wool, silk and synthetic fibre textiles increased from 35 thousands in 1961 to 50 thousands in 1981 and went down to 35 thousands in 1987, and that in textile products increased from 13 thousands in 1961 to 25 thousands in 1981 and was 20 thousands in 1987.

7.19. As mentioned in para 7.15 above, the long-term growth rate between 1961 to 1987 was 1.5 per cent per annum. But, in the case of some of the industry groups the growth rate was even more than double this rate i.e. more than 3 per cent per annum. These industries were two consumer industry groups viz. beverages and leather, leather and fur products, and five capital and/or intermediate industry groups viz. basic metal and alloys industry; rubber, plastic, petroleum and coal products; chemicals and chemical products; machinery, machine tools and parts (except electrical machinery); and electrical machinery and appliances. This latter group of industries, coupled with the industry group transport equipment and parts, is the fast expanding or newly emerging industries. Table No. 14 which follows gives industry groupwise employment.

Sub. National Systems Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
 17-B, Sri Aurobindo Marg, New Delhi-110016
 DOC. No.....4712.....
 Date.....30.6.89.....

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगधंद्यांचा रोजगारातील वाटा

Percentage share of employment in different industries in Maharashtra State

उद्योग	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employed			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workers to total workers			Industry
	1961	1986	1987	1961	1986	1987	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
(1) खाद्यवस्तू	55,065	1,09,383	1,08,309	7.0	9.5	9.5	Food products
(2) पेये	1,080	5,642	5,772	0.1	0.5	0.5	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,598	4,316	4.3	0.4	0.4	Tobacco and tobacco products
(4) सुती कापडाचे उत्पादन (कापसाची सरकी काढणे व गासड्या बांधणे ह्यासह).	3,21,031	2,34,084	2,26,119	40.9	20.4	19.9	Cotton textiles (including cotton ginning and baling)
(5) लोकर, रेमी व कृत्रिम तंतूचे कापड	34,899	37,176	35,356	4.4	3.2	3.1	Wool, silk and synthetic fibre textiles
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	21,511	19,716	1.7	1.9	1.7	Textile products
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	15,230	14,858	1.4	1.3	1.3	Wood and wooden products, furniture and fixtures
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	52,989	50,923	5.0	4.6	4.5	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(9) कातडी, कातडीच्या आणि केसाल कातडीच्या वस्तू (दुपस्ती सोडून).	1,052	2,701	3,691	0.1	0.3	0.3	Leather, leather and fur products (except repairs)
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	17,379	46,420	42,459	2.2	4.1	3.7	Rubber, plastic, petroleum and coal products
(11) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,03,406	1,03,473	4.3	9.0	9.1	Chemicals and chemical products
(12) अधातू खनिज पदार्थ	28,351	39,860	41,795	3.6	3.5	3.7	Non-metallic mineral products
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू	15,992	64,864	65,625	2.0	5.6	5.8	Basic metal and alloys industries
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून)	33,861	53,226	50,464	4.3	4.6	4.4	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).
(15) यंत्रसामग्री, यंत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	39,552	1,03,825	98,833	5.0	9.0	8.7	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
(16) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि पुरवठा आणि सुटे भाग	19,844	69,001	69,533	2.5	6.0	6.1	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.
(17) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	1,00,423	97,963	6.0	8.7	8.6	Transport equipment and parts
(18) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	17,113	16,296	2.0	1.5	1.4	Other manufacturing industries
(19) इतर	25,574	68,123	82,499	3.2	5.9	7.3	Others
एकूण	7,87,379	11,49,575	11,38,000	100.0	100.0	100.0	Total

सेवायोजन क्षेत्र माहिती

७.२०. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारात म्हणजे केंद्र शासन, राज्य शासन, निम केंद्र शासकीय, निम राज्य शासकीय संस्था आणि स्थानिक संस्था यामधील कामगारांच्या संख्येत किंचित वाढ होऊन तो मार्च, १९८८ अखेर २१.९६ लाख झाला. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारापैकी २६ टक्के स्थानिक संस्था, केंद्र शासन व राज्य शासन यामध्ये प्रत्येकी २२ टक्के, निम केंद्र शासकीय आणि निम राज्य शासकीय यामध्ये अनुक्रमे १९ टक्के व ११ टक्के असे प्रमाण होते.

७.२१. महाराष्ट्रात सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखालील खाजगी क्षेत्रातील एकूण कामगारांच्या संख्येत ०.०५ लाखांनी किंवा ०.४ टक्क्यांनी वाढ होऊन मार्च, १९८८ अखेर ती १३.५३ लाख झाली. मार्च, १९८७ अखेर ही संख्या १३.४८ लाख होती.

सेवायोजन केंद्राची आकडेवारी

७.२२. राज्यातील सेवायोजन केंद्रात १९८७-८८ या काळात नवीन नोंदणी झालेल्यांची संख्या ५.४६ लाख होती. ती १९८६-८७ मध्ये नवीन नोंदणी झालेल्यांच्या संख्येपेक्षा ५.६ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९८७ या काळात ४.४२ लाख व्यक्तीची नवीन नोंदणी झाली. डिसेंबर, १९८८ अखेर चालू नोंदवहीत २६.६५ लाख व्यक्ती होत्या. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९८६-८७ पेक्षा १९८७-८८ मध्ये ३.३ टक्क्यांनी कमी होऊन ६१ हजार झाली, तर जाहीर केलेल्या जागांमध्ये नोकरी मिळालेल्यांच्या संख्येत ५.५ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ३५ हजार झाली. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागा व जाहीर केलेल्या जागांमध्ये नोकरी मिळालेल्यांच्या संख्येत एप्रिल-डिसेंबर, १९८७ पेक्षा एप्रिल-डिसेंबर, १९८८ ह्या कालावधीत अनुक्रमे १६ व २० टक्के घट दिसून आली.

७.२३. चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचे, त्यांच्या शैक्षणिक पातळीनुसार वर्गीकरण ३० जून १९८८ चे उपलब्ध आहे. ते खालील तक्ता क्रमांक १५ मध्ये दर्शविले आहे. नोंदवहीतील व्यक्तीपैकी ४० टक्के व्यक्ती अशिक्षित व माध्यमिक शालान्त परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या होत्या. माध्यमिक शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण झालेले ४२ टक्के होते. अभियांत्रिकी व वैद्यकीय सोडून इतर शाखांतील पदवीधर व पदव्युत्तर पदवीधर ७ टक्के होते.

Employment Market Information

7.20. Employment in the public sector comprising Central Government, State Government, quasi Central Government, quasi State Government and local bodies covered under the Employment Market Information programme marginally increased to 21.96 lakhs. Employment in local bodies was 26 per cent, while that in Central Government and State Government was 22 per cent each and that in quasi Central Government and quasi State Government, it was respectively 19 per cent and 11 per cent.

7.21. The total employment in the organised sector as covered under Employment Market Information Programme in the Private sector in Maharashtra State at the end of March, 1987 was 13.48 lakhs which increased to 13.53 lakhs at the end of March, 1988 showing a increase of 0.05 lakh or 0.4 per cent over that during the previous year.

Employment Exchange Statistics

7.22. The number of persons newly registered in the employment exchanges in the State during the year 1987-88 was 5.46 lakhs, higher by 5.6 per cent as compared with those registered during 1986-87. Between April-December, 1988, 4.42 lakhs persons were registered. The number of persons on the live register at the end of December 1988 was 26.65 lakhs. The number of vacancies notified in 1987-88 was 61 thousand, less by 3.3 per cent than in 1986-87. Placements effected were 35 thousand, 5.5 per cent more than those in 1986-87. The vacancies notified and placements effected between April-December, 1988 were respectively less by 16 and 20 per cent than their corresponding numbers in April-December, 1987.

7.23. The classification of the persons on live register, by their educational qualifications in the employment exchanges is available for the reference date 30th June, 1988 and is shown in the following Table No. 15. Nearly 40 per cent of those on the live register on that date were below matriculation including illiterates. About 42 per cent were matriculates. About seven per cent were graduates and post-graduates in various disciplines, most of them were in the disciplines other than engineering, technology and medicine.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण
 Distribution of persons on live register according to educational qualifications

शैक्षणिक पात्रता (1)	जून १९८८ अखेर पटावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या Number of candidates on the live register at the end of June 1988 (2)	Levels of education (1)
(1) माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर घडून)	10,53,884	Below matriculation (including illiterate)
(2) माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	11,07,967	Matriculation
(3) पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	1,79,846	Intermediate
(4) अभियांत्रिकी पदविकाधारक	18,936	Engineering diploma-holder
(5) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी कायद्याखाली शिकलेले उमेदवार.	72,829	ITI trained applicants and apprentices trained under Apprentices Act.
(6) एकूण पदवीधर—	1,68,614	Total Graduates—
(अ) अभियांत्रिकी	4,241	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,495	(b) Medicine
(क) इतर	1,60,878	(c) Others
(7) एकूण पदव्युत्तर पदवीधर—	19,765	Total Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी	30	(a) Engineering
(ब) वैद्यकीय	216	(b) Medicine
(क) इतर	19,519	(c) Others
एकूण	26,21,841	Total

रोजगार प्रोत्साहन

७.२४. सुशिक्षित बेकारांना वित्तीय सहाय्य : १९८७-८८ मध्ये जवळजवळ २.२ लाख शिक्षित बेकारांना वित्तीय सहाय्य देण्यात आले. ह्यापैकी १२ टक्के पदवीधारक किंवा पदविकाधारक होते. ही संख्या १९८६-८७ पेक्षा २० टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८ काळात २.३ लाख व्यक्तींना सहाय्य देण्यात आले. सन १९८८-८९ अखेर १९८७-८८ पेक्षा जास्त व्यक्तींना सहाय्य दिले जाण्याची शक्यता आहे.

७.२५. रोजगार विकास कार्यक्रमाखाली १९८७-८८ मध्ये ३,७२९ उमेदवारांना प्रशिक्षण देण्यात आले. ही संख्या १९८६-८७ पेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होती. प्रशिक्षण पूर्ण करणाऱ्या प्रशिक्षार्थींची संख्या १९८७-८८ मध्ये २,२७९ म्हणजे मागील वर्षापेक्षा ८.७ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्यापैकी नोकरीत सामावून घेतलेल्यांची संख्या १९८७-८८ मध्ये १०४० होती. ही संख्या १९८६-८७ पेक्षा ७.५ टक्क्यांनी जास्त होती. नोकरीत सामावून घेतलेल्याचे प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्यांशी प्रमाण १९८७-८८ मध्ये ४६ टक्के होते. आधीच्या वर्षी सुध्दा ते ४६ टक्केच होते.

उमेदवारांचे प्रशिक्षण

७.२६. प्रशिक्षण घेणाऱ्या उमेदवारांची संख्या १९८८-८९ मध्ये १८.९ हजार होती. ती संख्या १९८७-८८ मध्ये १९.२ हजार होती.

Employment Promotion

7.24. Financial Assistance to educated unemployed: Nearly 2.2 lakh educated unemployed, 12 per cent of whom were graduates or diploma holders were given financial assistance in 1987-88, 20 per cent more than in 1986-87. Assistance between April, 1988 to December 1988 was given to 2.3 lakh persons and upto the end of 1988-89 is likely to be higher than that in 1987-88.

7.25. Under the employment promotion programme, 3,729 candidates in 1987-88, 13 per cent more than in 1986-87, were placed under training. The number of trainees who completed training in 1987-88, was 2,271, 8.7 per cent more than in the earlier year. The number of candidates absorbed in employment was 1,040 in 1987-88, 7.5 per cent more than in 1986-87. The percentage of the absorbed to the trained was 46 in 1987-88. In the earlier year also it was 46.

Apprentice training

7.26. The number of apprentices undergoing training in 1988-89 was at 18.9 thousand compared with 19.2 thousand in 1987-88.

सुशिक्षित बेकारांच्या विकासासाठी रोजगार विकास कार्यक्रम

७.२७. ह्या कार्यक्रमाखाली एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८८ मध्ये १.४ हजार लाभधारकांना १.८४ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले. मागील वर्षाच्या ह्या काळातही एवढेच सहाय्य दिले गेले होते. १९८७-८८ ह्या संपूर्ण वर्षात ३.१ हजार लाभधारकांना ४.३३ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले गेले.

औद्योगिक संबंध

७.२८. औद्योगिक संबंधात १९८८ मध्ये काहीशी सुधारणा दिसली. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९८७ मध्ये २५६ होती. तर १९८८ मध्ये ती २१६ झाली. त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या १९८७ प्रमाणेच १९८८ मध्येही ६५ हजार होती. वाया गेलेल्या श्रमदिनांच्या संख्येत थोडी वाढ होऊन १९८७ मधील ६३ लाखां-वरून १९८८ मध्ये ती ६५ लाख झाली. १९८८ च्या अखेरीस औद्योगिक संबंधात थोडी सुधारणा दिसून आली. १ जानेवारी, १९८८ रोजी राज्यात काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १५ होती व त्यात १.३ हजार कामगार गुंतले होते. तर १ जानेवारी, १९८९ रोजी राज्यात काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १२ होती व त्यात चार हजार कामगार गुंतले होते.

Employment promotion programme for assisting educated unemployed.

7.27. The assistance given under the programme between April-October, 1988 was at Rs. 1.84 crore to 1.4 thousand beneficiaries and this was almost the same as that during the corresponding period of the earlier year. In the full year 1987-88, 3.1 thousand beneficiaries were given assistance of Rs. 4.33 crore.

Industrial Relations

7.28. The industrial relations in 1988 showed some improvement. The work-stoppages in 1988 were considerably less viz. 216, than that in the earlier year 256. The number of workers involved was 65 thousands in 1988 almost same as in earlier year. The number of mandays lost was slightly more at 65 lakh in 1988 than 63 lakh in 1987. The industrial relations further improved towards the end of 1988, and compared with 15 work-stoppages involving 1.3 thousand workers as on 1st January, 1988, the number of work-stoppages on 1st January, 1989 was 12 and that of workers involved four thousands.

८. किमतींचा स्थिती विशेष

8. PRICE SITUATION

भारतातील किमतींचा स्थिती विशेष

८.१. खूल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किमतींचा प्रभाव राज्यातील किमतीवर पडणे क्रमप्राप्त आहे. घाऊक किमती निर्देशांकात दर्शविल्याप्रमाणे यावर्षीच्या (१९८८-८९) पहिल्या नऊ महिन्यात अखिल भारतीय पातळीवर किमतीत झालेली वाढ मागील वर्षीच्या त्याच कालावधीतील वाढीपेक्षा विशेष लक्षणीय होती. एप्रिल-डिसेंबर १९८७ चा अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा सरासरी निर्देशांक हा १९८६ च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.६ टक्क्यांनी जास्त होता. तर त्याच कालावधीतील १९८८ चा निर्देशांक १९८७ शी तुलना करता ७.५ टक्क्यांनी जास्त होता. एकूण ५९ वस्तू गटापैकी प्रामुख्याने नऊ वस्तू गटांच्या किमतीतील वाढ ही उपरोक्त वाढीसाठी कारणीभूत होती व हे नऊ गट म्हणजे अन्नधान्ये, डाळी, दूध, तंतू, साखर आणि खांडसरी, सूती कापड, लोखंड-पोलाद व मिश्रधातू, रसायने, ज्यूट व मेस्टा कापड हे आहेत. या सर्व वस्तू गटापैकी तीन वस्तू गट म्हणजे दूध, सुती कापड व रसायने सोडून बाकी वस्तू गटातील किमतीची वाढ ही १० टक्क्यांपेक्षा जास्त होती. घाऊक किमतीचा निर्देशांक ह्या वर्षात एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९८८ पर्यंत वाढत होता आणि त्यानंतर हंगामानुसार त्यात घट होऊन डिसेंबर, १९८८ च्या निर्देशांकात मार्च, १९८८ च्या निर्देशांकापेक्षा चार टक्क्यांनी, तर डिसेंबर, १९८७ च्या निर्देशांकापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी वाढ झाली. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे गटवार निर्देशांक तक्ता क्रमांक १६ मध्ये दर्शविले आहेत.

Price Situation in India

8.1. In an open economy the price situation in the country is bound to influence the price behaviour in the States. At all-India level the price, as indicated by the Wholesale Price Index Number (WPI), in first nine months of 1988-89 has been more pronounced than for the same period of previous year. While the average all-India WPI for April-December, 1987 increased by 6.6 per cent as compared to that in the same period of 1986, the corresponding rise during that period of 1988 was 7.5 per cent over that in 1987. Amongst 59 commodity groups the number of commodity groups mainly contributing to this price rise was nine and these groups are cereals, pulses, milk, fibres, sugar and khandasari, cotton textiles, iron steel and ferro alloys, chemicals and jute, hemp and mesta textiles. In all these commodity groups except three viz. milk, cotton textile and chemicals, the price rise was more than 10 per cent. During the current year the Wholesale Price Index has been increasing from, April to October, 1988 and thereafter it has decreased (which is seasonal). The Index Number for December 1988 has increased by four per cent over that for March, 1988, and by 5.8 per cent over that for December, 1987. The group-wise wholesale price index numbers are shown in the following Table No. 16.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा निर्देशांक

ALL INDIA WHOLESAL PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९७०-७१ = १००)

(Base year: 1970-71=100)

वर्ष/महिना (1)	मूलभूत पदार्थ Primary articles (2)	इंधन शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, Power light and lubricants (3)	उत्पादित पक्का माल Manufactured products (4)	सर्व वस्तू All commodities (5)	Year/Month (1)
भार—	416.67	84.59	498.74	1,000.00	Weight—
१९८६-८७	348	619	359	377	1986-87
१९८७-८८ (अ)	383	642	384	405	1987-88(P)
१९८७-८८ (अ)*	379	635	381	402	1987-88(P)*
१९८८-८९ (अ)*	409	671	411	432	1988-89(P)*
डिसेंबर १९८७ (अ)	388	643	390	410	December 1987(P)
जानेवारी १९८८ (अ)	390	661	396	416	January 1988(P)
फेब्रुवारी १९८८ (अ)	392	665	394	416	February 1988(P)
मार्च १९८८ (अ)	392	666	397	418	March 1988(P)
एप्रिल १९८८ (अ)	397	668	401	422	April 1988(P)
मे १९८८ (अ)	399	668	403	424	May 1988(P)
जून १९८८ (अ)	399	669	407	426	June 1988(P)
जुलै १९८८ (अ)	411	671	416	435	July 1988 (P)
ऑगस्ट १९८८ (अ)	415	671	417	438	August 1988(P)
सप्टेंबर १९८८ (अ)	407	671	420	436	September 1988(P)
ऑक्टोबर १९८८ (अ)	416	671	420	439	October 1988(P)
नोव्हेंबर १९८८ (अ)	418	672	412	437	November 1988(P)
डिसेंबर १९८८ (अ)	417	677	407	434	December 1988(P)

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

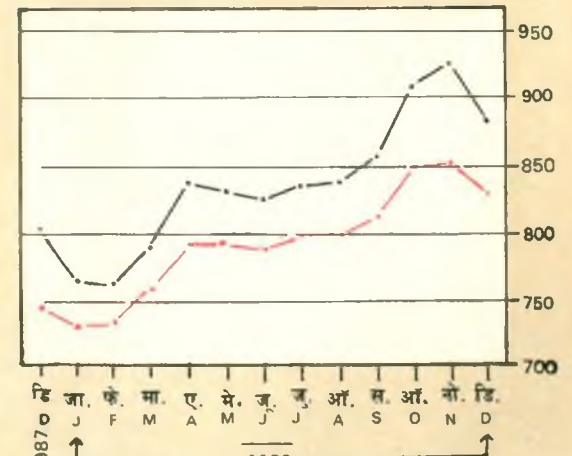
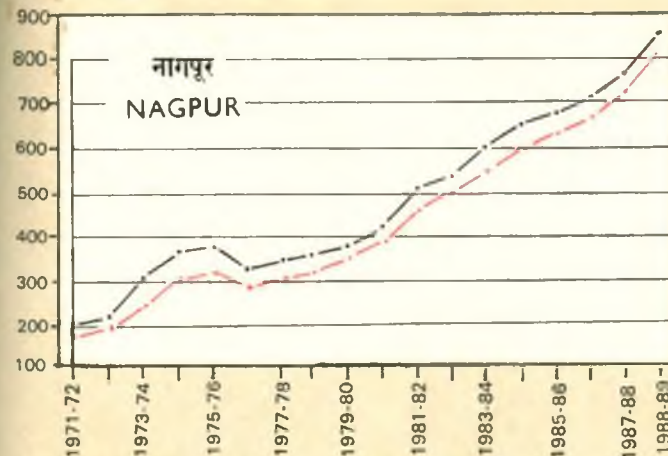
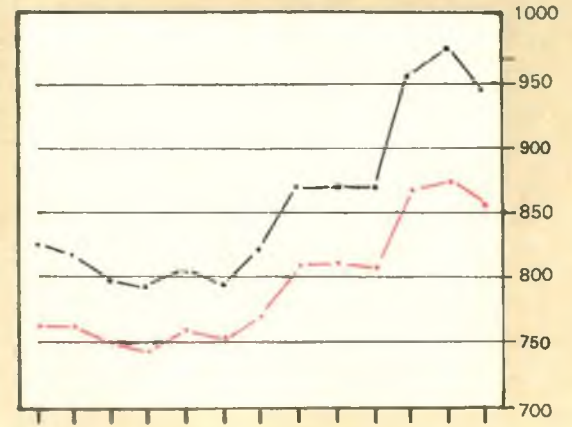
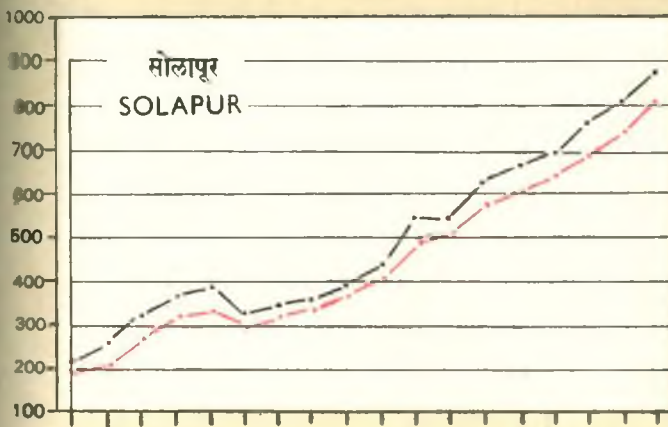
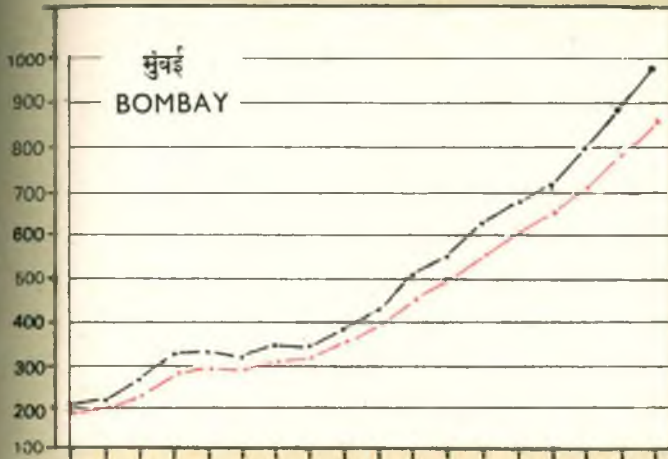
(अ) अस्थायी/(P) Provisional

कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

वापरात वर्ष BASE YEAR 1960=100

FOR WORKING CLASS

अन्न — FOOD
सर्वसाधारण निर्देशांक — ALL COMMODITIES

८.२. किरकोळ किमतींच्या आधारावर काढण्यात येणारा ग्राहक किमतीचा निर्देशांक हा ग्राहकाने दिलेल्या किमतीतील बदल योग्य मोजमापात दर्शवितो. अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या निर्देशांकापेक्षा औद्योगिक कामगारांकरिताच्या ग्राहक किमती निर्देशांकातील वाढ जास्त तीव्र होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८ मधील अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या सरासरी निर्देशांकात १९८७ च्या त्याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ९.३ टक्के वाढ झाली. ही वाढ एप्रिल-डिसेंबर, १९८७ मधील निर्देशांकात १९८६ च्या त्याच कालावधीतील निर्देशांकापर्यंत झालेल्या नऊ टक्के वाढीवर झालेली आहे. ह्या आर्थिक वर्षात एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९८८ या काळात निर्देशांकात सातत्याने वाढ झाली परंतु त्यात डिसेंबर, १९८८ मध्ये घट झाली. डिसेंबर, १९८८ चा निर्देशांक हा मार्च, १९८८ च्या निर्देशांकापेक्षा ८.६ टक्क्यांनी जास्त होता.

८.३. घाऊक किमती निर्देशांक व ग्राहक किमती निर्देशांकाच्या गतीमध्ये पडलेला फरक हा मुख्यत्वेकरून निर्देशांक काढण्यासाठी वापरण्यात आलेल्या भारांकन पद्धतीतील फरकामुळे पडला आहे. घाऊक किमतीचा निर्देशांक हा सर्व वस्तूंच्या सरासरी किमतीतील चढ उतार शोषण्यासाठी काढण्यात येतो. ग्राहक किमती निर्देशांकातील वस्तूंमध्ये समावेश नसणाऱ्या निविष्टी, मूलभूत वस्तू व भांडवली वस्तू या वस्तूंचा घाऊक किमती निर्देशांकात समावेश आहे. तर ग्राहक किमती निर्देशांकात विचारात घेतलेल्या घरभाडे, परिवहन, आरोग्य, शिक्षण या सारख्या सेवांचा घाऊक किमती निर्देशांकात समावेश नसतो. अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांक हा देशातील वेगवेगळ्या केंद्रांच्या निर्देशांकावरून एकत्रित करण्यात येतो. हे केंद्रासाठी खास तयार केलेले ग्राहक किमती निर्देशांक, त्या केंद्रातील औद्योगिक कामगारांचा महागाई भत्ता निश्चित करण्याकरिता वापरण्यात येतात. अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक हा केंद्र व राज्य शासनातील कर्मचाऱ्यांचा तसेच सार्वजनिक क्षेत्र आणि संघटित उद्योगातील कर्मचाऱ्यांचा महागाई भत्ता निश्चित करण्यासाठी वापरण्यात येतो. अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक हे भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३० मध्ये देण्यात आलेले आहेत.

८.४. राज्यातील किमतीचा स्थिती विषयक आढावा घेण्यासाठी महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी विभागातील निवडक केंद्रामधून जीवनावश्यक वस्तूंच्या व सेवांच्या किरकोळ किमती अर्थ व सांख्यिकी विभागाला नियमितपणे गोळा करते. या किमतीच्या आधारे महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण विभागासाठी वेगवेगळा ग्राहक किमतीचा मासिक निर्देशांक तयार केला जातो. या दोन्ही निर्देशांकाद्वारे आढळून आलेल्या किमतीची वाढ थोड्या फार फरकाने औद्योगिक कामगारांकरिताच्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकातील वाढीप्रमाणे आहे. सन १९८८-८९ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांच्या (एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८) सरासरी निर्देशांकात १९८७-८८ च्या त्याच कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकावर झालेली वाढ शहरी विभागात ८.२ टक्के व ग्रामीण विभागात ९.९ टक्के आहे. सन १९८७-८८ मधील या कालावधीचे हे सरासरी निर्देशांक १९८६-८७ मधील याच कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा अनुक्रमे ७.५ टक्के व ७.९ टक्क्याने जास्त होते. नागरी व ग्रामीण विभागातील निर्देशांकात झालेल्या वाढीतील फरक हा मुख्यत्वेकरून उपभोग पद्धतीतील फरकामुळे आहे, उपभोग पद्धती ही भारांकन पद्धतीसाठी आधारभूत समजली जाते. एखाद्या वस्तूच्या किमतीतील सारखीच वाढ, ग्रामीण व नागरी किमती निर्देशांकावर वेगवेगळा परिणाम दर्शविते, कारण दोन निर्देशांकांत त्या वस्तूचे भार वेगवेगळे आहेत.

8.2. The Consumer Price Index (CPI) Number, which is computed on the basis of retail prices, is a more appropriate measure of changes in prices paid by the consumers. The all-India Consumer Price Index Number for industrial workers has increased more sharply than the WPI. The average all-India CPI for the period April-December 1988 has recorded an increase of 9.3 per cent over that for the corresponding period of 1987. This increase is over and above the increase of 9.0 per cent for April-December, 1987 over the corresponding period of 1986. During the current financial year, the Index has shown a continuous increase from April to November, 1988 but has decreased in December 1988. The index in December, 1988 was higher by 8.6 per cent than that for March, 1988.

8.3. The differences in the movement of the WPI and CPI are largely due to the differences in the weighting diagrams used for constructing those indices. The WPI is constructed to reflect the average price movement of all the commodities including inputs, basic goods and capital goods which are however, excluded from the CPI. Whereas the WPI does not include housing and services like transport, health, education which are considered for CPI. The all-India CPI is constructed by combining the CPI's of different centres in the country. These centre specific CPI's are used for adjustment of Dearness Allowances of industrial workers covered by these centres. All-India CPI is used for adjusting the dearness Allowance of Central and State Government Employees, Public Undertakings and some of the organised industries etc. The groupwise index numbers of all-India CPI are given in Table No. 30 of Part-II.

8.4. With a view to watching the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics collects, on a regular basis, retail prices of essential commodities and services from selected centres in urban and rural areas of Maharashtra. On the basis of these prices, monthly consumer price index numbers are constructed separately for urban and rural areas of Maharashtra. The price rise indicated by these two index numbers is more or less of the same order as is indicated by the all-India CPI for industrial workers. The increases recorded by the average index number for the first nine months of 1988-89 i.e. (April-December 1988) over the corresponding averages for 1987-88 were 8.2 per cent in the case of urban index and 9.9 per cent for rural index. These average index numbers for 1987-88 were, higher by 7.5 per cent and 7.9 per cent respectively, than the corresponding average for 1986-87. These differences in the increases shown by urban and rural index numbers were mainly due to differences in the consumption patterns, which forms the basis for weighting diagrams for the two indices. Same price rise for any commodity has different impact on the rural and urban price index number because of the differences in its weight in the two indices.

८.५. नागरी विभागामध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९८८ च्या सरासरी निर्देशांकात १९८७ च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर झालेल्या ८.२ टक्के वाढीस मुख्यत्वेकरून गहू, डाळी, दूध, सुकी मिरची, कोळसा, जळाऊ लाकूड या वस्तूंचा आणि रेल्वे भाडे यांचा सहभाग आहे. दूध, गहू आणि जळाऊ लाकूड या वस्तूंच्या किंमती १० ते २० टक्क्यांपर्यंत वाढ दाखवितात आणि चणाडाळ, सुकी मिरची, कोळसा ह्या वस्तूंच्या किंमतीत व रेल्वे भाड्यात २० टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ दिसते. खाद्य तेलाच्या सरासरी किंमती ११ टक्क्यांनी कमी झाल्या. महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक तक्ता क्र. १७ मध्ये दर्शविले आहेत.

8.5. The commodities which have mainly contributed to the increase of 8.2 per cent in the average index number for April-December, 1988 over the corresponding index of 1987 in the urban areas are wheat, pulses, milk, dry chillies, charcoal, firewood and railway fare. The commodities showing increased between 10 to 20 per cent are milk, wheat and firewood; and those recording more than 20 per cent increase in the prices are gram dal, dry chillies, charcoal and railway fare. The average price of edible oil has however decreased by about 11 per cent. The groupwise consumer price index numbers for urban areas of Maharashtra are shown in Table No. 17.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक *
CONSUMER PRICE INDEX NUMBER FOR URBAN MAHARASHTRA *

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)

(Base year: 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू Pan, Supari, tobacco	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Lighting	कापड बिछाना व पादत्राणे Clothing bedding and Footwear	संकीर्ण Miscel- laneous	सर्व वस्तू All commo- dities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
भार—	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	Weight
१९८६-८७	144	163	136	160	152	147	1986-87
१९८७-८८	156	181	140	175	162	159	1987-88
१९८७-८८@	156	181	139	173	160	158	1987-88@
१९८८-८९@	168	189	150	188	177	171	1988-89@
डिसेंबर, १९८७	159	178	140	178	166	162	December 1987
जानेवारी, १९८८	158	179	143	178	166	161	January 1988
फेब्रुवारी, १९८८	155	179	145	180	166	160	February 1988
मार्च, १९८८	158	180	146	182	167	162	March 1988
एप्रिल, १९८८	161	184	147	184	175	166	April 1988
मे, १९८८	162	190	147	185	175	167	May 1988
जून, १९८८	167	192	148	186	176	170	June 1988
जुलै, १९८८	169	189	149	188	176	171	July 1988
ऑगस्ट, १९८८	169	189	150	189	176	171	August 1988
सप्टेंबर, १९८८	167	188	151	189	177	171	September 1988
ऑक्टोबर, १९८८	174	188	152	190	177	175	October 1988
नोव्हेंबर, १९८८	174	191	152	192	178	175	November 1988
डिसेंबर, १९८८	170	193	152	191	179	173	December 1988

@ ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

* अस्थायी/Provisional

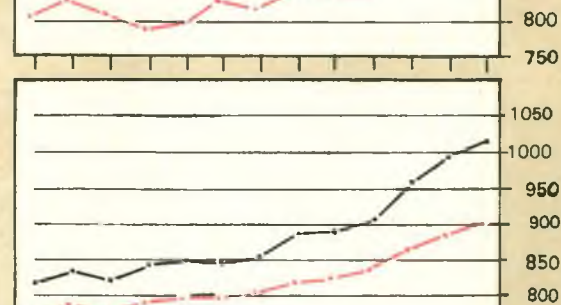
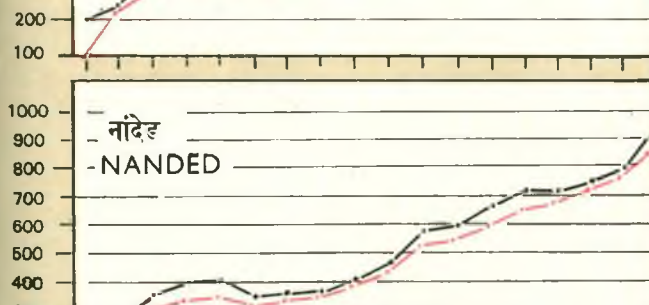
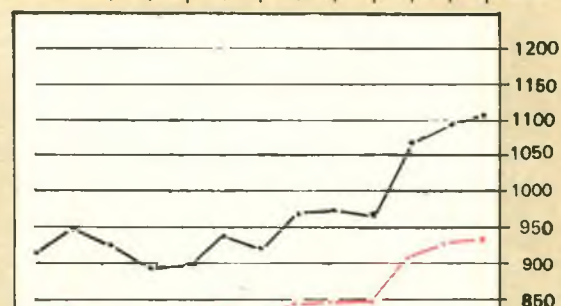
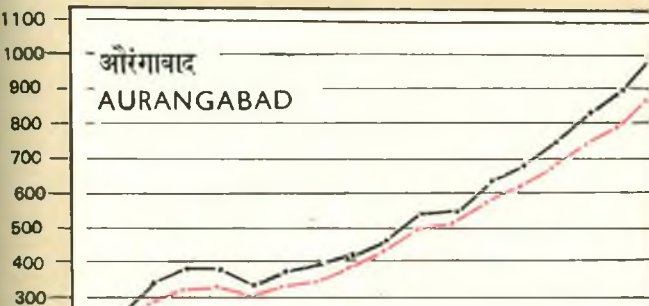
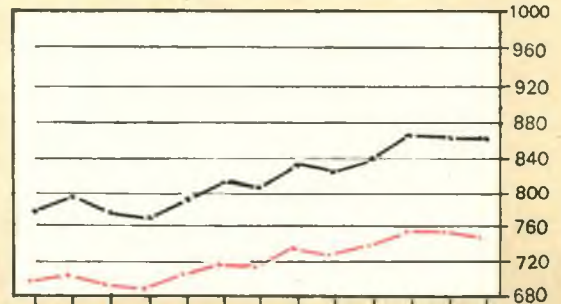
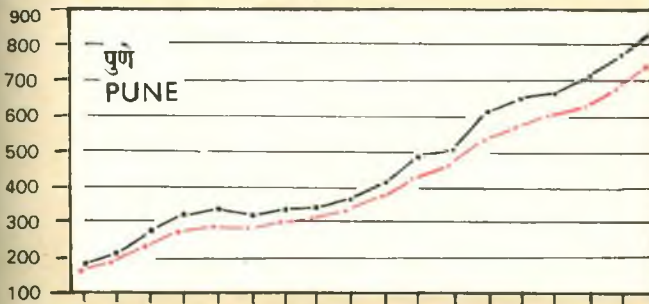
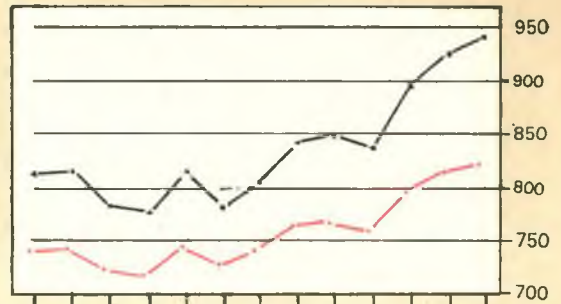
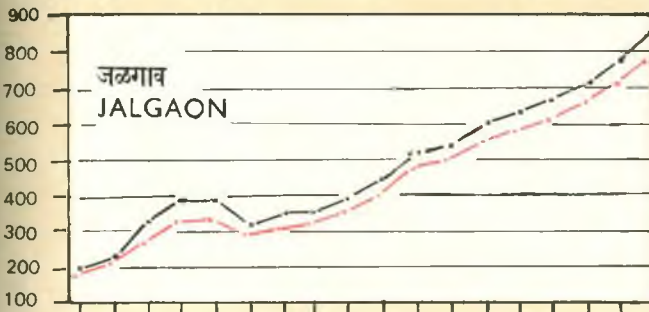
कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR WORKING CLASS

अन्न — FOOD

सर्वसाधारण निर्देशांक — ALL COMMODITIES

पायाभूत वर्ष BASE YEAR 1961= 100

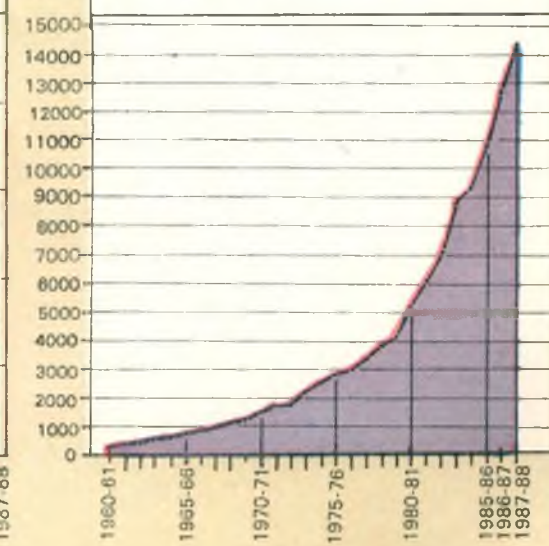
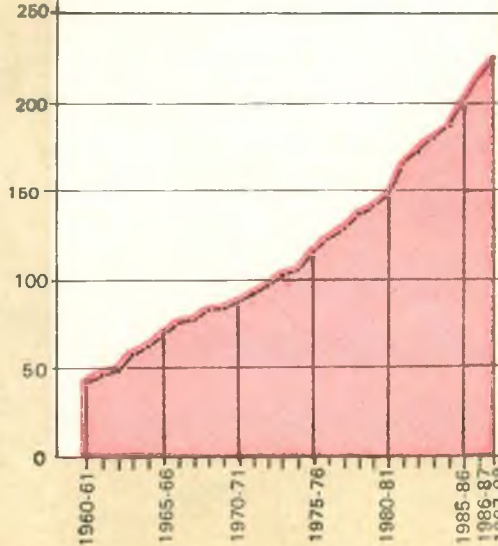
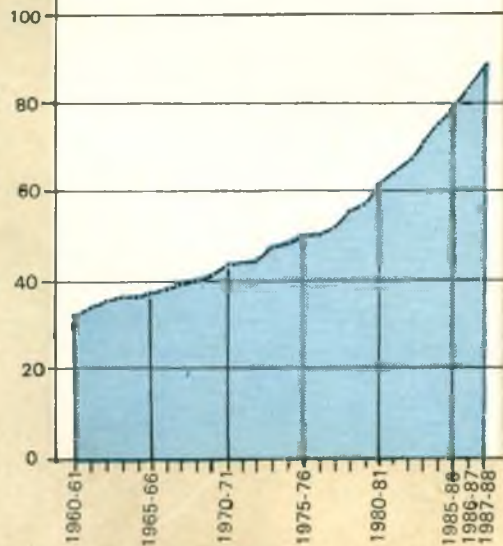
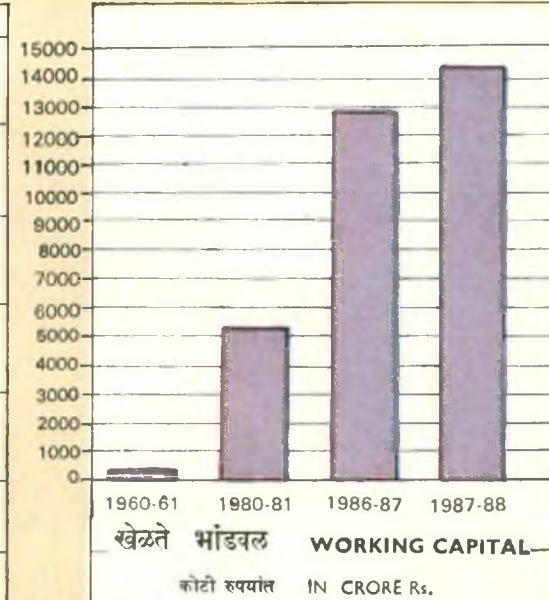
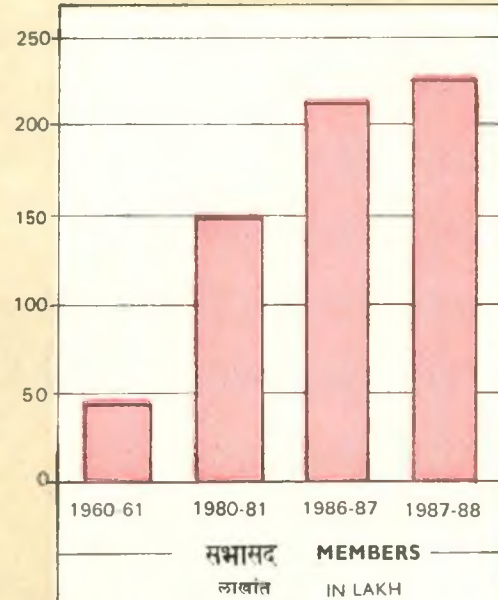
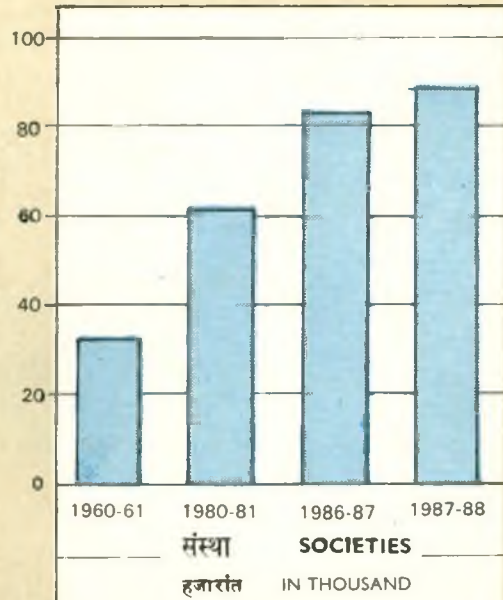

1971-72 1973-74 1975-76 1977-78 1979-80 1981-82 1983-84 1985-86 1987-88 1988-89

डि. जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
1987 1988

सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

८.६. ग्रामीण विभागामध्ये एप्रिल-डिसेंबर, १९८८ च्या सरासरी निर्देशांकाची एप्रिल-डिसेंबर, १९८७ च्या सरासरी निर्देशांकाशी तुलना केली असता या निर्देशांकात झालेल्या ९.९ टक्के वाढीस मुख्यत्वेकरून तांदूळ, गहू, डाळी, दूध, सुकी मिरची व जळाऊ लाकूड या वस्तू कारणीभूत आहेत. यांपैकी तांदूळ, गहू, तूरडाळ, दूध आणि जळाऊ लाकूड या वस्तूंच्या किमतीत १० ते २० टक्क्यांनी वाढ झाली, तर चणाडाळ, सुकी मिरची या वस्तूंच्या किमतीतील वाढ २० टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. नागरी विभागाप्रमाणे ग्रामीण विभागात सुद्धा खाद्य तेलाच्या किमती जवळपास १० टक्क्यांनी कमी झाल्या. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक तक्ता क्र. १८ मध्ये दर्शविले आहेत.

8.6. In the case of rural areas, the commodities which are mainly responsible for the rise of 9.9 per cent in the average index number for April-December, 1988 over that of 1987 are rice, wheat, pulses, milk, dry chillies and firewood. Of these, rice, wheat, tur dal, milk and firewood are the commodities which have shown 10 to 20 per cent rise in prices, whereas in the case of gram dal and dry chillies the increase was more than 20 per cent. As in the urban areas the prices of edible oil have declined by about 10 per cent in rural areas also. The groupwise consumer price index numbers for rural areas of Maharashtra are shown in Table No. 18.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

महाराष्ट्र ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक *
CONSUMER PRICE INDEX NUMBER FOR RURAL MAHARASHTRA *

(पायभूत वर्ष १९८२=१००)
(Base year 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting	कापड Clothing	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commodities	Year/Month
1	2	3	4	5	6	1
भार--	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	Weight
१९८६-८७	138	146	131	148	141	1986-87
१९८७-८८	149	156	140	161	152	1987-88
१९८७-८८@	149	154	138	159	151	1987-88@
१९८८-८९@	163	173	151	178	166	1988-89@
डिसेंबर, १९८७	153	158	140	166	155	December, 1987
जानेवारी, १९८८	152	161	142	166	155	January, 1988
फेब्रुवारी, १९८८	151	162	144	168	155	February, 1988
मार्च, १९८८	151	164	146	169	155	March, 1988
एप्रिल, १९८८	152	167	149	172	158	April, 1988
मे, १९८८	153	168	149	174	159	May, 1988
जून, १९८८	156	169	149	174	161	June, 1988
जुलै, १९८८	160	170	150	179	164	July, 1988
ऑगस्ट, १९८८	162	170	150	180	166	August, 1988
सप्टेंबर, १९८८	163	170	149	180	166	September, 1988
ऑक्टोबर, १९८८	171	176	152	181	172	October, 1988
नोव्हेंबर, १९८८	173	181	154	181	174	November, 1988
डिसेंबर, १९८८	176	182	156	183	176	December, 1988

@ ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

* अस्थायी/Provisional

८.७. मार्च १९८८ ते सप्टेंबर, १९८८ या दरम्यान ग्रामीण व नागरी विभागाच्या निर्देशांकात सातत्याने वाढ झाली. आणि ही वाढ दोन्ही विभागात सारखीच आहे. परंतु त्यानंतर ग्रामीण विभागात झालेली वाढ ही नागरी विभागात झालेल्या वाढीपेक्षा जास्त होती. ग्रामीण व नागरी विभागाच्या निर्देशांकाच्या वाढीत पडलेला हा फरक विशेष करून ज्वारी, हरभरा डाळ व सुकी मिरची यांच्या किमतीत मोठ्या प्रमाणात झालेल्या वाढीमुळे होता. ग्रामीण व नागरी विभागात ह्या वस्तूंच्या किमतीतील वाढ ही जवळपास सारखीच असूनही ग्रामीण निर्देशांकावर याचा परिणाम जास्त आढळतो. याचे कारण म्हणजे हे निर्देशांक काढताना या वस्तूंना दोन विभागासाठी असलेले वेगवेगळे भार हेच आहे.

8.7. The index number for rural areas as well as urban areas has been steadily increasing from March, 1988 to September, 1988 and this increase was almost of the same order in both the areas. But thereafter the increase in rural index was higher than that in urban index. This difference in the increase was mainly on account of the fact that the sizeable increase in the prices of jowar, gram dal and dry chillies, in particular, though almost of the same order in both areas, had relatively larger impact on the rural index number. This, in turn, is due to the difference in the weights of those commodities in the construction of respective index numbers.

९. नागरी पुरवठा व सामाजिक सुविधा

९.१. गेल्या वर्षीप्रमाणेच चालू १९८८-८९ वर्षामध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, ज्वारी, खाद्यतेल आणि घासलेट यांचे वितरण केले गेले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

९.२. राज्यातील अधिकृत शिधावाटप दुकानांची संख्या जानेवारी, १९८८ अखेर ३३,७४० होती ती जानेवारी, १९८९ अखेर ३४,२८३ झाली. गतवर्षीप्रमाणेच, या दुकानातून सर्व राज्यभर प्रति प्रौढास १० किलो धान्य उपलब्ध करण्यात आले. याशिवाय जून, १९८८ पासून ग्रामीण भागात २ किलो ज्वारी दर प्रौढामागे जादा देण्यात आली.

९.३. १६ डिसेंबर, १९८८ पासून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थे-मार्फत वितरित केलेल्या वस्तूंच्या किमतीत वाढ करण्यात आली. १६ डिसेंबर, १९८८ पूर्वी आणि १६ डिसेंबर, १९८८ पासून असलेल्या वस्तूंच्या किमती खाली दर्शविल्या आहेत :-

वस्तू	१६-१२-१९८८ पूर्वी	१६-१२-१९८८ पासून
तांदूळ		
अत्युत्तम ..	रु. ३.२५ प्रति किलो	रु. ३.३० प्रति किलो
उत्तम ..	रु. ३.०५ प्रति किलो	रु. ३.१५ प्रति किलो
मध्यम ..	रु. २.८० प्रति किलो	रु. २.८५ प्रति किलो
गहू ..	रु. १.६४ प्रति किलो	रु. २.३५ प्रति किलो

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रामध्येही वरील वस्तूंच्या किमती चालू वर्षात वाढल्या. तथापि, या वाढलेल्या किमतीही वरील किमतीपेक्षा कमी होत्या. या किमती अनुक्रमे मध्यम, उत्तम व अत्युत्तम तांदळासाठी प्रति किलो १.८५ रुपये, २.१० रुपये व २.२५ रुपये आणि गव्हासाठी प्रति किलो १.६४ रुपये होत्या.

९.४. एकात्मिक आदिवासी विकास क्षेत्र धरून तांदूळाची एकूण उच्च १९८८ मध्ये ७.४० लाख टन होती. गेल्या वर्षीच्या याच काळात ती ७.०८ लाख टन होती. तसेच गव्हाची उच्च १०.६७ लाख टनांवरून ११.२८ लाख टन झाली. रोजगार हमी योजनेखाली १९८७ वर्षामध्ये शासनाने २.१२ लाख टन गव्हाचे वाटप केले. चालू वर्षी १५ एप्रिल, १९८८ पर्यंत आणखी ०.४४ लाख टन गव्हाचे वाटप करण्यात आले. १६ एप्रिल, १९८८ पासून शासनाने रोजगार हमी योजनेखाली कामगारांना प्रत्येकी १.४ किलो गहू पुरविला आणि त्यापैकी १ किलो गव्हाची किंमत त्यांच्या मजुरीतून वजा केली. त्या व्यतिरिक्त ४०० ग्रॅम गव्हाऐवजी प्रत्येक कामगारास ५०० ग्रॅम ज्वारी मोफत पुरविण्यात आली. त्यानंतर १५ मे, १९८८ पासून शासनाने या प्रमाणात बदल केला आणि गव्हाऐवजी प्रत्येक कामगारास दीड किलो ज्वारी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखाली उपलब्ध असलेल्या दराने पुरविण्याचा निर्णय घेतला. या दीड किलो ज्वारीची किंमत कामगारांच्या पगारातून/मजुरीतून वजा करण्यात आली. १६ एप्रिल, ते ३१ ऑक्टोबर, १९८८ पर्यंत शासनाने ०.३१ लाख टन ज्वारी रोजगार हमी योजनेखाली कामगारांना वाटली. जानेवारी, १९८९ पासून रोजगार हमी योजनेखाली कामगारांना प्रति दीड किलो ज्वारी पुरविण्याचे शासनाने बंद केले. व मजुरी रोख रकमेत देण्यात येत आहे.

9, CIVIL SUPPLIES AND SOCIAL SERVICES

9.1. As in the earlier year, rice, wheat, jowar, edible oil and kerosene continued to be distributed during the current year 1988-89 through the public distribution system.

Public Distribution System

9.2. The number of authorised ration shops also increased from 33,740 at the end of January, 1988 to 34,283 at the end of January, 1989. In the quantum of distribution of foodgrains through public distribution system, there was no change during the current year and it continued to be 10 kg. per adult per month. Additional quota of 2 kg. of jowar was distributed in rural areas from June, 1988.

9.3. Retail prices of the commodities were revised upwards from 16th December, 1988. Prices for both these periods are shown below :-

Commodity	Before 16-12-1988	From 16-12-1988
RICE		
Super fine	Rs. 3.25 per kg.	Rs. 3.30 per kg.
Fine	Rs. 3.05 per kg.	Rs. 3.15 per kg.
Common	Rs. 2.80 per kg.	Rs. 2.85 per kg.
WHEAT	Rs. 1.64 per kg.	Rs. 2.35 per kg.

The prices of the above commodities in the Integrated Tribal Development Project (ITDP) were also increased during the year. However, these prices were lower than the prices mentioned above and these were respectively Rs. 1.85, Rs. 2.10 and Rs. 2.25 per kg. for common, fine and super fine varieties of rice and were Rs. 1.64 per kg. for wheat.

9.4. Off-takes of rice including those in the ITDP areas increased in 1988 to 7.40 lakh tonnes from 7.08 lakh tonnes and off-takes of wheat increased in 1988 to 11.28 lakh tonnes from 10.67 lakh tonnes during the corresponding period of the previous year. Under the Employment Guarantee Scheme (EGS), the Government distributed 2.12 lakh tonnes of wheat in 1987 and further distributed 0.44 lakh tonnes upto 15th April, 1988. From 16th April, 1988 the Government had supplied 1.4 kg. of wheat to the labourers after deducting the cost of 1 kg. wheat from their wages and in addition, supplied 500 gms. of jowar in lieu of 400 gms. of wheat free of cost. Further, the Government modified this quantum of supply from 15th May, 1988 and took a decision of distributing 1.5 kg. of jowar (instead of wheat) at the rate existing under public distribution system and deducting the cost of 1.5 kg. of this jowar from their wages. In all from 16th April, 1988 to 15th January, 1989 the Government distributed about 0.31 lakh tonnes of jowar to the labourers under EGS. Since January, 1989, the Government has stopped issuing the 1.5 kg. of jowar to the EGS labourers and the labourers are being paid their wages in cash.

९.५ केंद्र शासनाने भारतीय अन्न महामंडळातर्फे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखाली राज्य शासनाला तांदूळ व गहू यांचा पुरवठा केला. १९८७ साली ७.२० लाख टन तांदूळ पुरविला गेला. त्यात थोडी वाढ होऊन १९८८ साली ७.५० लाख टन पुरवठा झाला. गव्हाच्या पुरवठ्यात मात्र थोडी घट होऊन १९८७ च्या १०.८० लाख टनावरून तो १९८८ मध्ये १०.४५ लाख टन झाला.

९.६ पूर्वीप्रमाणेच १९८८-८९ मध्ये राज्य शासनाने, केंद्र शासनाने ठरविलेल्या आधार किंमतीप्रमाणे भात खरेदीची व्यवस्था केली. ह्या आधारभूत किंमती अत्युत्तम प्रतीसाठी, उत्तम प्रतीसाठी आणि सर्व साधारण प्रतीसाठी अनुक्रमे प्रति क्विंटल १८० रुपये, १७० रुपये आणि १६० रुपये अशा होत्या. गेल्यावर्षी ह्या आधार किंमती अनुक्रमे १५८ रुपये, १५४ रुपये आणि १५० रुपये प्रति क्विंटल अशा होत्या. १९८८-८९ मध्ये शासनाने आधार किंमतीनुसार फक्त ५ टन भाताची खरेदी केली. ज्वारी आणि बाजरी या धान्याची खरेदी नाफेड संस्थेने केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार प्रति क्विंटल १४५ रुपये दराने केली. १९८८-८९ मध्ये नाफेड संस्थेने ज्वारी व बाजरीची केलेली खरेदी नगण्य होती.

लेव्ही साखर

९.७ राज्यात दरमहा २९,९३८ टन लेव्ही साखरेचा पुरवठा झाला व सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत होणाऱ्या साखरेचे प्रमाण दरमहा दरडोई ४२५ ग्रॅम चालू राहिले. या नेहमीच्या पुरवठ्याखेरीज केंद्र शासनाने सणानिमित्त ऑक्टोबर व नोव्हेंबर, १९८८ मध्ये कार्डधारकास देण्यासाठी दरमहा ४,७०५ टन साखरेचा पुरवठा केला. कार्डधारकांना ऑक्टोबर महिन्यात नेहमीपेक्षा दरडोई ७५ ग्रॅम आणि नोव्हेंबर महिन्यात दरडोई १०० ग्रॅम जादा साखर पुरविण्यात आली. लेव्ही साखरेशिवाय महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघटनेने ऑक्टोबर आणि नोव्हेंबर महिन्यात प्रति किलो ६.७५ रुपये दराने खुली साखर कार्डधारकांना पुरविली. खुल्या बाजारातील साखरेशिवाय केंद्र शासनाने मार्च, १९८८ पासून दरमहा ५०० टन आयात साखरेचा पुरवठा केला. ही आयात केलेली साखर प्रति किलो ६ रुपये पर्यंत दराने कार्डधारकांना पुरविण्यात आली. ही आयात केलेली साखर मुंबई/ठाणे रेशनिंग विभागात आणि नागपूर जिल्ह्यात पुरविण्यात आली. या साखरेस इतर जिल्ह्यांतून मागणी नव्हती.

खाद्य तेल

९.८. आधीच्या वर्षी केलेल्या १.७६ लाख टन पुरवठ्याऐवजी ऑक्टोबर, १९८८ ला संपणाऱ्या 'तेल वर्षात' १.८९ लाख टन आयात खाद्यतेलाचा पुरवठा करण्यात आला. त्यामुळे खाद्यतेलाची उपलब्धता अधिक वाढण्यास काही प्रमाणात मदत झाली. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत पुरविण्यात येणाऱ्या आयात खाद्यतेलाची किंमत २७ डिसेंबर, १९८७ पासून प्रति किलोस १३.७० रुपये आणि १ सप्टेंबर, १९८८ पासून प्रति किलोस १६ रुपये याप्रमाणे सुधारित करण्यात आली. या तेलाचा दर २६ डिसेंबर, १९८७ पर्यंत प्रति किलो ११.५० रुपये होता.

घासलेट

९.९. केंद्र शासनाने राज्याला १९८७ साली केलेल्या १५.७२ लाख किलो लिटरच्या पुरवठ्यापेक्षा थोडा अधिक म्हणजे १६.८५ लाख किलो लिटर घासलेटचा पुरवठा १९८८ मध्ये केला. मुंबई शिधा वाटप

9.5. For issue under public distribution system, the Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through Food Corporation of India. The quantity of rice allotted in 1988 marginally increased to 7.50 lakh tonnes from 7.20 lakh tonnes in 1987. However, for wheat, it slightly decreased from 10.80 lakh tonnes in 1987 to 10.45 lakh tonnes in 1988.

9.6 As in the past, the State Government has made arrangements to purchase paddy in 1988-89 at the support prices fixed by the Government of India. The support prices fixed for super fine, fine and common paddy were respectively Rs. 180, Rs. 170 and Rs. 160 per quintal as against the corresponding prices of Rs. 158, Rs. 154 and Rs. 150 respectively for the preceding year. The quantity of paddy purchased by the Government during 1988-89 at support prices is 5 tonnes only. The coarse grains like jowar, and bajra were, however, purchased by NAFED at the rate of Rs. 145 per quintal as per instructions from the Government of India. During 1988-89 the quantity of jowar and bajra purchased by NAFED is negligible.

Levy Sugar

9.7. The quantum of sugar under the public distribution system continued to be 425 gms. per head per month. On an average, the State received 29,938 tonnes of levy sugar per month. In view of the festivals the Government of India allotted additional quota of 4,705 tonnes of levy sugar for the month of October and November, 1988. The card holders were supplied an additional quantity at the rate of 75 gms. in October, 1988 and 100 gms. in November, 1988 per head and this was over and above the usual monthly quota. In addition to levy sugar, free sale sugar at the rate of 6.75 per kg. was distributed from the stocks made available by the members of the Maharashtra Rajya Sahakari Sakhar Karkhana Sangh in the months of October and November, 1988. The Government of India also allotted 500 tonnes of imported sugar per month from March, 1988. This sugar was distributed to the card holders at the prices not exceeding Rs.6 per kg. This imported sugar is being distributed in Bombay/Thane Rationing Area and Nagpur district as there were no demands from other districts.

Edible Oil

9.8. For the 'oil year' ending October, 1988, the State received 1.89 lakh tonnes of imported edible oil compared with 1.76 lakh tonnes received in the earlier year. This has helped in augmenting the availability of edible oils to some extent. The price of imported edible oil, distributed through public distribution system was, however, revised upwards viz. to Rs. 13.70 per kg. from 27th December, 1987 and to Rs. 16.00 per kg. from 1st September, 1988. The rate was Rs. 11.50 per kg. till 26th December, 1987.

Kerosene

9.9. The Government of India supplied 16.85 lakh kilo litres of kerosene in 1988 to the State as against 15.72 lakh kilo litres in 1987. The retail price of kerosene

केंद्रासाठी घासलेटचा दर प्रति लिटरला २.१७ रुपये होता व इतर जिल्ह्यामध्ये हा दर २.१३ रुपये ते २.५२ रुपये होता. राज्याला घासलेट पुरविण्यासाठी केंद्र शासनाने वर्षाचे अनुक्रमे (१) उन्हाळा, (२) पावसाळा, (३) हिवाळा असे तीन गट केलेले आहेत. त्यानुसार राज्याला मिळणारा कोटा दरमहा (उन्हाळ्यात) १.३१ लाख किलो लिटर, ते (हिवाळ्यात) १.५५ लाख किलो लिटर दरम्यान होता. सर्वसाधारणपणे हे प्रमाण ग्राहकांची गरज भागविण्यास पुरेसे आहे असे दिसून आल्याने राज्याने घासलेटचा जादा कोटा मागितला नाही.

सिमेंट

९.१०. राज्याला १९८८ च्या पहिल्या तिमाहीमध्ये १.२२ लाख टन या प्रमाणात सिमेंट मिळाले. परंतु त्यानंतर या प्रमाणात घट होऊन दुसऱ्या, तिसऱ्या व चौथ्या तिमाहीत दर तिमाहीला ९७,४०० टन सिमेंट मिळाले. या तिमाही कोट्याव्यतिरिक्त राज्याला जलसिंचन विद्युत प्रकल्प, गोबर गॅस प्लॅन्ट, पिण्याचे पाणी व जलनिःसारण या कार्यक्रमासाठी १९८८ मध्ये २.५३ लाख टन लेव्ही सिमेंटचा थेट पुरवठा झाला. राज्याला १९८८ मध्ये झालेल्या ६.६७ लाख टन लेव्ही सिमेंटच्या पुरवठ्यापैकी तिसऱ्या तिमाहीअखेर ४.३७ लाख टन सिमेंटची उचल करण्यात आली.

दूध पुरवठा

९.११. गतवर्षी असलेल्या ३३ शासकीय दुग्ध प्रक्रिया संयंत्रांची संख्या वाढून ती १९८८-८९ मध्ये ३६ झाली. या संयंत्रांची क्षमता १९८७-८८ मध्ये प्रतिदिनी ४०.४० लाख लिटर होती. ती १९८८-८९ मध्ये प्रतिदिनी ४३.४० लाख लिटर झाली. या दुग्ध प्रक्रिया संयंत्रांसाठी ४३ शासकीय आणि २९ सहकारी दूध प्रशिक्षण केंद्रे होती आणि त्यांची एकूण क्षमता १९८८-८९ पर्यंत प्रतिदिनी १४.५७ लाख लिटर होती. ही क्षमता गतवर्षापेक्षा (१३.७० लाख लिटर) थोडी जास्त आहे.

९.१२. बृहन्मुंबई बाहेरील दुग्धशाळांचे एकूण संकलन १९८७-८८ मध्ये (एप्रिल १९८७ ते जानेवारी १९८८) दररोज १७.९२ लाख लिटर होते. हे संकलन एप्रिल १९८८ ते जानेवारी १९८९ या काळात दररोज १८.९८ लाख लिटर होते. जानेवारी १९८९ मध्ये दररोजचे संकलन सरासरी २२.४१ लाख लिटर होते. हे संकलन जानेवारी, १९८८ मध्ये दररोज सरासरी २०.०२ लाख लिटर होते.

९.१३. बृहन्मुंबई दूध योजनेने १९८८-८९ मध्ये जानेवारीपर्यंत दररोज ७.७० लाख लिटर दूधाचा पुरवठा केला. हा पुरवठा १९८७-८८ मध्ये त्याच कालावधीत दररोज ९.३६ लाख लिटर केलेल्या पुरवठ्यापेक्षा कमी होता. जानेवारी, १९८९ मध्ये दूधाचा दररोजचा पुरवठा सरासरी ७.४२ लाख होता. तो जानेवारी, १९८८ मध्ये दररोज ८.८३ लाख लिटर होता.

शिक्षण

९.१४. १९८१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरतेच्या दरात तसेच पुरुष व स्त्रिया यांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणातही बराच फरक होता. नागरी भागात हा दर ६३.९२ टक्के होता तर ग्रामीण भागात तो ३८.१५ टक्के होता. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ५८.७८ टक्के होते तर स्त्रियांचे ३४.५९ टक्के होते.

continued to be Rs. 2.17 per litre in Bombay Rationing Area and between Rs. 2.13 and Rs. 2.52 in other districts. For allocation of kerosene to State, the Government of India has divided a year into three blocks, namely (i) summer, (ii) monsoon and (iii) winter. Accordingly, quota received by the State varied between 1.31 lakh kilo litres in summer and 1.55 lakh kilo litres in winter per month. As this quantity was generally found to be sufficient for the requirement of the consumers, the State had not requested for additional allocation of kerosene.

Cement

9.10 The State received the quarterly quota of cement of 1.22 lakh tonnes in the first quarter of 1988. However, the quarterly allocation was reduced to 97,400 tonnes each in the second, third and fourth quarters. In addition to the quarterly quota, the State received 2.53 lakh tonnes of cement in 1988— the direct supply of levy cement for irrigation and power projects, bio-gas plants and for the programme under International Drinking Water and Sanitation. Of the total quantity of levy cement of 6.67 lakh tonnes allotted in 1988, the quantity of 4.37 lakh tonnes was lifted upto the third quarter of 1988.

Milk Supply

9.11. During 1988-89, the number of milk processing plants increased to 36 from 33 in the earlier year. Aggregate processing capacity of these plants increased to 43.40 lakh litres per day in 1988-89 from 40.40 lakh litres in 1987-88. In addition to these plants, 83 Government and 29 co-operative milk chilling centres were in operation in 1988-89 and the aggregate capacity of these centres in that year was 14.57 lakh litres per day which is slightly higher than 13.70 lakh litres a year earlier.

9.12. Per day collection of dairies outside Greater Bombay was 18.98 lakh litres (April, 1988 to January, 1989), as compared to 17.92 lakh litres (April 1987 to January, 1988). The average per day collection for month of January, 1989 was 22.41 lakh litres as compared to 20.02 lakh litres of January, 1988.

9.13. Under the Greater Bombay Milk Scheme, the quantity of milk distributed during 1988-89 (upto January, 1989) was 7.70 lakh litres per day and this was somewhat lower than 9.36 lakh litres per day during the corresponding period of 1987-88. The average per day milk distribution for the month of January, 1989 was 7.42 lakh litres and the same was 8.83 lakh litres in January, 1988.

Education

9.14. Literacy rate (as per population census 1981) differed widely between rural and urban areas and between male and female population in the State. In the urban areas this rate was 63.92 per cent as against 38.15 per cent for rural areas. This rate amongst male was 58.78 per cent and in female it was 34.59 per cent.

९.१५. शैक्षणिक संस्थांची संख्या व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या ह्यांची संस्थांच्या प्रकारानुसार आकडेवारी खालील तक्त्यांत दिली आहे :

9.15. Educational Statistics about the number of institutions, enrolment in different types of institutions are given in the following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महाराष्ट्रातील शिक्षण
Education in Maharashtra

शिक्षण संस्थेचा प्रकार	बाब	1987-88	1988-89*	१९८७-८८ च्या मानाने १९८८-८९ तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1988-89 over 1987-88	Item	Type of institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
प्राथमिक	(१) संस्था	55,513	56,173	1.2	(1) Institutions	Primary school.
	(२) विद्यार्थी (०००)	9,761	9,949	1.9	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	253	258	2.0	(3) Teachers (000)	
माध्यमिक	(१) संस्था	8,787	9,248	5.2	(1) Institutions	Secondary school.
	(२) विद्यार्थी (०००)	5,066	5,328	5.2	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	161	168	4.3	(3) Teachers (000)	
महाविद्यालये (सर्वसाधारण)	(१) संस्था	531	540	1.7	(1) Institutions	Colleges for general education.
	(२) विद्यार्थी (०००)	802	809	0.9	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	26	27	3.8	(3) Teachers (000)	
इतर उच्च शिक्षणाच्या संस्था.	(१) संस्था	476	486	2.1	(1) Institutions	Other institutions for higher education.
	(२) विद्यार्थी (०००)	148	150	1.4	(2) Enrolment (000)	

* प्राथमिक अंदाज/Preliminary Estimates.

९.१६. वर्ष १९८७-८८ मध्ये राज्यातील एकूण प्राथमिक शाळांपैकी ३० टक्के शाळा एक-शिक्षकी होत्या. त्यावर्षी विद्यार्थी व शिक्षक यांचे प्रमाण एकूण प्राथमिक शाळांकरिता ३९ होते तर एक-शिक्षकी प्राथमिक शाळांकरिता ३५ होते. माध्यमिक शाळांकरिता ते ३१ होते.

9.16. In 1987-88, of the total primary institutions, nearly 30 per cent were single teacher schools. The ratio of number of students per primary teacher for all primary institutions that year was 39 as against 35 in the case of single teacher schools. The number of students per secondary teacher was 31.

९.१७. पुढील तक्त्यांत १९८६-८७ व १९८७-८८ या वर्षांकरिता प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या इयत्तांच्या गटानुसार दिली आहे.

9.17. The table below gives the standard groupwise enrolment in the primary, secondary and higher secondary schools for the years 1986-87 and 1987-88.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

१९८६-८७ व १९८७-८८ मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची स्तरनिहाय संख्या
Stagewise enrolment of students in 1986-87 and 1987-88

(लाखात/In lakhs)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी Enrolment		१९८६-८७ च्या मानाने १९८७-८८ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1987-88 over 1986-87
	1986-87	1987-88	
(1)	(2)	(3)	(4)
I-V	9,443	9,611	1.8
VI-VIII	3,287	3,460	5.3
IX-X	1,431	1,527	6.7
XI-XII	584	619	6.0

९.१८. वर्ष १९८७-८८ मध्ये प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील एकूण विद्यार्थ्यांपैकी मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ४५.४ व ३७.१ टक्के होते. १९७७-७८ मध्ये हे प्रमाण कमी म्हणजे अनुक्रमे ४२.० व ३४.३ टक्के होते.

९.१९. प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे शासकीय खर्च १९८६-८७ मध्ये प्राथमिक शाळांकरिता ४४५ रुपये, व माध्यमिक शाळांकरिता ६७९ रुपये असा होता.

उच्च शिक्षण

९.२०. राज्यात १९८७-८८ अखेर ६३८ महाविद्यालये होती. त्यापैकी ५३१ कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालये होती, ३५ कायदे महाविद्यालये व ७२ शिक्षण शास्त्र महाविद्यालये होती. ह्या सर्व महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांची संख्या ८.४२ लाख होती व ती १९८६-८७ पेक्षा ३.६ टक्के जास्त होती. याखेरीज राज्यात सात बिगर शेती विद्यापीठे, चार कृषि विद्यापीठे व १५ कृषि महाविद्यालये होती.

तांत्रिक शिक्षण

९.२१. अभियांत्रिकी विषयातील पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रमासाठी वाढत असलेली मागणी पुरी करण्यासाठी राज्य शासनाने जून, १९८३ मध्ये स्वतःच्या आर्थिक बळावर उभ्या असलेल्या तांत्रिक संस्थांना जास्त फी आकारण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. या संस्थांनी उद्योगाच्या विशेष गरजा पुरविण्यासाठी विविध प्रकारच्या विषयातील अभ्यासक्रम सुरू केले. गेल्या पाच वर्षांत राज्यामध्ये तांत्रिक संस्थांच्या संख्येत बरीच वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात १७ पदवी अभ्यासक्रमाची महाविद्यालये होती. त्यात पहिल्या वर्षासाठी २,४०६ आणि एकूण ९,०४७ विद्यार्थी होते. यामध्ये वाढ होऊन १९८७-८८ मध्ये राज्यात ७३ महाविद्यालये झाली आणि त्यामध्ये पहिल्या वर्षासाठी १३,५८० आणि एकूण ४०,३६० विद्यार्थी होते. त्याचप्रमाणे पदविका पातळीवरील संस्थांमध्येही वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात ८२ पदविका संस्था होत्या. त्यात ८,३७८ पहिल्या वर्षाचे विद्यार्थी आणि २०,८५२ एकूण विद्यार्थी होते, तर १९८७-८८ मध्ये २५४ पदविका संस्था होत्या आणि त्यात २४,३४२ पहिल्या वर्षाचे विद्यार्थी आणि ५९,०४५ एकूण विद्यार्थी होते.

कुटुंब कल्याण

९.२२. राज्यात १ एप्रिल, १९८८ ला कुटुंब कल्याणाच्या विविध पद्धतीचा परिणामकारक वापर करणाऱ्या जोडप्यांचे प्रमाण ५४ टक्के होते. ह्या जोडप्यांपैकी ७८ टक्के जोडप्यांनी नसबंदी शस्त्रक्रियेचा फायदा घेतला होता. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९८८ मध्ये २.१५ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९८७ मधील त्याच काळातील शस्त्रक्रियापेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होती.

अल्पबचत

९.२३. राज्यात अल्पबचतीमधील गुंतवणूक १९८६-८७ मधील ६३७.०५ कोटी रुपयांवरून वाढून १९८७-८८ मध्ये ७३७.८० कोटी रुपये झाली. राज्यात (१) मासिक उत्पन्न योजना, १९८७, (२) राष्ट्रीय बचत योजना, १९८७ व (३) इंदिरा विकास पत्र ह्या तीन नवीन गुंतवणूक योजना सुरू केल्यामुळे ही वाढ शक्य झाली ग्रामीण भागात बचतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी किसान विकास पत्र ही नवीन योजना चालू वर्षी कार्यान्वित करण्यात आली. १ एप्रिल, १९८८

9.18. Enrolment in respect of girls in primary schools and secondary schools in 1987-88 was respectively 45.4 per cent and 37.1 per cent of total enrolment. This percentage in 1977-78 was some what lower viz. respectively 42.0 per cent and 34.3 percent.

9.19 Expenditure incurred by Government per pupil in 1986-87 was Rs. 445 for primary schools and Rs. 679 for secondary schools.

Higher education

9.20. Total number of colleges in the state at the end of 1987-88 stood at 638. Of these 531 were Science, Arts and Commerce colleges, 35 were law colleges and 72 were educational science colleges. Total enrolment of these colleges taken together was 8.42 lakh and this was 3.6 per cent more than that in 1986-87. In addition to these institutions there were seven non-agricultural universities, four agricultural universities and 15 agricultural colleges.

Technical Education

9.21. With a view to meeting increasing demand for degree and diploma courses in engineering, the State Government took the decision in June, 1983 to permit self-financing technical institutions for stipulating higher fees. These institutions have introduced courses in diversified disciplines catering to the specialised needs of industries. As a result, there has been substantial growth in number of technical institutions in the State during last five years. There were 17 degree level colleges with 2,406 first year students and 9,047 total enrolment in 1982-83. The number of degree colleges rose to 73 with 13,580 first year students and 40,360 total enrolment in 1987-88. Similarly, the number of diploma level institutions which were 82 with 8,378 first year students and 20,852 total enrolment in 1982-83 increased to 254 institutions with 24,342 first year students and 59,045 total enrolment in 1987-88.

Family Welfare

9.22. As on 1st April 1988, under the family welfare programme, the percentage of eligible couples effectively protected by the various methods was 54. Of these protected couples, 78 per cent were by sterilisation. Number of sterilisation operations performed between April and October, 1988 was 2.15 lakhs and this was higher by 13 per cent than that during corresponding period of 1987.

Small Savings

9.23. The State succeeded in stepping up small saving collections to Rs. 737.80 crore in 1987-88 from Rs. 637.05 crore in 1986-87. This was possible mainly on account of introduction of three schemes viz. (i) Monthly Income Scheme, 1987, (ii) National Savings Scheme, 1987 and (iii) Indira Vikas Patra. With a view to tapping the savings from the rural areas, a new scheme,

ते ३० जानेवारी, १९८९ पर्यंत राज्यात अल्पबचतीमधील निव्वळ गुंतवणूक ५०६.५० कोटी रुपये झाली. १९८७-८८ च्या ह्याच काळातील निव्वळ गुंतवणूक ३३२.६२ कोटी रुपये होती.

महाराष्ट्र श्रमजीवी कुटुंब कल्याण योजना

९.२४. ह्या योजनेनुसार अपघातामुळे मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींच्या नातेवाईकांना किंवा अपंग झालेल्या व्यक्तींना अर्थसहाय्य केले जाते. १९८७-८८ मध्ये ३८६ लाभार्थींना ७.५० लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य केले होते. एप्रिल-नोव्हेंबर, १९८८ मध्ये ३७२ लाभार्थींना ७.२७ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य केले होते.

पोषण कार्यक्रम

९.२५. एकात्मिक बालविकास सेवा कार्यक्रमाखाली सहा वर्षा-खालील मुले, गरोदर स्त्रिया व बाळंतिणींना पोषक पूरक आहार दिला जातो. १९८८-८९ मध्ये हा कार्यक्रम आदल्या वर्षी एवढ्याच म्हणजे १०५ गटांमध्ये कार्यान्वित होता. लाभार्थींची संख्या ऑक्टोबर, १९८७ मधील ११.५२ लाखांवरून वाढून ऑक्टोबर, १९८८ मध्ये १२.६३ लाख झाली, त्यापैकी ११.७० लाख लाभार्थी ग्रामीण भागातील होते.

namely Kisan Vikas Patra has been introduced during the current year. From 1st April, 1988 to 30th January, 1989 the State has to its credit the net small saving collections of Rs. 506.50 crore as against Rs. 332.62 crore collected during corresponding period of last year.

Maharashtra Shramajivi Kutumb Kalyan Yojana (Scheme)

9.24 This Scheme aims at rendering financial assistance to the relatives of those who died in accident and to workers who became physically handicapped. In 1987-88, financial assistance of Rs. 7.50 lakh was given to 386 beneficiaries. During 1988-89 up to November, 1988 the assistance has been given to the tune of Rs. 7.27 lakh to 372 beneficiaries.

Nutrition

9.25. Under the Integrated Child Development Services Programme (ICDS), the Nutritious supplementary food is given to children below six years of age and to the expectant and nursing mothers. The number of projects operating in the State in 1988-89 was 105, the same as in the earlier year. The number of beneficiaries however, increased from 11.52 lakhs in October, 1987 to 12.63 lakhs in October 1988. Of these 11.70 lakhs were from rural areas.

व्यापारी बँकांचे व्यवहार

१०.१. व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांच्या संख्येमध्ये १९८७-८८ मध्ये अल्प वाढ (२.५ टक्के) झाली आणि त्यांची संख्या ३१ मार्च, १९८८ च्या अखेर ५,०५७ झाली. राज्यातील बँकांच्या कार्यालयांपैकी २२ टक्के कार्यालये बृहन्मुंबईमध्ये होती. ग्रामीण व निम-नागरी भागात शाखांचा विस्तार करण्याचा कार्यक्रम १९८८ मध्येही चालू होता आणि ग्रामीण व निम-नागरी भागातील शाखांची संख्या २,९४२ होऊन शाखांच्या संख्येचे प्रमाण राज्यातील बँक कार्यालयांच्या ५८ टक्के झाले. ज्या खेड्यात ह्यापूर्वी बँकांची सुविधा उपलब्ध नव्हती अशा १३५ खेड्यांमध्ये १९८७-८८ ह्या वर्षात बँक कार्यालये उघडण्यात आली.

१०.२. सहकारी बँकासुद्धा जनतेला बँकेच्या व्यवहाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देतात. मुख्य कार्यालये धरून सहकारी बँकांच्या शाखांच्या संख्येत मागील वर्षापेक्षा ११७ ने वाढ होऊन जून, १९८८ मध्ये ती ३,१०० झाली. जून, १९८८ मध्ये ८.८ हजार लोकसंख्येमागे एक बँक (व्यापारी व सहकारी बँका मिळून) कार्यालय होते.

१०.३. जरी राज्यातील बँकांच्या ५८ टक्के शाखा ग्रामीण व निम-नागरी भागात होत्या. तरी त्यांचा हिस्सा ठेवीमध्ये १२ टक्के व पतपुरवठ्यामध्ये ११ टक्के इतका होता व त्यात गेल्या काही वर्षांत थोडासाच बदल झाला आहे. मार्च, १९८८ मध्ये नुसत्या बृहन्मुंबई जिल्ह्याचा वाटा बँकांच्या ठेवीमध्ये ७० टक्के व पतपुरवठ्यामध्ये ७६ टक्के एवढा होता. राज्यातील व्यापारी बँकांकडील एकूण ठेवी, मार्च, १९८७ अखेरपेक्षा ११ टक्क्यांनी वाढून मार्च, १९८८ अखेर २१,२४५ कोटी रुपये झाल्या. ह्या काळात बँकांचा एकूण पतपुरवठा आदल्या वर्षापेक्षा ४.४ टक्क्यांनी वाढला व मार्च, १९८८ च्या अखेरच्या शुक्रवारी तो १६,२३९ कोटी रुपये झाला. मार्च, १९८८ मध्ये पतपुरवठा व ठेवी यांचे राज्यातील प्रमाण सुमारे ७६ टक्के होते व ते मार्च, १९८७ च्या प्रमाणापेक्षा ५ अंकानी कमी होते. जून, १९८८ अखेर सहकारी बँकांच्या ठेवी मागील वर्षापेक्षा १७ टक्क्यांनी वाढून त्या ६,३७२ कोटी रुपये झाल्या.

१०.४. वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी जून, १९८५ अखेर केलेल्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेली रक्कम १२,६१२ कोटी रुपये असून ती आदल्या वर्षापेक्षा १८ टक्के जास्त होती. वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रांना दिलेल्या कर्जातील येणे असलेल्या रकमेची अद्ययावत आकडेवारी जून, १९८४ व १९८५ च्या अखेरची उपलब्ध आहे. जून, १९८४ पेक्षा जून, १९८५ मध्ये पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेत बहुतेक सर्व क्षेत्रात बरीच वाढ झाली. ही वाढ "खाणकाम" ह्या क्षेत्रात सर्वात जास्त म्हणजे ५१ टक्के होती. त्यानंतर "व्यापार" ह्या क्षेत्रात ३७ टक्के, "बांधकाम" २१ टक्के, "व्यक्तिगत व व्यावसायिक सेवा" १७ टक्के व "शेती व संलग्न व्यवसाय" १२ टक्के अशी होती. जून, १९८५ अखेर येणे रकमेपैकी जवळजवळ निम्मी रक्कम व्यापार ह्या क्षेत्रातील होती तर सुमारे एक-तृतीयांश रक्कम उद्योग ह्या क्षेत्रातील होती. इतर महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे कृषि व संलग्न व्यवसाय असून त्यात ५ टक्के रक्कम होती. जून, १९८४ व जून, १९८५ च्या शेवटच्या

Commercial banking

10.1. There was marginal increase (2.5 per cent) in the number of banking offices of all commercial banks in the State during the year 1987-88 and their number was 5,057 as on 31st March, 1988. Greater Bombay accounted for 22 per cent of the banking offices in the State. The programme of expansion of branches in the rural and semi-urban areas was continued in 1988 and the number of branches in the rural and semi-urban areas stood at 2,942 in that year, 58 per cent of the total banking offices in the State. The number of villages, which were earlier not having any banking offices but were served with a bank in 1987-88 was 135.

10.2. Co-operative banks also give banking facilities to the public. Branch offices (including head offices) of these banks in June, 1988 were 3,100, an increase of 117 branches over a year earlier. The population per bank office (commercial and co-operative bank together) was 8.8 thousand in June, 1988.

10.3. Though 58 per cent of the banking offices in the State were in rural and semi-urban areas, 12 per cent of the deposits and 11 per cent of the credits in the State were in those areas, showing little change in their shares over the years. Greater Bombay district alone accounted for 70 per cent of the deposits and 76 per cent of the credits in the State in March, 1988. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks stood at Rs. 21,245 crore at the end of March, 1988, 11 per cent higher than a year earlier. The gross bank credit by these banks was Rs. 16,239 crore on last Friday of March, 1988, 4.4 per cent higher than a year earlier. Credit-deposits ratio in that year was 76 recording a fall of 5 per cent points over the ratio in March, 1987. Deposits of the Co-operative banks were Rs. 6,372 crore on 30th June, 1988 registering an increase of 17 per cent in a year.

10.4. The outstanding credit of scheduled commercial banks stood at Rs. 12,612 crore at the end of June, 1985 higher by 18 per cent than a year earlier. Latest data on outstanding credit by scheduled commercial banks according to sectors is available for the period ending June, 1984 and June, 1985. Most sectors recorded sizeable increase in outstanding credit between June, 1984 and June, 1985. The increase was the highest, 51 per cent in the case of mining and quarrying, 37 per cent in the case of trade followed by 21 per cent in the case of construction, 17 per cent in the case of personal loans and 12 per cent in the case of agriculture and allied activities. Nearly half of the outstanding credit in 1985 was to trade and about one-third to industries. The other important sector was agriculture and allied activities which accounted for 5 per cent of the outstanding

शुक्रवारी येणे असलेल्या पतपुरवठ्याच्या रकमेचे क्षेत्रवार विवरण पुढील तक्त्यात दिले आहे.

credit on that date. Table below gives the data on outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks on last Friday of June, 1984 and June, 1985.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेचे विवरण

Distribution of outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

विभाग (1)	महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारचे आकडे Bank credit as on the last Friday of—				१९८४ च्या तुलनेत १९८५ मध्ये शेंकडा वाढ (+) किंवा घट (—) Percentage increase(+) or decrease(—) in 1985 over 1984	Sector (1)
	जून/June 1984		जून/June 1985			
	येणे रक्कम Outstandings	बेरजेसी टक्केवारी Percentage to total	येणे रक्कम Outstandings	बेरजेसी टक्केवारी Percentage to total		
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)	
(1) कृषि व संलग्न व्यवसाय ..	605	5.68	680	5.39	12.42	Agriculture and allied activities
(2) खानकाम ..	17	0.16	26	0.20	50.50	Mining and quarrying.
(3) वस्तु निर्माण ..	4,316	40.55	4,554	36.11	5.51	Manufacturing industry
त्यापैकी लघुउद्योग ..	973	9.14	1,052	8.34	8.15	<i>Of which small-scale industry.</i>
(4) वीजनिर्मिती, वहन व वाटप ..	82	0.77	82	0.65	0.29	Electricity generation, transmission and distribution
(5) बांधकाम ..	81	0.76	98	0.78	21.29	Construction
(6) परिवहन ..	487	4.57	494	3.92	1.49	Transport operators.
(7) व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा ..	211	1.98	246	1.95	16.58	Personal and professional services.
(8) व्यापार ..	4,194	39.40	5,748	45.56	37.04	Trade.
(9) व्यक्तिगत कर्जे ..	224	2.11	258	2.05	15.22	Personal loans
(10) इतर ..	427	4.02	426	3.39	(—)0.20	Others.
एकूण पतपुरवठा ..	10,644	100.00	12,612	100.00	18.49	Total bank credit

संयुक्त भांडवली संस्था

१०.५. महाराष्ट्र राज्यात नोंदणीकृत कार्यालये असलेल्या संयुक्त भांडवली संस्थांची अस्थायी संख्या १९८७-८८ मध्ये ११ टक्क्यांनी वाढली व ३१ मार्च, १९८८ ला ही संख्या ३६,९७१ झाली. त्याच काळात त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात ३ टक्क्यांनी वाढ होऊन वरील संदर्भ दिवशी ते भांडवल ४,१८१ कोटी रुपये होते. भारतातील संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यासंबंधीच्या ३१ मार्च, १९८८ च्या आकडेवारीशी तुलना करता राज्यातील संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यांचे प्रमाण भारताच्या अनुक्रमे २४ व ९ टक्के होते.

Joint Stock Companies

10.5. The provisional number of the joint stock companies with their registered offices in Maharashtra increased by 11 per cent in 1987-88 and was 36,971 on 31st March, 1988. Their paid up capital increased by 3 per cent and was Rs. 4,181 crore on that day. The number of joint stock companies in the State and their paid up capital were about 24 and 9 per cent respectively of their all India number and value on 31st March, 1988.

११. परिवहन आणि दळणवळण

रस्ते

११.१. सार्वजनिक बांधकाम खाते व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी तीन हजार किलोमीटरनी वाढून १९८६-८७ मधील १.६३ लाख किलोमीटरवरून मार्च, १९८८ अखेर ती १.६६ लाख किलोमीटर झाली. १९८१-२००१ या वर्षासाठी नवीन रस्ते योजनेनुसार १९८७-८८ मध्ये सर्व प्रकारच्या रस्त्यांचे सुधारित वर्गीकरण करण्यात आले आहे. त्यामुळे गेल्या वर्षाशी तुलना करता राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते व इतर जिल्हा रस्ते यांच्या लांबीत अनुक्रमे ५६.४, ३८.७ व २३.१ टक्के वाढ झाली. ग्रामीण रस्त्यांच्या लांबीत झालेली घट ही नवीन वर्गीकरणामुळे झालेली आहे.

11. TRANSPORT AND COMMUNICATIONS

Roads

11.1. The road length maintained by Public Works Department and Zilla Parishads increased by three thousand km. from 1.63 lakh km. in 1986-87 to 1.66 lakh km. by end of March, 1988. According to new road development plan 1981-2001 the classification of different types of roads has been changed in 1987-88. As a result the length of state highways, major district roads and other district roads have recorded increase of 56.4 per cent, 38.7 per cent and 23.1 per cent respectively as compared to the last year. The decline in the length of village roads is also due to the new classification of roads.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी

Road length under maintenance with Public Works Department and Zilla Parishads

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्त्याचा प्रकार (1)	देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी Road length maintained		१९८७ च्या मानाने १९८८ मध्ये झालेला बदल Percentage change in 1988 over 1987 (4)	Class of Road (1)
	31st March 1987 (अंतिम) (Final) (2)	31st March 1988 (अस्थायी) (Provisional) (3)		
राष्ट्रीय महामार्ग	2,940	2,955	0.51	.. National highways
राज्य महामार्ग	19,539	30,548	56.35	.. State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	26,838	37,224	38.70	.. Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	29,567	36,403	23.12	.. Other district roads
ग्रामीण रस्ते	84,224	59,286*	(—) 29.71	.. Village roads
एकूण	1,63,108	1,66,416	2.03	.. Total

*सुधारित वर्गीकरणामुळे झालेली घट/decline due to reclassification.

११.२. महाराष्ट्रात ३१ मार्च, १९८४ अखेर दर शंभर चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ६० किलोमीटर होती तर संपूर्ण देशात हे प्रमाण ५१ किलोमीटर होते. देशातील सर्व राज्यांमध्ये ह्याबाबतीत महाराष्ट्राचा नववा क्रमांक लागतो. ३१ मार्च, १९८८ रोजी महाराष्ट्रातील दर शंभर चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ६५ किलोमीटर होती. निरनिराळ्या उदा. सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, नगरपरिषदा व महानगरपालिका, वन विभाग, पाटबंधारे विभाग यांच्या देखरेखीखालील

11.2. The total road length per 100 sq. km. of area in Maharashtra was 60 km. as against 51 km. for all-India as on 31st March, 1984. Maharashtra stood ninth in this respect among all States. The total road length per 100 sq. km. of area in Maharashtra was 65 km. as on 31st March, 1988. The break up of total road length (2.00 lakh km.) surfaced and unsurfaced, under various authorities viz. Public Works Department, Zilla Parishads, Municipalities, Municipal Corporations, Forest

रस्त्यांच्या एकूण (२ लाख किलोमीटर) पृष्ठांकित व अपृष्ठांकित लांबीबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे :

and Irrigation Department is given in the following table :

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

निरनिराळ्या विभागांच्या/संस्थांच्या देखभालीखालील पृष्ठांकित व अपृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी
Surfaced and unsurfaced road length maintained by various authorities

(किलो मीटरमध्ये/In km.)

रस्ते बांधणारा किंवा त्याची देखभाल करणारा विभाग/संस्था (1)	३१ मार्च १९८८ रोजी असलेली रस्त्यांची लांबी* Road length as on 31st March, 1988*			Authority constructing or maintaining the road (1)
	पृष्ठांकित Surfaced (2)	अपृष्ठांकित Unsurfaced (3)	एकूण Total (4)	
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	53,186	4,113	57,299	.. Public Works Department
जिल्हा परिषदा	61,778	47,339	1,09,117	.. Zilla Parishads
एकूण	1,14,964	51,452	1,66,416	.. Total
नगरपरिषदा व महानगरपालिका	11,666	5,077	16,743	.. Municipal councils and municipal corporations
वन विभाग**	401	14,757	15,158	.. Forest Department**
पाटबंधारे विभाग @	1,265	791	2,056	.. Irrigation Department @
एकूण	13,332	20,625	33,957	.. Total
एकूण बेरीज	1,28,296	72,077	2,00,373	.. Grand Total

* अस्थायी/Provisional @ ३१ मार्च १९८३ रोजी/as on 31st March 1983.

**३१ मार्च १९८६ रोजी/as on 31st March 1986.

रेल्वे

११.३. ३१ मार्च, १९८८ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची लांबी ५,४४० किलोमीटर असून त्यापैकी ६१ टक्के ब्रॉड गेज, १८ टक्के मीटर गेज व २० टक्के नॅरो गेज होती. गेल्या दशकात लोहमार्गाच्या लांबीत २०० किलोमीटर वाढ झाली. मानवुर्द-बेलापूर हा १४ कि. मी. लांबीचा लोहमार्ग तयार करण्याचे काम १९८३-८४ पासून सुरू करण्यात आले असून त्यात बरीच प्रगती झाली आहे. ह्या लोहमार्गाचे काम पूर्ण झाल्यावर नवीन मुंबई भागाचा मोठा विकास होईल. ह्या प्रकल्पाच्या एकूण अंदाजित खर्चापैकी दोन-तृतीयांश खर्च राज्य शासन करित आहे. ह्या लोहमार्गाव्यतिरीक्त कळवा-तुर्भे ह्या १३ कि. मी. लांबीच्या लोहमार्गाचे कामही १९८३-८४ पासून सुरू करण्यात आले असून ते प्रगतीपथावर आहे. हा प्रकल्प सिडकोसाठी अंमलात आणण्यात येत आहे. न्हावा-शेवा बंदरात १० कि.मी. लांबीचा अंतर्गत लोहमार्ग तयार करण्याचे कामही १९८५-८६ पासून प्रगतीपथावर आहे. ह्या नवीन लोहमार्गाशिवाय (अ) इटारसी- अमला-नागपूर ह्या ३९ कि. मी. लांबीच्या व (ब) वर्धा-बल्लारशहा- तडाळी-चंद्रपूर ह्या १५ कि. मी. लांबीच्या लोहमार्गाच्या दुहेरीकरणेचे काम अनुक्रमे १९८३-८४ व १९८६-८७ पासून हाती घेण्यात आले आहे. या मार्गाचा काही भाग आता वाहतुकीस खुला केला आहे.

Railways

11.3. The length of railway routes in the State remained at 5,440 km. on 31st March, 1988 of which 61 per cent was broad gauge, 18 per cent meter gauge and 20 per cent narrow gauge. The length of railway routes added in the State in last 10 years was about 200 kms. The new Railway Line between Mankhurd-Belapur of length of about 14 kms, which is under construction since 1983-84 has made progress. This railway line, after its completion, will lead to considerable development of New Bombay area. The state government is sharing 2/3rd of the total estimated cost of the project. In addition to this Railway Line, the Kalwa-Turbhe Railway Line project involving length of about 13 kms. and which is under construction since 1983-84, is also in progress. This project is being implemented as deposit work of CIDCO. Work of providing internal railway line (10 kms.) in Nhava-Sheva Port, is in progress since 1985-86. Apart from these new railway lines, work of doubling of the railway lines on the sections of (a) Itarsi-Amla-Nagpur (stage-2) (length of 39 kms.) and (b) Wardha-Balharsha-Tadali-Chandrapur section (15 kms.) was also undertaken respectively in 1983-84 and 1986-87. A part of this is now opened for traffic.

११.४. राज्यामध्ये ३१ मार्च, १९८६ रोजी दर एक हजार चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामागे १८ किलोमीटर लांबीचे लोहमार्ग असे प्रमाण होते, तर संपूर्ण देशासाठी हे प्रमाण १९ किलोमीटर होते.

11.4. The railway route length per 1,000 sq. km. of geographical area was 18 km. in the State as against 19 km. in the country as on 31st March, 1986.

मोटार वाहने

११.५. मार्च, १९८७ च्या अखेरीस महाराष्ट्रामध्ये वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या (१८.४१ लाख) यापूर्वीच्या प्रमाणेच सर्वात जास्त असून ती देशातील एकूण मोटार वाहनांच्या संख्येच्या १५ टक्के भरते. ह्या मोटार वाहनांपैकी २९ टक्के वाहने बृहन्मुंबईत होती. दर लाख लोकसंख्येमागे राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या २,५७१ तर देशातील संख्या १,५७२ असून त्या निर्देशांकाचे बाबतीत देशात राज्याचा चौथा क्रमांक लागतो. राज्यातील वापरातील मोटार वाहनांची संख्या एका वर्षात ११ टक्क्यांनी वाढून १ जानेवारी, १९८९ रोजी ती २२.११ लाख झाली. १ जानेवारी, १९८९ रोजी वापरात असलेल्या एकूण वाहनांपैकी दुचाकी वाहने ६२ टक्के व मोटारगाड्या १७ टक्के होत्या.

राष्ट्रीयीकृत मार्ग परिवहन

११.६. महामंडळाने चालू केलेल्या मार्गांची संख्या, मार्गांची लांबी व रस्त्यांवरील गाड्यांची संख्या ह्यात वाढ झाली. १९८७-८८ मध्ये प्रवासी भाड्यात पूर्वीपेक्षा कोणताही बदल करण्यात आला नाही. महामंडळाने चालू केलेल्या मार्गांची संख्या १९८७-८८ च्या अखेरीस १५,४२८ होती. ही संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा ७.५ टक्क्यांनी जास्त आहे. मार्गांची लांबी एक वर्षात सुमारे १०.४ टक्क्यांनी वाढून वर्षअखेर १० लाख किलोमीटर झाली. १९८७-८८ मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांच्या संख्येत ८.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती १२,५६९ झाली. तसेच रस्त्यांवरील गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या ५.८ टक्क्यांनी वाढून १९८७-८८ मध्ये ती १०,९५४ झाली. प्रवाशांच्या दैनिक सरासरी संख्येतही सुमारे ९.३ टक्के वाढ होऊन ती ५६.१२ लाख झाली. मार्च, १९८८ अखेर ४.७२ टक्के खेड्यातील १.४१ टक्के ग्रामीण लोकांना जवळच्या एस.टी. स्थानकावर पोहोचण्यास आठ किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. पाच वर्षांपूर्वी म्हणजेच मार्च, १९८३ अखेर १.९३ टक्के खेड्यातील ५.६३ टक्के ग्रामीण लोकांना हे अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या कार्यक्षेत्राशी संबंधित १९८६-८७ व १९८७-८८ ची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे:

Motor Vehicles

11.5. Maharashtra continued to have the highest number (18.41 lakh) of motor vehicles in use, amongst all States in India, as on 31st March, 1987, and accounted for 15 per cent motor vehicles in the country. However, 29 per cent of these vehicles were in Greater Bombay. The number of vehicles per lakh of population was 2,571 as against 1,572 for the country and the State stood fourth amongst all States in India. The number of motor vehicles in operation in the States as on 1st January, 1989 was 22.11 lakhs, an increase of 11 per cent in one year. Of the vehicles in operation on that date, 62 per cent were two wheelers and 17 per cent motor cars.

Nationalised Road Transport

11.6. There was an increase in the number of routes operated, route length and the buses on road of the Corporation. The passenger fares were not altered in 1987-88. The number of routes operated by the Corporation as at the end of 1987-88 increased by 7.5 per cent to 15,428 in one year and route distance by 10.4 per cent to 10.0 lakh km. The average number of buses held by the Corporation also increased by 8.1 per cent to 12,569 in that year. The number of buses on road went up by 5.8 per cent to 10,954. The number of passengers travelled per day in 1987-88 was 56.12 lakhs, 9.3 per cent more than in 1986-87. By the end of March, 1988, hardly 1.41 per cent rural population hailing from 4.72 per cent villages in the State had to travel more than eight km. to reach the nearest S. T. bus stop. Five years before i.e. at the end of March, 1983 1.93 per cent of rural population coming from 5.63 per cent villages had to travel from more than eight km. The operational statistics of the Corporation for 1986-87 and 1987-88 are given in the table below:

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची काही महत्वाची आकडेवारी
Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब (1)	परिमाण (2)	वर्ष Year 1986-87 (3)	वर्ष Year 1987-88 (4)	Unit (2)	Item (1)
वर्षअखेरीस असलेले मार्ग	संख्या	14,351	15,428	Number	Routes at the end of the year.
वर्षअखेरीस मार्गांची लांबी	लाख किलोमीटर	9.06	10.00	Lakh km.	Route length at the end of the year.
वर्षभरात महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या (विभागांत)	संख्या	11,622	12,569	Number	Average number of buses held during the year (in regions).
रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी	संख्या	10,357	10,954	Number	Average number of buses on road per day.
प्रवाशांची दैनिक सरासरी	लाख	51.36	56.12	Lakh	Average number of passengers carried per day.
सरासरी दैनिक किलोमीटर	लाख	28.32	30.43	Lakh	Average effective kilometres per day.
वाहतुकीपासूनचे वार्षिक उत्पन्न	कोटी रुपये	497.26	577.07	Crore Rs.	Total traffic receipts during the year.

११.७. डिसेंबर, १९८८ मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी वाढली व रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या ६.३ टक्क्यांनी वाढली. गाड्यांच्या वापराची टक्केवारी डिसेंबर, १९८७ मधील ८८.० टक्क्यांवरून थोडीशी वाढून डिसेंबर, १९८८ मध्ये ती ८८.४ टक्के झाली. सरासरी दैनिक किलोमीटरात आधीच्या वर्षापेक्षा १०.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन डिसेंबर, १९८८ मध्ये ते ९६० लाख किलोमीटरवरून १,०५३ लाख किलोमीटर झाले.

११.८. महामंडळाच्या उत्पन्नापेक्षा १९८६-८७ ह्या वर्षात खर्च जास्त होऊन १९ कोटी रुपयांची निव्वळ तफावत आली होती परंतु १९८७-८८ ह्या वर्षी खर्चापेक्षा उत्पन्न ०.८३ कोटी रुपयांची वाढ दिसून आली. १९८७-८८ ह्या वर्षात महसुली उत्पन्नात १५.५ टक्क्यांनी वाढ झाली व चालू खर्च ११ टक्क्यांनी वाढला. महामंडळाच्या १९८६-८७ व १९८७-८८ च्या आर्थिक परिस्थितीची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे:

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या आर्थिक परिस्थितीचे विवरण
Financial results of the working of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष/Year 1986-87 (2)	वर्ष/Year 1987-88 (3)	Item (1)
(1) महसुली उत्पन्न	511.20	590.61	Revenue receipts
(2) चालू खर्च	461.29	512.08	Working expenses
(3) ढोबळ फरक (उत्पन्न वजा चालू खर्च) ..	49.91	78.53	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
(4) घसारा	37.00	47.98	Depreciation
(5) अतिरिक्त घसारा	15.32	10.84	Additional depreciation
(6) शासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावर दिलेले व्याज.	16.50	18.77	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
(7) संकीर्ण	0.05	0.11	Miscellaneous
(8) एकूण खर्च	530.16	589.78	Total expenses
(9) निव्वळ फरक	(—)18.96	0.83	Net margin

छोटी बंदरे

११.९. महाराष्ट्र राज्याच्या किनारपट्टीवर ४८ छोटी बंदरे आहेत. त्यापैकी मुंबई बंदर वाहतूक सेवेतील दोन बंदरे धरून फक्त ३६ बंदरांतून प्रवाशांची वाहतूक होते. ९० टक्के प्रवासी वाहतूक मुंबई बंदर वाहतूक सेवेखाली होते. लोहमार्गाने व रस्त्यावरून होणाऱ्या प्रवासी वाहतुकीत झालेली वाढ लक्षात घेता जलमार्गाने होणाऱ्या प्रवासी वाहतुकीत गेल्या दहा वर्षात फार अल्प वाढ झाली. निरनिराळ्या बंदरांतून यांत्रिक व विंगर-यांत्रिक जहाजांतून होणारी तसेच फेरी सेवांखालील प्रवासी वाहतूक १९८६-८७ मधील ११५.५९ लाखांवरून १९८७-८८ मध्ये १३८.६९ लाख झाली.

११.१०. या बंदरांतून होणारी मालाची वाहतूक १९८७-८८ मध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा ५६ टक्क्यांनी कमी होऊन १९८६-८७ मधील १५.३५ लाख मेट्रिक टनावरून ६.७९ लाख मेट्रिक टन झाली. रेडी बंदरांतून झालेल्या लोखंडाच्या कमी निर्यातीमुळे ही घट झाली. एकूण मालाच्या वाहतुकीने ३.३८ लाख टन आयात माल होता. आयात केलेल्या मालामध्ये मुख्यतः विटा (क्लंकर) ७८ टक्के, रॉक फॉस्फेट ९ टक्के व मीठ ७ टक्के होते. यावर्षी निर्यात केलेला एकूण माल ३.४१ लाख टन होता व त्यापैकी ९७ टक्के माल कच्चे लोखंड असून त्याची निर्यात रेडी बंदरांतून झाली होती.

11.7. In December, 1988, the average number of buses held per day went up by 5.8 per cent over their number held a year earlier and the average number of vehicles on road per day by 6.3 per cent. The fleet utilisation percentage slightly increased to 88.4 in December, 1988 from 88.0 in December, 1987. The effective kilometers operated in December, 1988 however increased to 1,053 lakh km. or by 10.2 per cent from 960 lakh km. in December, 1987.

11.8. The Corporation had a higher positive net margin of Rs. 0.83 crore in 1987-88 as against the negative net margin of Rs. 19 crore in 1986-87. Its revenue receipts increased by 15.5 per cent and revenue expenses by 11 per cent in 1987-88 over 1986-87. Its financial statistics for 1986-87 and 1987-88 are given in the table below:

Minor Ports

11.9. There are 48 minor ports in the State, only 36 of which (including two from Bombay harbour service) handled passenger transport, the nine-tenth of which was handled by the Bombay harbour service. Considering general trend of increase in passenger traffic by rail and road, the increase in passenger transport by sea is marginal during last ten years. During the year 1987-88, the passenger traffic at different ports by mechanised and non-mechanised vessels including ferry services, increased to 138.69 lakhs from 115.59 lakhs in 1986-87.

11.10. The cargo handled by the minor ports decreased by 56 per cent in 1987-88 to 6.79 lakh tonnes from 15.35 lakh tonnes in 1986-87. The decrease was due to less export of iron ore from Redi Port. Of the total cargo handled in that year, 3.38 lakh tonnes was of imports, 78 per cent of which was clinker, 9 per cent rock phosphate and 7 per cent salt. Of the total export of 3.41 lakh tonnes in that year, 97 per cent was of iron ore from Redi Port.

१२. सहकारी चळवळ

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था

१२.१. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या एकूण संख्येत ३० जून, १९८८ ला संपणाऱ्या वर्षात ५.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ८३,४६० वरून ८७,६७६ झाली. त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात चार टक्क्यांनी वाढ होऊन १,१८६ कोटी रुपयांवरून ते १,२३३ कोटी रुपये झाले. ठेवी ५,९२५ कोटी रुपयांवरून ६,५०४ कोटी रुपये म्हणजे ९.८ टक्क्यांनी वाढल्या. या वर्षात निव्वळ कर्ज वाटप आधीच्या वर्षापेक्षा (२,८७५ कोटी रुपये) ६.३ टक्क्यांनी वाढून ते ३,०५५ कोटी रुपये झाले, तर खेळत्या भांडवलात गेल्या वर्षापेक्षा १२.०१ टक्क्यांनी वाढ झाली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची गेल्या दोन वर्षातील प्रगती खालील तक्त्या मध्ये दर्शविली आहे.

12. CO-OPERATIVE MOVEMENT

Co-operative Societies in Maharashtra

12.1. The number of Co-operative Societies in the State increased by 5.1 per cent to 87,676 as on 30th June, 1988 from 83,460 as on 30th June, 1987 and their paid up share capital by 4 per cent to Rs. 1,233 crore from Rs. 1,186 crore. The deposits of these societies increased to Rs. 6,504 crore from Rs. 5,925 crore i.e. by 9.8 per cent and loans advanced (net) during the year 1987-88 increased to Rs. 3,055 crore i.e. by 6.3 per cent over the earlier year's advances of Rs. 2,875 crore. The increase in the working capital over earlier year was 12.01 per cent. The table below gives the progress of the co-operative movement in the last two years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

सहकारी चळवळीची प्रगती Progress of co-operative movement

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

नाम (1)	वष Year		१९८६-८७ पेक्षा वाढ (टक्के) Percentage increase over 1986-87 (4)	Item (1)
	1986-87 (2)	1987-88 (3)		
(1) संस्थांची संख्या ..	83,460	87,676	5.05	Number of societies
(2) समासदांची संख्या (लाखात) ..	211	224	6.16	Number of members (in lakh)
(3) भरणा केलेले भाग भांडवल ..	1,186	1,233	3.96	Paid up share capital
(4) ठेवी ..	5,925	6,504	9.77	Deposits
(5) खेळते भांडवल ..	12,820	14,360	12.01	Working capital
(6) कर्जवाटप (निव्वळ) ..	2,875	3,055	6.26	Advances (net)
(7) नफा झालेल्या संस्था ..	40,857	41,000	0.35	Number of societies in profit
(8) नफा ..	127	135	6.29	Amount of profit
(9) तोटा झालेल्या संस्था ..	29,046	30,050	3.46	Number of societies in loss
(10) तोटा ..	131	140	6.87	Amount of loss
(11) नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था ..	13,557	16,626	22.63	Number of societies with no profit no loss

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

१२.२. राज्यात ३० जून, १९८८ रोजी १८,३६९ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. या संस्थांची समासद संख्या ६८.२८ लाख होती. गेल्या वर्षी हीच संख्या ६५.६६ लाख होती. तसेच खेळत्या भांडवलात १८ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते १,३२५ कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी १९८७-८८ या वर्षी ६८० कोटी रुपयांचा म्हणजे आदल्या वर्षापेक्षा २७ टक्के जास्त कर्ज पुरवठा केला. यापैकी १५९ कोटी रुपये अल्प भू-धारकांना वाटण्यात आले. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांमध्ये शेतकरी सेवा संस्थांची संख्या ३० असून त्यांची सदस्य संख्या ६३ हजार आहे. या संस्थांनी १९८७-८८ या वर्षात १५ हजार सदस्यांना ४.३५

Primary Agricultural Credit Societies

12.2. There were 18,369 primary agricultural credit societies as on 30th June, 1988. Their membership increased from 65.66 lakhs to 68.28 lakhs and their working capital by 18 per cent to Rs. 1,325 crore in the year, 1987-88. These societies advanced loans to the tune of Rs. 680 crore during 1987-88, nearly 27 per cent higher than in 1986-87, of which Rs. 159 crore were provided to small holders. Among the primary agricultural credit societies, 30 farmers' service societies with

कोटी रुपयांचा पत पुरवठा केला. आदिम विभागातील ६.७ लाख सदस्य संख्या असलेल्या २७५ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी आपल्या ७५ हजार सदस्यांना १९८७-८८ मध्ये १०.५ कोटी रुपयांचा पत पुरवठा केला. १९८७-८८ मध्ये येणे कर्जाची रक्कम १,०३० कोटी रुपये होती. ही रक्कम गेल्या वर्षापेक्षा २६ टक्क्यांनी जास्त आहे. या येणे असलेल्या कर्जापैकी ३७० कोटी रुपयांची कर्ज वसुली करण्यात आली. कर्ज वसुलीची टक्केवारी गेल्या वर्षापेक्षा ३ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण १९८७-८८ मध्ये ५१.१ टक्के होते. १९८७-८८ मध्ये थकवाकीची रक्कम ३५४ कोटी रुपये होती व थकवाकीचे येणे रकमेची शेकडा प्रमाण १९८७-८८ मध्ये ३४ टक्के होते. गेल्या वर्षी म्हणजे १९८६-८७ मध्ये हेच प्रमाण ३७ टक्के होते. या संस्थांनी या वर्षात १०६ कोटी रुपये किमतीची शेती अवजारे व इतर वस्तूंचे वाटप केले. ही रक्कम १९८६-८७ मध्ये १०५ कोटी रुपये होती.

शिखर व मध्यवर्ती बँका

१२.३. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवीत एका वर्षात १३.६ टक्के वाढ होऊन १,१७६ कोटी रुपयांवरून ठेवी जून, १९८८ अखेर १,३३६ कोटी रुपये झाल्या. या बँकेचे खेळते भांडवल १,६५५ कोटी रुपये होते. एकूण पत पुरवठा आधीच्या वर्षी २,२१५ कोटी रुपये होता. त्यात १८.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो १९८७-८८ मध्ये २,६१९ कोटी रुपये झाला. येणे कर्जाची रक्कम १९८७-८८ मध्ये ४.७ टक्क्यांनी वाढून ८०५ कोटी रुपये झाली. थकवाकीची रक्कम १९८७-८८ मध्ये ३९ कोटी रुपये होती व थकवाकीचे येणे रकमेची शेकडा प्रमाण ४.९ टक्के होते. हीच टक्केवारी १९८६-८७ मध्ये ३.९ टक्के होती.

१२.४. जून, १९८८ अखेर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या ठेवी २,१०६ कोटी रुपये होत्या. तर त्यांचे खेळते भांडवल २,९३० कोटी रुपये होते. ३० जून १९८७ ला हेच अनुक्रमे १,७०३ कोटी व २,४०० कोटी रुपये होते. या बँकांनी १९८७-८८ मध्ये ४,७०९ कोटी रुपयांचा एकूण पत पुरवठा केला. हा आधीच्या वर्षापेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त होता. येणे कर्जाची रक्कम १९८७-८८ मध्ये १,७०६ कोटी रुपये होती व ती १९८६-८७ पेक्षा १९ टक्के जास्त होती. १९८७-८८ मध्ये ५५२ कोटी रुपयांची कर्ज वसुली झाली. ही १९८६-८७ पेक्षा ३८ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण १९८७-८८ मध्ये ६१ टक्के होते. १९८६-८७ मध्ये हेच प्रमाण ५९ टक्के होते. थकवाकीची रक्कम ३५३ कोटी रुपये व थकवाकीचे येणे रकमेची प्रमाण २१ टक्के होते. १९८६-८७ मध्ये ते २० होते.

१२.५. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९८७-८८ मध्ये ७६.५१ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले आणि ७६.७६ कोटी रुपयांची मुदतीची कर्ज वाटली. या बँकेची थकवाकी जून, १९८८ अखेर ५५.१८ कोटी रुपये होती. १९८७-८८ मध्ये कर्ज वसुलीची रक्कम ६४.३२ कोटी रुपये होती. वसुलीचे प्रमाण ५४ टक्के होते. हेच प्रमाण गेल्या वर्षी ४९ टक्के होते. १९८६-८७ मध्ये बँकेने ६४.९४ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले, तर ३० जून, १९८७ रोजी ५०.९० कोटी रुपयांची थकवाकी होती. जुलै-नोव्हेंबर, १९८८ या काळात बँकेने २१.३६ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. जुलै-नोव्हेंबर, १९८७ मध्ये ही रक्कम १८.४० कोटी रुपये होती. जुलै-नोव्हेंबर, १९८८ या काळात येणे रकमेची वसुली ३.४७ कोटी रुपये होती. जुलै-नोव्हेंबर, १९८७ मध्ये ही रक्कम ५.२२ कोटी रुपये होती.

a membership of 63 thousands advanced loans to the tune of Rs. 4.35 crore to 15 thousand members during the year. In the tribal sub-plan area, 275 Adivasi Seva Societies had a membership of 6.7 lakhs and these societies advanced credit to the tune of Rs. 10.5 crore to 75 thousand members during 1987-88. The loans outstanding in respect of all primary agricultural credit societies in 1987-88 were of Rs. 1,030 crore, higher by 26 per cent than in 1986-87 and the loans recovered were of Rs. 370 crore higher by 3 per cent than in 1986-87. The percentage of loans recovered to demand was 51.1 in 1987-88. The loans overdue at the end of 1987-88 were of Rs. 354 crore. The percentage of overdues to outstandings in 1987-88 was 34, and it was 37 in 1986-87. These societies supplied agricultural requisites valued at Rs. 106 crore during the year, compared to Rs. 105 crore in 1986-87.

Apex and Central Banks

12.3. The deposits at the Maharashtra State Co-operative Bank increased from Rs. 1,176 crore to Rs. 1,336 crore as on 30th June, 1988 or by 13.6 per cent. Its working capital stood at Rs. 1,655 crore. The gross loans advanced during the year 1987-88 were of Rs. 2,619 crore, higher by 18.2 per cent than Rs. 2,215 crore in the previous year. The loans outstanding increased by 4.7 per cent compared to that in 1986-87 and stood at Rs. 805 crore in 1987-88. The loans overdue in that year were of Rs. 39 crore and the percentage of overdues to outstandings was 4.9 compared with 3.9 in 1986-87.

12.4. The deposits and working capital of the District Central Co-operative Banks were Rs. 2,106 crore and Rs. 2,930 crore respectively as on 30th June, 1988 compared with Rs. 1,703 crore and Rs. 2,400 crore respectively as on 30th June, 1987. The gross loans advanced during 1987-88 were of the order of Rs. 4,709 crore showing an increase of 15 per cent in the year. The loans outstanding stood at Rs. 1,706 crore by the end of 1987-88, higher by 19 per cent than in 1986-87. The loans recovered during 1987-88 were Rs. 552 crore, higher by 38 per cent than in 1986-87. The percentage of recovery to demand was 61 in 1987-88 as against 59 in 1986-87. The loans overdue were of Rs. 353 crore in 1987-88, and the percentage of overdues to outstandings was 21, as against 20 in 1986-87.

12.5. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs. 76.51 crore in 1987-88, disbursed term loans of Rs. 76.76 crore in that year. The overdues stood at Rs. 55.18 crore as on 30th June, 1988. The recovery of loans in 1987-88 was Rs. 64.32 crore and the percentage of recovery to demand was 54 in 1987-88 as against 49 in 1986-87. The loans disbursed during 1986-87 were Rs. 64.94 crore and overdues were of Rs. 50.99 crore as on 30th June, 1987. Between July and November, 1988, the bank has disbursed term loans of Rs. 21.36 crore as against Rs. 18.40 crore disbursed in July-November, 1987. During July-November, 1988

बिगर कृषि पतपुरवठा संस्था

१२.६ जून, १९८८ अखेर बिगर कृषि पत पुरवठा संस्थांच्या संख्येत आधीच्या वर्षापेक्षा १०.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ८,४३५ झाली. १९८७-८८ च्या अखेरीस सदस्य संख्येतही तीन टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ६८ लाख झाली. या संस्थांचे खेळते भांडवल ४,७८५ कोटी रुपये व पतपुरवठा ४,७१४ कोटी रुपये होता. या दोहोमध्ये या वर्षात अनुक्रमे २२ व १९ टक्के वाढ झाली.

उत्पादन व्यवसाय

१२.७ उत्पादन व्यवसायात गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या जून, १९८८ अखेर २३,८३३ होती. त्यापैकी ४८६ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. १९८७-८८ अखेर या सर्व उत्पादक सहकारी संस्थांची सदस्य संख्या ३८.३ लाख होती, तर त्यांचे खेळते भांडवल २,१९१ कोटी रुपये होते. ४८६ प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्थांपैकी या वर्षी ३१४ संस्था उत्पादन करित होत्या. या वर्षी कार्यरत असलेल्या ८५ साखर कारखान्यांनी २,६९२ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. उत्पादनाचे हे प्रमाण आधीच्या वर्षापेक्षा १९ टक्क्यांनी जास्त होते. सरकी उत्पादन व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्थांनी प्रक्रिया केलेल्या मालात १९८६-८७ पेक्षा या वर्षी सहा टक्क्यांनी वाढ दिसून आली. तांदूळ गिरण्या आणि तेल गिरण्यांनी प्रक्रिया केलेल्या मालात अनुक्रमे तीन टक्के घट व ५० टक्के वाढ होती. अशा प्रकारे बहुतेक सर्व प्रकारच्या स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या संस्थांच्या उत्पादनात आदल्या वर्षापेक्षा वाढ दिसून आली. महाराष्ट्रातील सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे.

the recovery of its dues was at Rs. 3.47 crore which was less than the recovery of Rs. 5.22 crore in July-November, 1987.

Non Agricultural Credit Societies

12.6. The number of non-agricultural credit societies was 8,435 as on 30th June, 1988 showing an increase of 10.3 per cent over their number a year earlier. Their membership increased by three per cent to 68 lakhs at the end of 1987-88. The working capital and gross loans advanced increased by 22 per cent and 19 per cent respectively and stood at Rs. 4,785 crore and Rs. 4,714 crore respectively.

Productive Enterprises

12.7. There were 23,833 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 30th June, 1988, of which 486 were independent processing societies. The membership and working capital of all these societies engaged in productive enterprises were 38.3 lakhs and Rs. 2,191 crore respectively at the end of the year, 1987-88. Of the 486 independent processing societies, 314 were in production during the year. 85 sugar factories in production during the year produced 2,692 lakh tonnes of sugar in that year, 19 per cent more than in 1986-87. The quantity processed by cotton ginning and pressing societies increased by six per cent in 1987-88 over 1986-87, while that by rice mills decreased by three per cent and oil mills increased by 50 per cent respectively. Thus the quantity produced in almost all types of independent processing societies was higher as compared to the last year. The table below gives the progress made by the co-operative processing societies in Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

स्वतंत्र सहकारी प्रक्रिया संस्था Independent co-operative processing societies

संस्थेचा प्रकार (1)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल ('००० टनात) Quantity processed (in '000 tonnes)		Type of society (1)
	1986-87 (2)	1987-88* (3)	1986-87 (4)	1987-88* (5)	1986-87 (6)	1987-88* (7)	
(1) सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे.	159	169	137	138	474	500	Cotton ginning and pressing
(2) तांदूळ गिरण्या	92	88	85	82	154	150	Rice mills
(3) तेल गिरण्या	12	13	1	1	0.2	0.3	Oil mills
(4) साखर कारखाने †	101	104	84	85	20,631	24,810	Sugar factories†
(5) इतर	92	112	8	8	0.4	1	Other

*अस्थायी/Provisional.

† सप्टेंबर अखेर संपणाऱ्या वर्षासाठी/for the year ending September.

सहकारी पणन संस्था

१२.८. जून, १९८८ अखेर सहकारी पणन संस्थांची संख्या ७८२ होती. त्याची सभासद संख्या ६.८० लाख आणि खेळते भांडवल २८५ कोटी रुपये होते. यावर्षी या संस्थांची उलाढाल १,२५५ कोटी रुपये होती तर १९८६-८७ मधील उलाढाल १,१२९ कोटी रुपये होती.

१२.९. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघाचे खेळते भांडवल ३० जून, १९८८ रोजी १२० कोटी रुपये होते. १९८७-८८ मध्ये संघाची एकूण उलाढाल १७५ कोटी रुपये होती. यापैकी कृषि मालाची उलाढाल चार कोटी रुपये होती आणि शेतीची अवजारे व इतर शेतीविषयक गरजेच्या वस्तूंची विक्री ११८ कोटी रुपये होती.

१२.१०. राज्यात शिखर ग्राहक संघाव्यतिरिक्त १०३ चाऊक ग्राहक भांडारे व २,४४९ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९८७-८८ मधील त्यांची विक्री २९३ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षाची विक्री २८३ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार योजना

१२.११. भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या आधार किंमतीशी समान असलेल्या हमी किंमतीनुसार राज्यातील कापसाची एकाधिकार खरेदी योजना १९८८-८९ मध्येही चालू होती. विक्रीच्या किंमतीवर अवलंबून असलेल्या अंतिम किंमती जर हमी किंमतीहून जास्त झाल्या तर त्यांच्या फरकापैकी ७५ टक्के किंमत उत्पादकाना जास्त देण्यात येते. १५ फेब्रुवारी, १९८९ पर्यंत विक्रीसाठी आलेल्या कापसापैकी सुपर व एफएक्यू प्रतीच्या कापसाच्या डीसीएच जातीसाठी प्रति क्विंटल रु. २६५ दराने, एच-४ जातीसाठी प्रति क्विंटल रु. १९० दराने, बाकीच्या सर्व जातीसाठी रु. १६५ दराने व सर्व जातीच्या फेअर प्रतीसाठी रु. ६० प्रति क्विंटल हमी किंमतीपेक्षा जास्त भाव देण्याचे शासनाने ठरविले. १९८८-८९ च्या हंगामात जानेवारी, १९८९ अखेर २०९.५ कोटी रुपयांचा ३६४ हजार टन कापूस खरेदी करण्यात आला होता. १९८७-८८ च्या ह्याच काळात ३६८ हजार टन कापूस खरेदी करण्यात आला होता. खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून २७१ हजार गासड्या बांधण्यात आल्या व ९१ हजार टन सरकी उपलब्ध झाली. त्यापैकी १७५ हजार गासड्यांचे विक्रीसाठी करार करण्यात आले. ह्या सरकीपैकी ७३.७ हजार टन सरकीची लिलावाने विक्री केली व त्याची किंमत २५.६ कोटी रुपये होती.

१२.१२. १९८७-८८ च्या संपूर्ण हंगामात ३१८.२ कोटी रुपयांचा ६.१२ लाख टन कापूस खरेदी करण्यात आला. त्यावर प्रक्रिया करून १२.५८ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व ३.९ लाख टन सरकी मिळाली. या सर्व गासड्या ४५४.५ कोटी रुपयांस विकण्याबाबत करार झाला. प्रत्येक गासडीची विक्रीची सरासरी किंमत ३,७४१ रुपये होती. त्याचप्रमाणे सर्व सरकी १४१.२ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. सरकीची सरासरी किंमत प्रति टनाला ३,६१० रुपये होती.

१२.१३. १९८६-८७ हंगामाच्या तुलनेत १९८७-८८ मध्ये योजनेची चांगली प्रगती झाल्याचे दिसते. कारण १९८७-८८ हंगामात योजनेत २१३.४ कोटी रुपये नफा झाला तर १९८६-८७ हंगामात १००.८ कोटी रुपये नफा झाला. याचे कारण कापसाच्या विक्री

Co-operative Marketing

12.8. The number of co-operative marketing societies at the end of June, 1988 was 782 with a membership of 6.80 lakhs and working capital of Rs. 285 crore. The turnover of these societies was of the order of Rs. 1,255 crore in 1987-88, compared with Rs. 1,129 crore in 1986-87.

12.9. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs. 120 crore on 30th June, 1988. Its total turnover in 1987-88 was Rs. 175 crore of which turnover of agricultural produce was Rs. four crore and the agricultural requisites sold by it during the year amounted to Rs. 118 crore.

12.10. There were 103 wholesale consumers' stores and 2,449 primary consumers' stores besides the apex consumers federation. The sales of all these consumers' stores were slightly higher at Rs. 293 crore during 1987-88 than Rs. 283 crore in 1986-87.

Cotton Monopoly Scheme

12.11. The scheme of monopoly procurement of cotton at guaranteed prices equal to support prices fixed by the Government of India was continued in 1988-89. The cultivators would be entitled to receive 75 per cent of excess over guaranteed price of the final price, if the final price (which depends on market price of cotton) works out to be more than the guaranteed price. The Government has declared payment for super and FAQ grade, Rs. 265 per quintal for DCH-32, Rs. 190 for H-4, Rs. 165 for other varieties and Rs. 60 for fair grade of all varieties of cotton tendered upto 15th February, 1989 as excess over guaranteed price. In 1988-89 season, by the end of January, 1989, 364 thousand tonnes of cotton valued at Rs. 209.5 crore was procured compared with 368 thousand tonnes of cotton procured in the corresponding period of 1987-88. After processing the cotton procured, 271 thousand bales were pressed and 91 thousand tonnes of cotton seed was obtained. Of the above, 175 thousand bales were contracted for sale, while 73.7 thousand tonnes of cotton seed was auctioned for Rs. 25.6 crore.

12.12. During the full 1987-88 season, 6.12 lakh tonnes of cotton valued at Rs. 318.2 crore was procured. After processing the same, 12.58 lakh bales were pressed and 3.9 lakh tonnes of cotton seed obtained. All the bales pressed were contracted for sale for Rs. 454.5 crore at an average selling price of Rs. 3,741 per bale. Similarly all the cotton seed obtained was sold for Rs. 141.2 crore at an average price of Rs. 3,610 per tonne.

12.13. The performance of the scheme during 1987-88 was better than that during 1986-87. There was profit of Rs. 213.4 crore during 1987-88 as compared to Rs. 100.8 crore during 1986-87 due to increasing

किमतीचा चढता कल व जलद गतीने केलेली गासड्यांची विक्री हे होय. वरील नफ्यापैकी उत्पादकाना १९८६-८७ हंगामात ७५.६ कोटी रुपये वाटण्यात आले तर १९८७-८८ हंगामात १६०.१ कोटी रुपये वाटण्यात आले.

इतर सहकारी संस्था

१२.१४. राज्यात १९८७-८८ मध्ये ८३२ हातमाग संस्था व ३४० विद्युतमाग संस्था होत्या. हीच संख्या गेल्या वर्षी अनुक्रमे ८२१ व २९२ होती. १९८७-८८ मध्ये या संस्थांकडे असलेल्या चालू हातमागांची संख्या ३२ हजार व चालू विद्युत मागांची संख्या १३ हजार होती. यावर्षी हातमाग संस्थांनी २५ कोटी रुपये किमतीचे आणि विद्युतमाग संस्थांनी ४ कोटी रुपये किमतीचे कापड उत्पादन केले. १९८६-८७ मध्ये हीच किमत अनुक्रमे ४८ कोटी रुपये व ४ कोटी रुपये होती. म्हणजे आदल्या वर्षीपेक्षा १९८७-८८ मध्ये हातमाग कापडाचे उत्पन्न कमी आले.

१२.१५. राज्यात एकूण ८२ सहकारी सूत गिरण्यांपैकी १९८७-८८ मध्ये २७ सूत गिरण्या उत्पादन करीत होत्या. त्यांच्याजवळील चात्यांची संख्या ८.४ लाख होती. या गिरण्यांनी १९८७-८८ मध्ये ३५ हजार टन, म्हणजेच गेल्या वर्षी इतकेच सुताचे उत्पादन केले.

१२.१६. राज्यात १९८७-८८ मध्ये दुग्धशाळा आणि त्यांच्या संघटना यांची संख्या १२,९४१ होती व त्यांच्या सदस्यांची संख्या ११ लाख होती. संस्थांची संख्या व सभासद संख्या या दोहोंत यावर्षी अनुक्रमे १.३ व ५.७ टक्के वाढ झाली. वरील दुग्धशाळा व संघाचे खेळते भांडवल १३४ कोटी रुपये होते व या संस्थांनी केलेल्या दूध आणि दुधाच्या पदार्थांच्या विक्रीची किमत ४९८ कोटी रुपये होती. गेल्या वर्षीपेक्षा ती अनुक्रमे ७.८ व १.८ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.१७. संघटना व शिखर संस्था धरून मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या सहकारी संस्थांची संख्या १९८७-८८ मध्ये १,३०५ होती. या सर्व संस्थांची सदस्य संख्या १.५६ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल २७ कोटी रुपये होते. त्यांनी केलेल्या मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या विक्रीची किमत २८ कोटी रुपये होती. १९८६-८७ मध्ये विक्रीची किमत २६ कोटी रुपये होती.

१२.१८. जून, १९८८ अखेर राज्यात २६,९४५ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या व त्यांची सभासद संख्या ९.१० लाख होती. त्यांचे खेळते भांडवल ७२२ कोटी रुपये असून त्यांनी १९८७-८८ ह्या वर्षात ५० हजार गाळे बांधले. १९८६-८७ मध्ये बांधलेल्या गाळांची संख्या ३० हजार होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण पतपुरवठा संस्थेने गृहनिर्माण संस्थाना १९८७-८८ मध्ये ३५.६२ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. याच वर्षी १०.९५ कोटी रुपयांच्या कर्जांची वसूली करण्यात आली. कर्जाची येणं रक्कम जून, १९८८ अखेर १९४ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षी हीच रक्कम १६९ कोटी रुपये होती. घरबांधणीसाठी कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या घरांची संख्या ३० जून, १९८८ अखेर १.६० लाख होती व त्यापैकी जवळजवळ ७१ हजार घरे बांधून पूर्ण झाली.

१२.१९. कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९८७-८८ च्या अखेरीस ४,७६७ होती व या संस्थांच्या सभासदांची संख्या २.७ लाख होती. यावर्षी अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांकडून गेल्या वर्षीएवढीच म्हणजे १०५ कोटी रुपयांची कामे पूर्ण करण्यात आली.

१२.२०. राज्यात १९८७-८८ मध्ये ३९१ वन श्रमिक संस्था होत्या. त्यांच्या सभासदांची संख्या ७६ हजार होती. यावर्षी या संस्थांकडून लाकूड व इतर वन उत्पादनांची विक्री २७ कोटी रुपयांची होती व ती गेल्या वर्षी इतकीच होती.

trend of cotton prices and quick disposal of cotton bales. The share of profit distributed to cultivators was Rs. 160.1 crore as against Rs. 75.6 crore during 1987-88.

Other types of societies

12.14. There were 832 handloom societies and 340 powerloom societies in 1987-88 as against 821 and 292 societies respectively in 1986-87. These societies in 1987-88 were having 32 thousand working handlooms and 13 thousand working powerlooms respectively. The handloom societies produced cloth worth Rs. 25 crore and the powerloom societies produced cloth worth Rs. 4 crore during 1987-88. This production was lower than that in 1986-87 which was of Rs. 48 crore and Rs. 4 crore respectively.

12.15. Out of 82 co-operative spinning mills 27 mills having 8.4 lakh spindles were in production in 1987-88. The spinning mills produced 35 thousand tonnes of yarn during the year same as that in 1986-87.

12.16. There were 12,941 dairy societies and unions with membership of 11 lakhs in 1987-88. Their number and membership increased by 1.3 and 5.7 per cent respectively in the year. These dairy societies and unions had working capital of Rs. 134 crore and the sale of milk and milk products by them during the year was of the order of Rs. 498 crore, showing an increase of 7.8 and 1.8 per cent respectively in the year.

12.17. In 1987-88 there were 1,305 fisheries societies' unions and federation. All these societies had membership of 1.56 lakhs. They had working capital of Rs. 27 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 28 crore as against the sale of Rs. 26 crore in 1986-87.

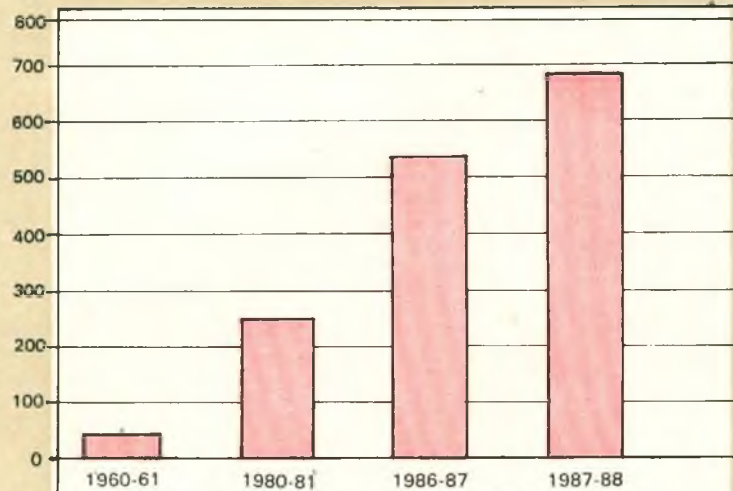
12.18. There were 26,945 primary co-operative housing societies as on 30th June, 1988 with a membership of 9.10 lakhs. The working capital of these housing societies was of the order of Rs. 722 crore and they constructed 50 thousand houses and tenements during the year compared with 30 thousand in 1986-87. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Society advanced loans of Rs. 35.62 crore during 1987-88 and recovered loans of Rs. 10.95 crore. Its loans outstanding as on 30th June, 1988 were Rs. 194 crore as against Rs. 169 crore as on 30th June, 1987. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 1.60 lakhs as on 30th June, 1988, of which nearly 71 thousand tenements were completed by that date.

12.19. There were 4,767 labour contract societies with nearly 2.7 lakh members at the end of 1987-88. These societies executed work to the tune of Rs. 105 crore during the year, same as in 1986-87.

12.20. The 391 forest labour societies with membership of 76 thousand, had sold wood and other forest products to the tune of Rs. 27 crore, during 1987-88 same as in 1986-87.

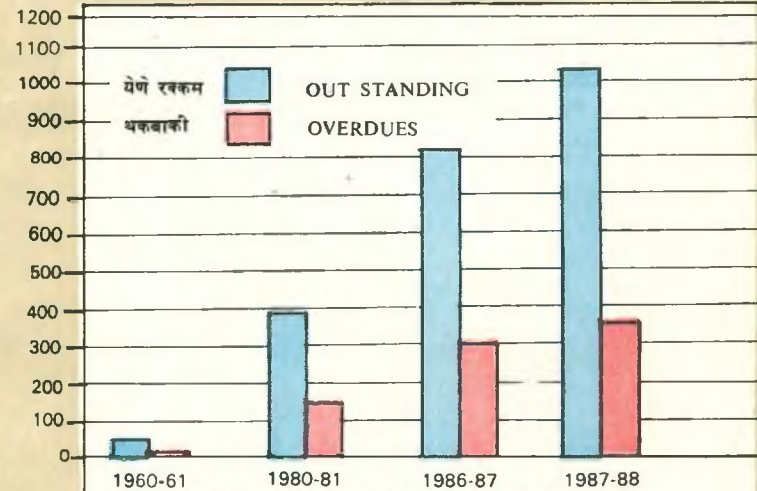
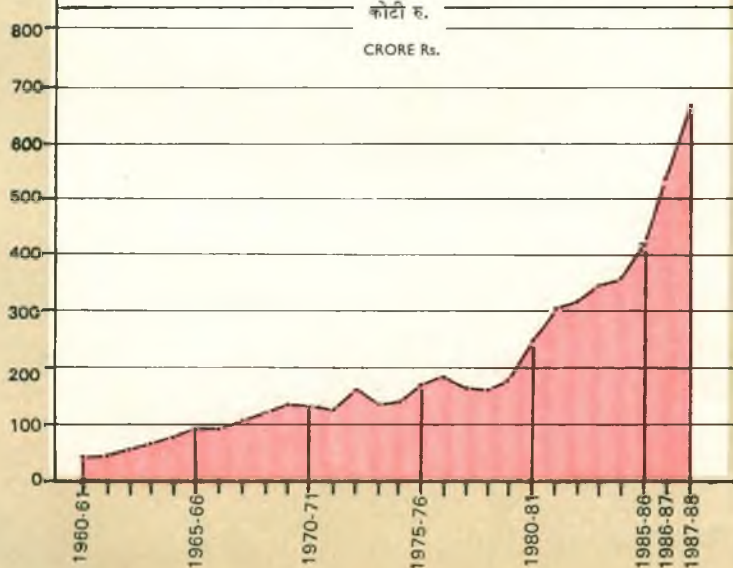
सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

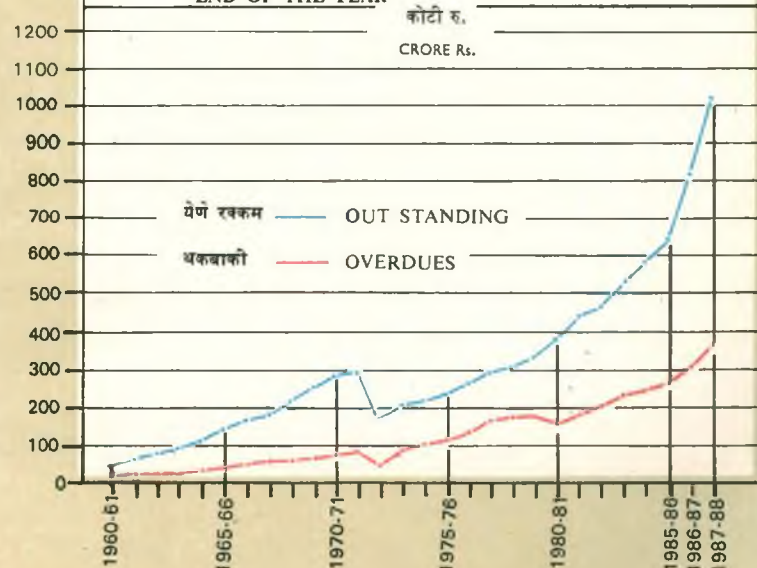
प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

कोटी रु.
CRORE Rs.

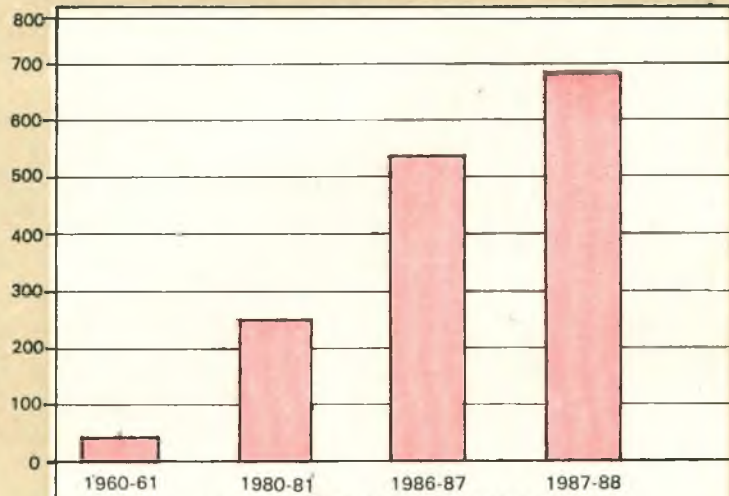
प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांची वर्षाखेरीस येणे रक्कम व थकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES OF PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES AT THE END OF THE YEAR

कोटी रु.
CRORE Rs.

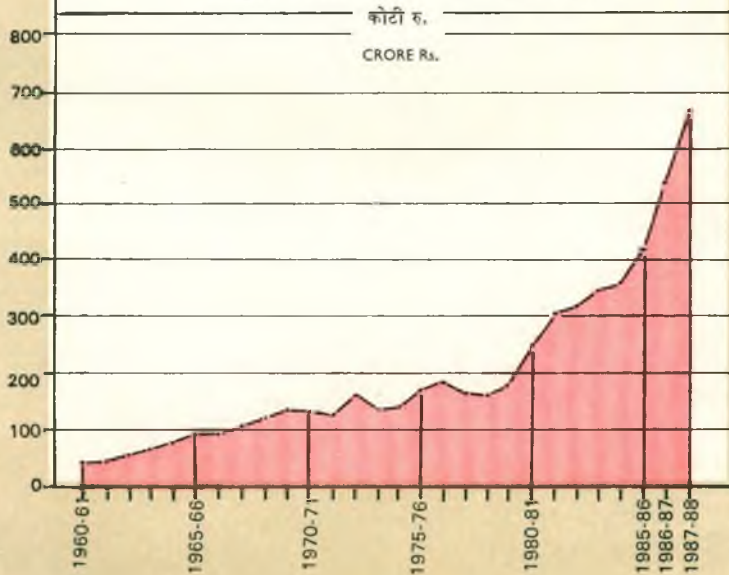

सहकारी चळवळीची प्रगती

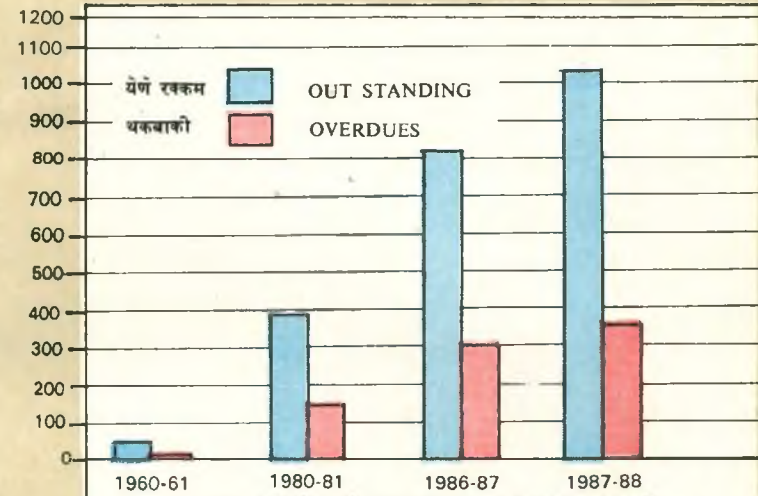
GROWTH OF CO-OPERATION

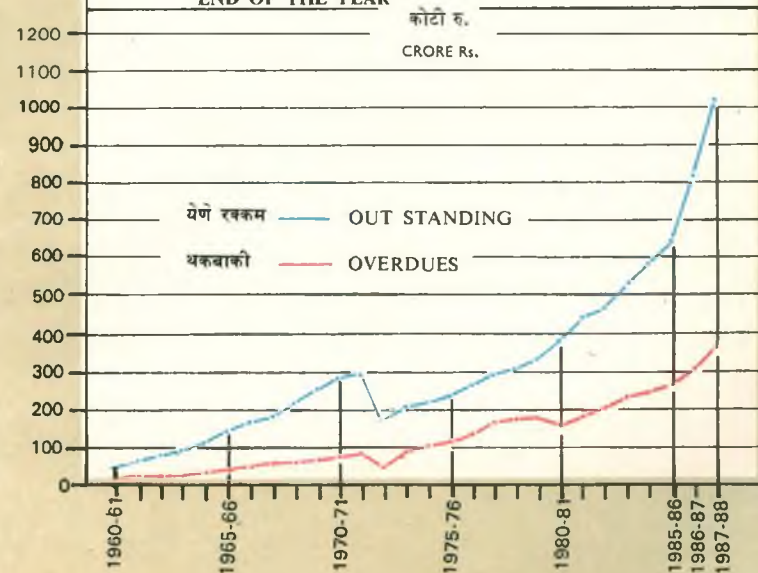
प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

कोटी रु.
CRORE Rs.

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांची वर्षअखेर येणे रक्कम व थकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES OF PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES AT THE END OF THE YEAR

कोटी रु.
CRORE Rs.

१३. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती

१३.१. १९८७-८८ अखेरीस राज्यामध्ये २४,६७८ ग्राम पंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २२१ नगरपरिषदा आणि ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक संस्थांचे १९८७-८८ मध्ये उत्पन्न (सर्व साधनांपासून) आणि खर्च अनुक्रमे २,१८० कोटी रुपये आणि २,०८३ कोटी रुपये होते. खालील तक्त्यामध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या स्थानिक संस्थांचे उत्पन्न व खर्च दर्शविले आहेत.

13. FINANCES OF LOCAL BODIES

13.1. By the end of 1987-88, 24,678 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 221 Municipal Councils and 11 Municipal Corporations were functioning in the State. The income (from all sources) and expenditure of all these local bodies was Rs. 2,180 crore and Rs. 2,083 crore respectively in 1987-88. Following table gives break-up of income and expenditure by different types of local bodies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

सर्व प्रकारच्या स्थानिक संस्थांचे १९८७-८८ या वर्षातील उत्पन्न आणि खर्च
Income and Expenditure of local bodies (all types) during 1987-88

(रुपये कोटींत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्था (1)	संख्या Number (2)	उत्पन्न Income (3)	खर्च Expenditure (4)	Local Bodies (1)
ग्रामपंचायती ..	24,678	76.54	56.02 ..	Village Panchayats
जिल्हा परिषदा ..	29	784.91	789.57 ..	Zilla Parishads
नागरी संस्था ..	232	1,318.24	1,237.85 ..	Municipal Councils and Corporations.
एकूण ..	24,939	2,179.69	2,083.44 ..	Total

ग्रामपंचायती

१३.२. १९८६-८७ आणि १९८७-८८ या वर्षातील महत्वाच्या साधनांनुसार उत्पन्न व विविध बाबींवरील खर्च खालील तक्त्यात दर्शविले आहे. उत्पन्नामध्ये सुरुवातीच्या शिल्लकेचा सुद्धा समावेश आहे.

Village Panchayats

13.2. The income of the village panchayats according to important sources and their expenditure on different heads are given in the table below for the years, 1986-87 and 1987-88. The income includes opening balance also.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

ग्रामपंचायतींचे १९८६-८७ व १९८७-८८ मधील उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of village panchayats for the years 1986-87 and 1987-88

(रुपये लाखात/Rs. in lakhs)

वाव (1)	रक्कम Amount		Item (1)
	1986-87 (2)	1987-88 (3)	
एक. उत्पन्न—			I. Income—
(1) शासकीय अनुदान	1,666.04 (23.7)	1,817.82 (23.8)	Government Grants
(2) अंशदान व देणग्या	825.30 (11.8)	991.12 (12.9)	Contributions and donations
(3) कर (एकूण)	1,972.28 (28.1)	2,163.31 (28.3)	Taxes (Total)
पैकी घरे व इतर भालमत्ता यांचरील कर	906.28 (12.9)	1,079.44 (14.1)	of which taxes on houses and properties
(4) इतर साधनांपासून उत्पन्न (सुरुवातीच्या शिलकीसह)	2,555.64 (36.4)	2,681.47 (35.0)	Income from other sources (including opening balance).
एकूण उत्पन्न (1 ते 4)	7,019.26 (100.0)	7,653.72 (100.0)	Total income (1 to 4)
दोन. खर्च—			II. Expenditure--
(1) प्रशासन	1,063.05 (20.9)	1,212.29 (21.7)	Administration
(2) आरोग्य व सफाई	948.66 (18.7)	1,197.76 (21.4)	Health and sanitation
(3) सार्वजनिक बांधकामे	1,700.64 (33.5)	1,843.31 (32.9)	Public works
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	500.80 (9.9)	528.62 (9.4)	Public lighting
(5) शिक्षण	171.88 (3.4)	181.26 (3.2)	Education
(6) समाजकल्याण	235.63 (4.6)	257.04 (4.6)	Welfare of people
(7) इतर	457.20 (9.0)	381.50 (6.8)	Others
एकूण खर्च (1 ते 7)	5,077.86 (100.0)	5,601.78 (100.0)	Total expenditure (1 to 7)
एकूण खर्चाची एकूण उत्पन्नाशी टक्केवारी	72.3	73.2	Percentage of total expenditure to total income

टीप.—कंमातील आकडे एकूण बेरजेची टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—Figures in brackets show percentage to total.

१३.३. ग्रामपंचायतींचे १९८७-८८ मधील उत्पन्न १९८६-८७ च्या उत्पन्नाच्या तुलनेने नऊ टक्क्यांनी वाढले. ग्रामपंचायतींच्या एकूण उत्पन्नातील शासकीय अनुदानाचा वाटा एक चतुर्थांश होता.

१३.४. विविध बाबींवरील खर्चाचे वर्गीकरणवरून दिसून येते की, प्रशासन, आरोग्य आणि जलनिःसारण आणि सार्वजनिक बांधकाम यांवर १९८७-८८ मध्ये झालेला खर्च एकूण खर्चाच्या सुमारे तीन-चतुर्थांश होता.

जिल्हा परिषदा

१३.५. स्वनिर्मित महत्त्वाची साधने व शासकीय अनुदाने यापासून मिळणारे जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न यांची माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

13.3. As compared to that of 1986-87, the income of Village Panchayats has increased by about nine per cent in 1987-88. The Government grants accounted for nearly 1/4th of the total income of village panchayats.

13.4. The expenditure composition shows that administration, health and sanitation and public works accounted for about three-fourth of total expenditure incurred by village panchayats in 1987-88.

Zilla Parishads

13.5. The table below brings out the receipt position of zilla parishads in Maharashtra according to major sources of self raised income and Government grants.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

जिल्हा परिषदांचे १९८६-८७ व १९८७-८८ मधील महसुली उत्पन्न
Revenue receipts of Zilla Parishads during 1986-87 and 1987-88

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1986-87		1987-88		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एक. एकूण महसुली उत्पन्न (१+२)— (१) स्वनिर्मित साधनांकरवी (२) एकूण शासकीय अनुदाने (अ+ब) (अ) सांविधिक (ब) अभियंता योजनांसाठी	638.87 28.60 610.27 609.35 0.92	100.0 4.5 95.5 95.4 0.1	784.91 28.15 756.76 756.50 0.26	100.0 3.6 96.4 96.4	1. Total Revenue receipts (i + ii)— (i) Self-raised resources (ii) Total Government grants (A + B) (A) Statutory grants (B) Agency scheme grants.
दोन. स्वनिर्मित साधनांकरवी उत्पन्न (१ ते ४)— (१) जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (स्टॅम्प ड्यूटीसह) (२) शिक्षण (३) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम) (४) इतर	28.60 9.76 7.15 2.64 9.05	100.0 34.1 25.0 9.2 31.7	28.15 10.56 7.03 1.81 8.75	100.0 37.5 25.0 6.4 31.1	2. Self-raised resources (i to iv)— (i) Local fund cess including stamp duty grants. (ii) Education (iii) Buildings and Communi- cations. (Public works) (iv) Others
तीन. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदाने (१ ते ४)— (१) सहेतुक अनुदान (२) आस्थापना अनुदान (३) योजना अनुदान (४) इतर	609.35 426.09 89.98 79.93 13.35	100.0 69.9 14.8 13.1 2.2	756.50 518.77 120.48 102.92 14.33	100.0 68.6 15.9 13.6 1.9	3. Total Statutory Government grants (i to iv)— (i) Purposive grants (ii) Establishment grants (iii) Plan scheme grants (iv) Others

१३.६. सर्व जिल्हा परिषदांच्या एकूण उत्पन्नापैकी शासकीय अनुदानाचे उत्पन्न सुमारे ९६ टक्के होते. सर्व स्वनिर्मित साधनांद्वारे मिळणारे उत्पन्न एकूण उत्पन्नाच्या फक्त चार टक्के होते. स्वनिर्मित साधनांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या एक तृतीयांशहून अधिक रक्कम जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्कासह) यापासून मिळाले होते. शिक्षणापासून मिळालेले (मुख्यतः दुय्यम शिक्षणाच्या शुल्काद्वारे मिळालेले) उत्पन्न जवळजवळ २५ टक्के होते.

१३.७. शासकीय अनुदानामध्ये सहेतुक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदांकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांचेसाठी) सर्वात जास्त म्हणजे ६९ टक्के वाटा होता.

13.6. Government grants alone accounted for about 96 per cent of the total receipts of zilla parishads. The share of self raised resources in total receipts was only four per cent in 1987-88. More than one third of the self raised resources were from local fund cess including stamp duty grants. The contribution from education (being mainly fees for secondary education) was nearly 25 per cent.

13.7. In total statutory Government grants the purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to Zilla Parishads) formed major part (69 per cent).

१३.८. जिल्हा परिषदांचा एकूण महसुली खर्च १९८७-८८ मध्ये १९८६-८७ मधील खर्चापेक्षा २० टक्क्यांनी वाढला. महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हा परिषदांच्या विविध बाबींवरील खर्चाची विभागणी खालील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

13.8. Total revenue expenditure of the zilla parishads increased by 20 per cent in 1987-88 as compared to that in 1986-87. The following table brings out the expenditure pattern of zilla parishads in Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

जिल्हा परिषदांचा १९८६-८७ व १९८७-८८ मधील महसुली खर्च
Revenue expenditure of Zilla Parishads during 1986-87 and 1987-88

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1986-87		1987-88		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एकूण महसुली खर्च (१ ते १२)—	658.15	100.0	789.57	100.0	Total Revenue Expenditure (1 to 12)—
(1) सामान्य प्रशासन*	74.53	11.3	84.58	10.7	General administration*
(2) कृषि	4.10	0.6	3.54	0.4	Agriculture
(3) पशुसंवर्धन	10.82	1.6	15.12	1.9	Animal husbandry
(4) वने	2.35	0.4	4.08	0.5	Forests
(5) पाटबंधारे	24.82	3.8	23.42	3.0	Irrigation
(6) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम).	53.13	8.1	61.54	7.8	Buildings and communications (Public Works)
(7) सामूहिक विकास	1.95	0.3	2.94	0.4	Community development
(8) शिक्षण	362.68	55.1	425.89	53.9	Education
(9) वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	52.94	7.9	75.86	9.6	Medical & health services
(10) सार्वजनिक आरोग्य अभियंत्रिकी	24.81	3.8	26.22	3.3	Public health engineering
(11) समाजकल्याण	11.99	1.8	13.80	1.8	Social welfare
(12) इतर @	34.63	5.3	52.58	6.7	Others @

* अध्यक्ष, सभापती, उपसभापती, सभासद व सदस्य यांचेवरील खर्चासह.

Including expenditure on president, chairman, deputy chairman. members.

@ ब्याज, संकीर्ण खाती, निवृत्ती वेतन व संकीर्ण.

Interest, miscellaneous departments, pension and miscellaneous.

१३.९. १९८७-८८ मध्ये सर्व जिल्हा परिषदांनी केलेल्या खर्चापैकी निम्म्याहून अधिक रक्कम (५४ टक्के) शिक्षणावर खर्च केला.

13.9. More than half of the amount (54 per cent) of expenditure incurred by the zilla parishads in 1987-88 was on educational activities.

नागरी संस्था

१३.१०. १९८७-८८ मध्ये १९८६-८७ इतक्याच म्हणजे ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. १९८७-८८ मध्ये ५ ग्राम पंचायतीचे नगरपरिषदांमध्ये रूपांतर झाले आणि वर्षाखेरी नगरपरिषदांची संख्या २२१ झाली. या २२१ नगरपरिषदांपैकी २२ "अ" वर्गातील (लोकसंख्या ७५ हजारांहून अधिक), ४५ "ब" वर्गातील (लोकसंख्या ३० ते ७५ हजार) आणि १५४ "क" वर्गातील (लोकसंख्या ३० हजारांपेक्षा

Municipal Bodies

13.10. Number of Municipal Corporations functioning in the State during 1987-88 was 11, the same as in 1986-87. During 1987-88, 5 village panchayats were converted into Municipal Councils, bringing the total number of Municipal Councils to 221 by end of 1987-88. Of the 221 Municipal Councils, 22 were 'A' class,

कमी) होत्या. या महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील अनुक्रमे ६४ टक्के आणि ३४ टक्के नागरी लोकसंख्या अंतर्भूत आहे. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (२ टक्के) ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ३७ नगरात होती.

१३.११. सुरुवातीची शिल्लक वगळून नगरपरिषदा व महानगर-परिषदांचे १९८७-८८ मध्ये एकूण उत्पन्न १,३१८ कोटी रुपये होते आणि १,२३८ कोटी रुपये खर्च झाला. १९८७-८८ मध्ये नगरपरिषदा व महानगरपालिकांचे, खालील तक्त्यामध्ये महत्वाच्या साधनांपासून मिळालेले उत्पन्न आणि महत्वाच्या बाबींवर झालेला खर्च दर्शविला आहे.

(population exceeding 75 thousand), 45 were 'B' class (population between 30 thousand and 75 thousand) and 154 were 'C' class (population less than 30 thousand). These Municipal Corporations and Municipal Councils covered respectively 64 per cent and 34 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (2 per cent) was covered by 7 cantonment boards and 37 non-municipal towns.

13.11. The total receipts excluding opening balance of Municipal Councils and Municipal Corporations were Rs. 1,318 crore as against the expenditure of Rs. 1,238 crore in 1987-88. The following table gives the figures of income according to important sources and expenditure on important items of Municipal Councils and Municipal Corporations for the year 1987-88.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८७-८८ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of Municipal Bodies on different items during 1987-88

(रुपये कोटीत/Rs. in crores)

विभाग (1)	महानगरपालिका Municipal corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				सर्व नागरी संस्था All municipal bodies (7)	Item (1)
		'अ' वर्ग Class 'A' (3)	'ब' वर्ग Class 'B' (4)	'क' वर्ग Class 'C' (5)	एकूण All (6)		
1. उत्पन्न—							Receipts—
1.1 कर व उपकर, फी	233.31	61.61	30.73	24.70	117.04	350.35	Taxes and cess, fees
1.2 विशेष अधिनियमानुसार वसुली	254.32	0.33	0.27	0.41	1.01	255.33	Recovery from special statutory provisions.
1.3 मालमत्ता व सेवा यांपासून	276.37	5.93	3.72	3.33	12.98	289.35	Revenue from estates and services.
1.4 शासकीय अनुदाने	53.43	34.62	21.41	22.03	78.06	131.49	Government grants
1.5 वाणिज्य उपक्रमांपासून	3.06	2.63	1.65	0.99	5.27	8.33	Commercial enterprises
1.6 असाधारण उत्पन्न, टेबी, वेतलेली कर्जे, वगैरे	154.09	20.29	11.93	9.10	41.32	195.41	Extra-ordinary income, deposits and loans.
1.7 इतर उत्पन्न (उर्वरित बाबींपासून)	74.75	5.81	3.69	3.72	13.22	87.97	Other income (from remaining items).
एकूण ..	1,049.33	131.22	73.40	64.28	268.90	1,318.23	.. Total
2. खर्च—							Expenditure—
2.1 प्रशासन (अ) आस्थापना	420.41	47.56	25.76	26.42	99.74	520.15	Administration— (a) Establishment
(ब) इतर	14.09	1.34	1.39	1.38	4.11	18.20	(b) Others
2.2 कर वसुली	5.40	1.48	0.48	0.45	2.41	7.81	Recovery of taxes
2.3 सार्वजनिक दिवाबत्ती	26.09	2.65	1.50	1.70	5.85	31.94	Street lighting
2.4 पाणीपुरवठा	129.39	7.99	5.32	4.47	17.78	147.17	Water supply
2.5 सार्वजनिक सुरक्षा	2.88	1.67	1.31	0.55	3.53	6.41	Public security
2.6 सार्वजनिक आरोग्य	120.77	5.18	2.51	1.97	9.66	130.43	Public health
2.7 जलनिःसारण	15.04	1.34	1.07	0.57	2.98	18.02	Drainage
2.8 बांधकामे	45.71	16.39	8.38	7.00	31.77	77.48	Construction works
2.9 वाहतूक	22.39	1.41	0.53	0.25	2.19	24.58	Transport
2.10 शिक्षण	25.29	5.87	4.34	2.45	12.66	37.95	Education
2.11 दुर्बल घटकांवरील खर्च	3.20	3.14	1.13	0.91	5.18	8.38	Expenditure on weaker sections.
2.12 विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	69.72	16.07	8.99	6.17	31.23	100.95	Extraordinary expenditure and loans.
2.13 इतर	74.75	14.28	10.39	8.96	33.63	108.38	Others
एकूण ..	975.13	126.37	73.10	63.25	262.72	1,237.85	.. Total

टोप.—विविध विभागांतर्गत कर्मचारी आस्थापनेवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्रमांक २.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note.—Expenditure on staff establishment under various activities has been clubbed and shown at item 2.1(a).

१३.१२. महानगरपालिकांच्या एकूण उत्पन्नाच्या सुमारे २२ टक्के उत्पन्न दर व करापासून मिळाले. ही टक्केवारी "अ" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४७, "ब" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४२ आणि "क" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ३० होती. शासकीय अनुदाने "अ" वर्ग परिषदांचे बाबतीत त्यांच्या एकूण उत्पन्नाच्या २६ टक्के होते आणि "ब" व "क" वर्ग नगरपरिषदांचे बाबतीत अनुक्रमे २९ व ३४ टक्के होते. महानगरपालिकांचे बाबतीत शासकीय अनुदानाची टक्केवारी फक्त पाच टक्के होती.

१३.१३. महानगरपालिकांच्या विविध विभागांतील कर्मचाऱ्यांवरील खर्च एकूण खर्चाच्या ४३ टक्के होता. "अ", "ब" व "क" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत हा खर्च अनुक्रमे ३८ टक्के, ३५ टक्के व ४२ टक्के होता.

13.12. Nearly 22 per cent of the income of the Municipal Corporations was derived through rates and taxes. This percentage was 47 for 'A' class municipal councils, 42 for 'B' class municipal councils and 38 for 'C' class municipal councils. In the case of Government grants, these formed 26 per cent for 'A' class municipal councils and 29 per cent for 'B' and 34 per cent for 'C' class municipal councils, while they formed only five per cent of the income of the municipal corporations.

13.13. On the staff establishment under various activities, municipal corporations incurred 43 per cent of the total expenditure. The percentage of expenditure incurred by A, B and C class municipalities on the staff establishment was respectively as 38, 35 and 42.

१४. विशेष अभ्यास

१४.१. राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत राष्ट्रव्यापी नमुना पाहण्या घेण्यात येतात. त्यात राज्यातील अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय अनुरूप तत्वावर सहभागी होत असते. राज्यांकरिताचे अंदाज त्वरीत उपलब्ध व्हावेत हा त्यामागे हेतू असतो.

१४.२. सध्या चालू असलेल्या वार्षिक फेरीचे क्षेत्रकाम (४४ वी फेरी) जुलै १९८८ मध्ये सुरु झाले व ते जून १९८९ मध्ये पूर्ण होईल. सध्याचा पाहणीचा प्रमुख विषय, "आदिवासींचे राहणीमान" हा असून त्याचबरोबर ग्रामीण व नागरी भागातील लोकांची "निवासाची स्थिती" ह्या विषयीही पाहणी घेण्यात येत आहे.

१४.३. या प्रकरणात आदिवासींचे राहणीमान आणि लोकांची निवास स्थिती ह्याबद्दलचे महत्त्वाचे निष्कर्ष दिले आहेत. हे निष्कर्ष फेरीच्या, डिसेंबर १९८८ पर्यंत पूर्ण झालेल्या दोन उपफेऱ्यातील माहितीवर आधारित आहेत. त्यामुळे या प्रकरणातील निष्कर्ष अस्थायी स्वरूपाचे असून त्यात चारही उपफेऱ्यावर आधारित तपशीलवार विश्लेषणानंतर बदल होण्याची शक्यता आहे.

(अ) आदिवासींचे राहणीमान

१४.४. आदिवासींचे राहणीमान या विषयीच्या पाहणीमध्ये आदिवासींची कुटुंबविषयक माहिती म्हणजे कुटुंबाचा आकार, उत्पन्नाचे साधन, जमीनधारणा, घरगुती खर्च वगैरे आणि कुटुंबातील व्यक्तीची वय, स्त्री/पुरुष वगैरे विषयी व कार्यस्थिती विषयी तसेच कुटुंबाने घेतलेला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा लाभ, आरोग्य सेवा व आजारपण, बिगरशेती कुटुंब व्यवसाय, इत्यादि माहिती गोळा करण्यात येत आहे.

१४.५. खालील निष्कर्ष २९१ गावातून निवडलेल्या ७२५ आदिवासी कुटुंबाकडून गोळा केलेल्या माहितीवर आधारित आहेत. तसेच पाहणीसाठी नागरी भागातूनही आदिवासी कुटुंबांची (१८९) निवड करण्यात आली असून निष्कर्षांची ग्रामीण भागातील आदिवासींच्या निष्कर्षांबरोबर योग्य त्या ठिकाणी तुलना केली आहे.

१४.६. आदिवासी भागातून ४९६ बिगर आदिवासींचीही निवड करण्यात आली आहे. त्याचा मुख्य उद्देश आदिवासी विभागातील आदिवासी आणि बिगर आदिवासी यांच्या राहणीमानातील फरकाची कल्पना यावी हा आहे.

१४.७. घटनेनुसार महाराष्ट्र राज्यासाठी ४७ जमाती यादीत समाविष्ट केल्या असल्या तरी भिल्ल, गोंड आणि महादेव कोळी याच आदिवासी जमाती राज्यात प्रामुख्याने आढळून आल्या. एकूण आदिवासी कुटुंबांपैकी ५८ टक्के कुटुंबे या तीन जमातीपैकी आढळली. भौगोलिक विभागानुसार विचार करता चंद्रपूर आणि भंडारा जिल्ह्यामध्ये गोंड, धुळे, जळगाव व नाशिक जिल्ह्यात भिल्ल व ठाणे जिल्ह्यात महादेव कोळी या जमाती प्रामुख्याने आढळून येतात.

14. SPECIAL STUDIES

14.1. The State Directorate of Economics and Statistics participates in the nationwide sample surveys organised by the National Sample Survey Organisation, Government of India on matching sample basis, with a view to making available the State estimates quickly.

14.2. The field work of the current annual round (44th round) has started in July 1988 and will be completed in June, 1989. The present round is mainly devoted to the enquiry on the 'living conditions of the tribal population.' In addition, the survey on housing conditions of the general population, both in rural and urban areas is being undertaken in the round.

14.3. The quick estimates of some important socio-economic characteristics of the 'living conditions of the tribal population' and 'housing conditions of the general population' in the State are presented in this chapter. The estimates presented for both the surveys are based on the first two sub-rounds completed till December, 1988. The results presented are, therefore, provisional and subject to revision after the tabulation of all the four sub-rounds.

A. Living Conditions of Tribals

14.4. The major socio-economic aspects of the tribal population being covered in the enquiry include important household characteristics like household size, means of livelihood, land holding, consumer expenditure etc.; demographic and activity particulars of household persons; utilisation of public distribution system; health care and morbidity and household enterprises other than agriculture, etc.

14.5. The results about the living conditions of the tribals presented are based on 725 tribal households from 291 villages. A sample of 189 tribal households was also selected from the urban blocks and their results are compared with rural tribal households wherever found appropriate, etc.

14.6. A sample of 496 households of non-tribals from areas with tribal concentration was also drawn mainly to assess the disparity between the living standards of tribals and non-tribals in these areas.

14.7. Though the Schedule of the Constitution enlists 47 tribes in the State, the major tribes observed were Bhil, Gond and Koli Mahadev. These three major tribes together accounted for 58 per cent of the tribal households. Locationwise, Gond in Chandrapur and Bhandara districts; Bhil in Dhule, Jalgaon and Nashik districts; and Koli Mahadev in Thane district, were observed to be the major tribes.

कुटुंबविवयक बाबी

१४.८. ९३ टक्के आदिवासी कुटुंबांतून कुटुंब प्रमुख पुरुष असल्याचे आढळून आले, म्हणजेच याबाबतीत आदिवासी कुटुंबे सर्वसाधारण ग्रामीण कुटुंबांपेक्षा वेगळी नव्हती.

१४.९. कुटुंबाचा सरासरी आकार ४.७ होता. चालू फेरीत निवासाची स्थिती पाहणीसाठी निवडलेल्या ग्रामीण भागातील सर्वसाधारण कुटुंबांच्या सरासरी आकारापेक्षा (५.२) हा कमी आढळला. आदिवासी कुटुंबामध्ये दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९७० होती हे प्रमाण ग्रामीण भागातील लोकसंख्येकरिता १९८१ च्या जनगणनेनुसार ९८७ होते.

१४.१०. कुटुंबाला गेल्या ३६५ दिवसांत ज्या व्यवसायाद्वारे जास्त उत्पन्न मिळाले, तो व्यवसाय त्या कुटुंबाच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन समजण्यात आला. खालील तक्त्यात उपजीविकेच्या प्रमुख साधनानुसार आदिवासी कुटुंबांची वर्गीवारी दिली आहे.

Household Characteristics

14.8. The tribal households were not observed to be different from the general rural households in respect of 'male' being the head of the household, Ninety three per cent tribal households reported 'male' as the head.

14.9. The average household size was 4.7. This is little less as compared to the average household size for the general population in rural areas (5.2) observed from the survey of housing conditions which is being conducted in the present round. The number of females per 1,000 males was little lower (970) for tribal households as against 987 for general population of rural areas as per 1981 census.

14.10. Livelihood class of the household was decided on the basis of major source of household income during the last 365 days preceding the date of the survey. The table below shows the distribution of households according to livelihood classes.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

ग्रामीण भागातील आदिवासी आणि बिगर आदिवासी कुटुंबांची उपजीविकेच्या साधनानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of tribal and non-tribal rural households according to livelihood class

उपजीविकेचे साधन (1)	आदिवासी Tribal (2)	बिगर आदिवासी Non-Tribal (3)	Livelihood Class (1)
स्वयंरोजगार-कृषि	25.14	42.12	Self-employed in agriculture
किरकोळ जंगली उत्पादने गोळा करणे	0.82	0.00	Collection of minor forest produce
स्वयंरोजगार-बिगर कृषि	1.91	9.33	Self-employed in non-agriculture
शेतमजुरी	57.71	34.20	Agriculture labour
इतर मजुरी	2.26	6.69	Other labour
इतर	12.17	7.66	Others
एकूण	100.00	100.00	All

१४.११. बिगर आदिवासी कुटुंबांपैकी कोणीही, 'किरकोळ जंगली वस्तू गोळा करणे.' हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन म्हणून नमूद केले नाही. तसेच आदिवासीपैकी हाच उद्योग प्रमुख उपजीविकेचे साधन नमूद करणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाणही नगण्य होते. शेतमजुरी हे चरितार्थाचे प्रमुख साधन असणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांचे प्रमाण बरेच अधिक म्हणजे ५८ टक्के होते. तर बिगर आदिवासी कुटुंबांचे प्रमाण त्यामानाने कमी म्हणजे ३४ टक्के होते.

१४.१२. ग्रामीण आणि नागरी भागातील आदिवासी कुटुंबांच्या उपजीविकेच्या साधनात फार फरक होता. ग्रामीण भागात 'कृषिक्षेत्रात स्वयंरोजगार किंवा मजुरी' हे उपजीविकेचे साधन असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण सुमारे ८४ टक्के होते तर नागरी भागात हे प्रमाण फक्त ३७ टक्के होते. नागरी भागात मजुरी/वेतनावर 'बिगर कृषि' क्षेत्रातील काम हेच उदरनिर्वाहाचे साधन असणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांची टक्केवारी ५० होती. त्यापैकी एक चतुर्थांश कुटुंबे वस्तुनिर्माण किंवा बांधकाम क्षेत्रातील श्रमिक होती.

14.11. None of the non-tribal households reported to have "collection of minor forest produce" as means of major livelihood. The percentage of tribal households reporting this as a major means of livelihood was also negligible. The percentage of tribal households who had agricultural labour as the major source of livelihood was as high as 58 while this was relatively lower viz. 34 in respect of non-tribal households.

14.12. There is a distinct difference in regard to means of livelihood between tribals in the urban and rural areas. Unlike in the rural areas where about 84 per cent of the households had agriculture (by way of self-employment or wages) as the major means of livelihood, in the urban areas this percentage was only 37. About 50 per cent of the tribal households in the urban areas had wage/salary employment in non-agricultural sector as the major means of livelihood. Amongst these households nearly one-fourth were labour households in manufacturing and construction activities.

घरगुती खर्च

१४.१३. कुटुंबाचा घरगुती खर्च म्हणजे कुटुंबाने स्वतःकरिता वापरलेल्या वस्तू व सेवांवरील खर्च होय. यात कुटुंबाच्या उत्पादन व्यवसायावर होणाऱ्या खर्चाचा समावेश नाही. ग्रामीण भागातील आदिवासी कुटुंबाचा सरासरी दरडोई मासिक खर्च ११२ रुपये होता. हा सरासरी खर्च ग्रामीण भागातील सर्व कुटुंबे लक्षात घेता आढळून आलेल्या अशाच सरासरी खर्चापेक्षा (१४७ रुपये) २४ टक्के कमी आढळला. आदिवासी भागातील बिगर आदिवासी कुटुंबांचा मासिक सरासरी खर्च (१५४ रुपये) आदिवासी कुटुंबांपेक्षा ३८ टक्क्यांनी जास्त होता. खालील तक्त्यात मासिक दरडोई खर्चानुसार ग्रामीण लोकसंख्येचे वर्गीकरण दिले.

Consumer Expenditure

14.13. Consumer expenditure of a household is the value of goods and services consumed by it exclusively for non-productive purposes. The average consumer expenditure per person per month (MPCE) for tribals in rural areas was Rs. 112. This was less by 24 per cent when compared with similar estimate (Rs. 147) for the general population in the rural areas. The per capita expenditure for non-tribals (Rs. 154) was higher by 38 per cent when compared with the tribals. The table below gives the distribution of population according to monthly per capita expenditure classes.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

ग्रामीण लोकसंख्येची दरडोई खर्चानुसार टक्केवारी

Percentage distribution of rural population according to monthly per capita expenditure classes

दरडोई खर्चाचा वर्ग (रुपयांत) MPCE-Class (Rs.)	आदिवासी लोकसंख्या Tribal population	बिगर- आदिवासी लोकसंख्या Non-tribal population	सर्व ग्रामीण लोकसंख्या* General population
(1)	(2)	(3)	(4)
Upto 100	43.64	9.62	16.35
100-200	50.81	72.78	69.14
200 and Above/आणि जास्त	5.55	17.60	14.51
एकूण/All	100.00	100.00	100.00
सरासरी दरडोई मासिक खर्च/Average M.P.C.E.	112.17	153.86	146.58

* सध्या चालू असलेल्या निवास स्थिती संबंधित पाहणीवर आधारित आहे./Based on the survey on 'housing conditions' currently in progress.

१४.१४. सरासरी दरडोई मासिक खर्च १०० रुपयाहूनही कमी असलेल्या, म्हणजेच साधारणपणे कुटुंबामागे दरसाल ६,००० रुपयापेक्षा कमी खर्च असलेल्या आदिवासी लोकांची टक्केवारी, बिगर आदिवासीशी तुलना करता बरीच जास्त होती. मादक पदार्थांचे सेवनावरील खर्च नमूद करणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण आदिवासी कुटुंबांचे बाबतीत ग्रामीण भागातील सर्वसाधारण कुटुंबांशी तुलना करता बरेच जास्त होते.

१४.१५. नागरी भागातील आदिवासी कुटुंबांचे बाबतीत सरासरी मासिक दरडोई खर्च (१७१ रुपये) ग्रामीण भागातील आदिवासी कुटुंबांपेक्षा ५३ टक्क्यांनी जास्त आढळला.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१४.१६. जीवनावश्यक वस्तू उदा. तांदूळ, गहू, खाद्यतेल, साखर आणि घासलेट सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित केल्या जातात. तांदूळ, गहू आणि साखर खरेदी करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांपैकी ग्रामीण भागातील जवळजवळ ६० टक्के कुटुंबांनी वरील वस्तूच्या संपूर्णतः किंवा अंशतः खरेदीसाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा लाभ घेतला. परंतु खाद्य तेलाच्या बाबतीत हे प्रमाण ४५ टक्के होते.

14.14. The percentage of tribal population with per capita monthly expenditure less than Rs.100 i.e. about Rs. 6,000 per household per annum was considerably higher as compared to the non-tribals. Compared with general households in rural areas, consumption of intoxicants was reported by a significantly larger proportion of tribal households.

14.15. The per capita expenditure of tribals in urban areas was higher (Rs. 171) by 53 per cent than that for tribals in rural areas.

Public Distribution System

14.16. Essential commodities like rice, wheat, edible oil, sugar and kerosene are distributed through public distribution system. Out of the total tribal households who reported purchase of rice, wheat and sugar about 60 per cent made purchases fully/partially through the public distribution system. The corresponding percentage regarding edible oil was 45.

जमीन धारणा

१४.१७. ग्रामीण भागातील जवळ-जवळ ५० टक्के कुटुंबांकडे शेतीसाठी जमीन उपलब्ध नव्हती. ज्या कुटुंबांनी अशी जमीन असल्याचे सांगितले त्यांच्याकडे सरासरी २.०१ हेक्टर जमीन होती. एक हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण ३८.६७ टक्के तर १ ते २ हेक्टर जमीन असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण ३०.५६ टक्के इतके होते. याचाच अर्थ असा होतो की जवळजवळ ७० टक्के शेतकरी कुटुंबे ही सीमांतिक किंवा लहान शेतकरी कुटुंबे होती. बिगर आदिवासी कुटुंबांपैकी ४० टक्के कुटुंबांकडे जमीन नव्हती व ज्यांचेकडे जमीन होती त्यांच्याकडे सरासरी २.१ हेक्टर जमीन होती. बिगर आदिवासी कुटुंबांमध्ये सीमांतिक किंवा लहान शेतकरी कुटुंबांचे प्रमाण ६७ टक्के होते. म्हणजे आदिवासी आणि बिगर आदिवासी कुटुंबांच्या या टक्केवारीत कांही फारसा फरक नव्हता. जमीन असणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांपैकी जवळजवळ ५ टक्के कुटुंबांनी शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणावर भाडेपट्ट्याने जमीन घेतलेली होती. मोठ्या प्रमाणावर जमीन धारणा करणाऱ्या वर्गामध्ये भाडेपट्ट्याने जमीन घेणे ही बाब प्रकर्षाने आढळून आली जमीन भाडेपट्ट्याने देण्याची बाब विचारात घेता फक्त २ टक्के आदिवासी कुटुंबांनी जमीन भाडेपट्ट्याने दिल्याचे आढळून आले. आदिवासी भागात बिगर आदिवासी कुटुंबांनी जमीन संपादित करण्याबाबतच्या माहितीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की ८७ टक्के कुटुंबांकडे असलेली जमीन ही वारसा हक्काने आलेली आहे. आदिवासी कुटुंबांकडे जमीन विकत घेणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण अत्यल्प (१.९ टक्के) होते.

Land Holding

14.17. Nearly 50 per cent of the tribal households in rural areas did not possess any land for cultivation. For those households who reported possession of land, the average land possessed was 2.01 hectares. Further, the percentage of households reporting land below one hectare was 38.67 and between 1-2 hectares was 30.56. This means that nearly 70 per cent of the cultivators were either marginal or small cultivators. In the case of non-tribals, 40 per cent did not possess any land and the average land possessed per reporting household was 2.1 hectares. Similarly, the percentage of small and marginal farmers was 67 showing little difference amongst tribals and non-tribals. The percentage of tribal households reporting land leased in for cultivation was about five per cent to the land possessing households. The leasing in of land was found to be more significant in the higher land possessing classes. As far as leasing out of land, only two per cent of the tribal households reported leasing out their land. The analysis of information about acquirement of land by non-tribals in tribal areas shows that 87 per cent households had inherited the land they possessed. Percentage reporting purchase of land from tribals was negligible (1.9 per cent).

कार्यस्थिती

१४.१८. निवडलेल्या कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्त्याच्या नेहमीच्या कार्यस्थितीबाबतची माहिती गोळा करण्यात आली आहे. पाहणीच्या दिवसापूर्वीच्या ३६५ दिवसांच्या संदर्भ कालावधीत सर्वसाधारणपणे अधिक वेळ कोणत्या कार्यस्थितीत होता या निकषावर त्या व्यक्त्याचे (१) काम करणारा (२) काम शोधणारा/कामासाठी उपलब्ध असणारा आणि (३) काम न करणारा व कामासाठी उपलब्ध नसणारा अशा तीन ढोबळ प्रकारांत वर्गवारी करण्यात आली. १५-५९ या वयोगटातील पुरुष, स्त्रिया आणि एकूण व्यक्त्यांची त्यांच्या नेहमीच्या कार्यस्थितीनुसार टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे :

Activity Status

14.18. The data on usual activity status is collected for every person in the sample household. A person is classified into one of the three broad usual activity categories viz. working, not working but seeking and/or available for work and neither working nor available for work on the basis of the relatively longer time spent by him during the reference period of 365 days preceding the date of survey. The table below gives the percentage distribution for males, females and total persons in the age-group 15-59 years according to usual activity status.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

१५-५९ वयोगटातील आदिवासी व्यक्तींची त्यांच्या नेहमीच्या कार्यस्थितीनुसार टक्केवारी
Percentage distribution of tribal persons in the age-group 15-59 years according to usual activity status

नेहमीची कार्यस्थिती (1)	पुरुष/Male (2)	स्त्रिया/Female (3)	व्यक्ती/Persons (4)	Usual activity status (1)
काम करणारे	93.58	81.81	87.66	Working
काम न करणारे, परंतु, काम शोधणारे/कामासाठी, उपलब्ध असणारे	0.00	0.00	0.00	Not working but seeking or available for work
काम न करणारे	6.42	18.19	12.34	Non-workers
एकूण	100.00	100.00	100.00	All

आदिवासीसाठी १५ ते ५९ वयोगटातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची एकूण व्यक्तींशी टक्केवारी ८८ होती. पूर्वीच्या (१९८७-८८ च्या पाहणीतील ग्रामीण विभागासाठी ही टक्केवारी ७५ होती. नेहमीच्या कार्यस्थितीच्या ब्याबतनुसार कोणीही व्यक्ती काम शोधणारी/कामासाठी उपलब्ध असणारी आढळून आली नाही.

The work force rate for the age group 15-59 i.e. the percentage of working persons to the total persons was 88 for tribals. The similar percentage for the rural areas from the earlier survey (1987-88) was about 75. Further, no person was found to be seeking or available for work as per the definition of usual activity.

१४.१९. आदिवासी कुटुंबांपैकी उपजिविकेचे प्रमुख साधन 'मजुरी' असणाऱ्या कुटुंबांपैकी फक्त चार टक्के कुटुंबांनी पाहणीच्या दिनांकापूर्वीच्या ३० दिवसांच्या कालावधीत, त्यांच्या कुटुंबातील किमान एक व्यक्ती वन/वनीकरण क्षेत्रात मजुरी करीत असल्याचे सांगितले. वन/वनीकरण क्षेत्रात मजुरी करणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण कुटुंबाभागे दोन आणि त्यांच्या कामाचे मनुष्य दिवस एक महिन्यात नऊ असे होते.

शिक्षण

१४.२०. आदिवासींमध्ये साक्षर अमलेल्या व्यक्तींचे प्रमाण २३ टक्के होते. पुरुषांसाठी ही टक्केवारी ३३ तर स्त्रियांसाठी १३ होती. आदिवासींच्या तुलनेत विंगर आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण दुप्पट (४९ टक्के) होते. साक्षर आदिवासींपैकी सुमारे ८० टक्के आदिवासींनी फक्त प्राथमिक किंवा त्यापेक्षाही कमी पातळी गाठली होती. विंगर आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण आदिवासीपेक्षा जरी बरेच अधिक असले तरी साक्षर विंगर आदिवासींच्या शिक्षण पातळीत मात्र फारसा फरक आढळून आला नाही.

१४.२१. पाहणीचे वेळी ५ ते १४ वयोगटातील सुमारे ४४ टक्के आदिवासी मुलगे शाळेत दाखल असल्याचे आढळून आले. आदिवासी मुलींसाठी ही टक्केवारी ३२ होती. पूर्वीच्या पाहणीतील (१९८६-८७) संबंधित टक्केवारी ग्रामीण भागातील एकूण मुलांसाठी ७० व मुलींसाठी ५६ होती.

१४.२२. पाहणीच्या दिनांकापूर्वी ३० दिवसांच्या कालावधीत ग्रामीण भागातील ९.५५ टक्के व नागरी भागातील ६.२१ टक्के आदिवासी व्यक्तींनी आपण एक दिवस तरी आजारी होतो असे सांगितले.

(ब) 'निवास स्थिती'

१४.२३. 'निवास स्थिती' ही देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाची महत्त्वाची निदर्शक आहे. रा. न. पा. च्या ४४ व्या फेरीत (जुलै १९८८-जून १९८९) लोकांच्या निवास स्थितीच्या पाहणीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. ह्या पाहणीत लोकांच्या निवास स्थानाविषयी माहिती गोळा करणे हा या पाहणीचा उद्देश आहे. ह्यात ताब्यात असलेली जागा, परिसर, पिण्याच्या पाण्याची सोय, दिवाबत्ती, शौचालय इत्यादी माहितीचा समावेश आहे. निवास स्थान म्हणजे कुटुंबाने राहण्यासाठी व्यापलेली जागा असे ह्या पाहणीत समजण्यात आलेले आहे. निवास हे संपूर्ण इमारत, इमारतीचा एखादा भाग किंवा एकापेक्षा जास्त बांधकामे असू शकेल.

१४.२४. खालील परिच्छेदात दिलेले निष्कर्ष डिसेंबर १९८८ अखेर पूर्ण झालेल्या दोन उप फेऱ्यांतील २,४८४ नागरी भागांतील व १,४३४ ग्रामीण भागातील निवडलेल्या कुटुंबांकडून गोळा केलेल्या माहितीवर आधारित आहेत. परिच्छेद १४.३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे निष्कर्षात बदल होण्याची शक्यता आहे.

सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्ये

१४.२५ निवडलेल्या कुटुंबांच्या काही महत्त्वाच्या सामाजिक-आर्थिक बाबींची माहिती चालू पाहणीत गोळा करण्यात येत आहे.

14.19. Of the total tribal households reporting "wage employment" as their major means of livelihood, only four per cent reported to have atleast one person of the family as wage employee in forest or forestry operations during the last 30 days preceding the date of enquiry. Average number of persons worked as wage employee in forest or forestry operations per reporting household was two and the number of person days was nine in a month.

Education

14.20. The percentage of literate persons among tribals was 23. For males, it was 33 and for females it was 13 per cent. In the case of non-tribals, the literacy rate was double when compared with tribals (49 per cent). Nearly 80 per cent of the literate tribals had attained the educational level only upto primary or even below that. Though the percentage of literate for non-tribals was much higher than the tribals, there was not much difference in the educational level attained by the literate non-tribals.

14.21. About 44 per cent of tribal boys of age 5-14 years were found to be enrolled in the school at the time of enquiry. For the tribal girls, this percentage was 32. The corresponding percentages for the general rural from earlier survey (1986-87) was about 70 for boys and 56 for girls.

14.22. Percentage of persons reporting illness for atleast one day during the reference period of 30 days preceding the date of survey was 9.55 for tribals in rural and 6.21 for tribals in urban areas.

B. Housing Conditions

14.23. Housing conditions of the people is an important indicator of the socio-economic development. In the 44th round of NSS (July 1988-June 1989) the enquiry of the housing conditions is included. The objective of the survey is to gather information relating to the living accommodation being availed of by the households. These include aspects relating to living space occupied, environment, drinking water facilities, lighting, latrine etc. For the purpose of this survey, the dwelling unit means the accommodation being availed of by the household for residential purposes. It may be an entire building or a part thereof or consisting of more than one structure.

14.24. Important findings of the selected characteristics based on the first two sub-rounds completed till December, 1988 covering 2,484 households from urban areas and 1,434 households from rural areas are presented below. As mentioned in Para 14.3, the results are subject to revision.

Socio economic Characteristics

14.25. Information on some important socio-economic characteristics of the sample households

ह्या माहितीचा उपयोग निवासाची स्थिती आणि इतर सामाजिक-आर्थिक बाबी यामधील संबंध अजमाविण्यास उपयुक्त होईल.

१४.२६. कुटुंबाच्या मासिक दरडोई खर्चाचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की ग्रामीण भागात बहुतांशी कुटुंबांचा (७० टक्के) सरासरी मासिक दरडोई खर्च रु. १०० ते २०० आढळून आला. सरासरी मासिक दरडोई खर्च रु. १०० पेक्षा कमी असणाऱ्यांचे प्रमाण १२ टक्के आढळून आले. नागरी विभागात रु. २०० च्या वरील कुटुंबांचे प्रमाण ७० टक्के आढळून आले.

is also being collected during the survey, as this helps in assessing the relationship between the housing conditions enjoyed and other socio-economic characteristics of the household.

14.26. The analysis of the information on average monthly *per capita* expenditure (MPCE) of the households shows that majority of the households (about 70 per cent) in the rural areas reported average monthly *per capita* expenditure between Rs. 100 to 200. The percentage below the level of Rs. 100 was 12. In urban areas, the percentage of households above the level of Rs. 200 was 70.

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 36

मासिक दरडोई खर्च वर्गाप्रमाणे कुटुंबांची टक्केवारी

Percentage distribution of households by monthly per capita expenditure class

मासिक दरडोई खर्च/MPCE (Rs.) (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	बृहन्मुंबई Gr. Bombay (4)
0-100	12.48	2.23	0.96
100-200	69.58	27.26	11.44
200-300	14.16	29.11	26.15
300 and Above/आणि अधिक	3.78	41.40	61.45
एकूण/All	100.00	100.00	100.00

१४.२७. सरासरी कुटुंबाचा आकार ग्रामीण भागात ५.२ होता तर नागरी भागात ५.० इतका होता. सामाजिक वर्गाप्रमाणे ग्रामीण भागात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि नव बौद्ध ह्यांचे एकत्रित प्रमाण २९ टक्के इतके दिसून आले तर नागरी भागात हे फक्त १६ टक्के होते.

14.27. The average household size for rural areas was 5.2 while it was 5.0 for the urban areas. The distribution of households according to social group shows that 29 per cent households in rural areas were belonging to Scheduled Castes, Scheduled Tribes and Neo-buddhists together. This percentage for urban areas was only 16.

बांधकामाचा प्रकार

१४.२८. पक्के घर म्हणजे बाहेरील भिती व छप्पर हे पक्क्या वस्तू म्हणजे भाजलेल्या विटा, दगड, सिमेंट, काँक्रीट इत्यादी पासून तयार केलेले असते. तर कच्चे घर म्हणजे बाहेरील भिती व छप्पर जे माती, विटा, गवत, पाने इत्यादी पासून तयार केलेले असते. अर्ध पक्के घर म्हणजे जे पक्के नाही व कच्चे नाही. बांधकाम प्रकारानुसार कुटुंबांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे आहे.

Type of Structure

14.28. A pucca structure is one, the outer walls and roof of which are made of pucca materials like burnt bricks, stones, cement, concrete etc. A kuccha structure is one, outer walls and roof of which are made of materials like mud, bricks, grass, leaves etc. and the semi-pucca structure which is neither pucca structure nor kuccha structure. The distribution of households according to type of structures is given below.

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 37

बांधकाम प्रकारानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

Percentage distribution of households according to type of structure

क्षेत्र (1)	बांधकाम प्रकार/type of structure				Sector (1)
	पक्के Pucca (2)	अर्ध-पक्के Semi-pucca (3)	कच्चे Kuccha (4)	सर्व All (5)	
ग्रामीण	28.17	50.20	21.63	100.00	Rural
नागरी	62.22	26.92	10.86	100.00	Urban
बृहन्मुंबई	66.58	22.96	10.46	100.00	Gr. Bombay

ग्रामीण भागात अर्ध पक्क्या प्रकारच्या निवासस्थानांचे प्रमाण जास्त होते (५० टक्के) तर नागरी भागात पक्क्या निवासस्थानांची टक्केवारी (६२ टक्के) जास्त आढळून आली. नागरी भागात कच्च्या घरांचे प्रमाण ११ टक्के होते. निवासाच्या बांधकामाचा प्रकार पक्का असणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत्या दरडोई खर्चानुसार वाढत गेलेले आढळून आले. अनुसूचित जाती व जमातीच्या कुटुंबांमध्ये पक्क्या घरात राहणाऱ्यांचे प्रमाण इतर कुटुंबांच्या तुलनेत ग्रामीण व नागरी भागात कमी आढळून आले. विशेषतः ग्रामीण भागात अनुसूचित जमातीची कुटुंबे सर्वसाधारण कुटुंबांच्या मानाने फारच कमी प्रमाणात पक्क्या घरात राहणारी आढळून आली. नागरी भागात अनुसूचित जाती व जमातीच्या कुटुंबांच्या बाबतीत पक्क्या घरात राहणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण एकूण कुटुंबांतील पक्क्या घरात राहणाऱ्यांच्या प्रमाणापेक्षा निम्मे होते.

१४.२९. जवळजवळ ९० टक्के ग्रामीण कुटुंबांची घरे स्वतःच्या मालकीची होती. याउलट नागरी भागात स्वतःचे घर असणाऱ्यांची टक्केवारी ४६ होती. घराच्या मालकीबाबत बृहन्मुंबईमध्ये टक्केवारी कमी होती (२८).

१४.३० खालील तक्त्यात एकूण खोल्यांच्या क्षेत्रफळानुसार टक्केवारी दिलेली आहे.

In rural areas, semi-pucca category was predominant (50 per cent) while for urban areas the percentage of pucca structure was significant (62 per cent). There existed sizeable number of kuccha structures in urban areas also. Their percentage was 11. It was observed that percentage of households reporting pucca structure increases with the level of MPCE both in rural and urban areas. The percentage of scheduled caste and scheduled tribe (S.C. and S.T.) households reporting pucca structure was low as compared to the similar percentage in both the areas. Particularly in rural areas scheduled tribe households reporting pucca structure was quite low as compared to the general rural households. In urban areas, for scheduled caste and scheduled tribe the percentage reporting pucca structure was nearly one-half of that for the general population.

14.29. About 90 per cent of the dwellings in the rural areas were owned by the households. On the other hand, the percentage of households having their own dwelling unit in the urban areas was 46. The percentage of ownership was still less in Greater Bombay (28).

14.30. The table below gives the distribution of households according to area of rooms.

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 38

खोल्यांच्या क्षेत्रफळांच्या वर्गानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

Percentage distribution of households according to size class of area of rooms

खोलीचे (चौ. मीटर) क्षेत्रफळ/Area of rooms (sq. mt.)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	बृहन्मुंबई Gr. Bombay (4)
(1)			
Less than 10/पेक्षा कमी	7.95	12.75	6.75
10-20	31.73	36.89	47.92
20-30	24.29	20.75	21.59
30-40	12.45	10.57	8.72
40 and Above/व अधिक	23.58	19.04	15.02
एकूण/All	100.00	100.00	100.00

जवळजवळ तीन-चतुर्थांश नागरी कुटुंबांकडे राहाण्याकरिता ३० चौ. मी. किंवा त्यापेक्षा कमी जागा होती. ग्रामीण भागाबाबत हीच टक्केवारी ६४ होती. कुटुंबाचा आकार आणि कुटुंबाला उपलब्ध असलेली जागा या दोहोंचा संयुक्तपणे विचार करून केलेले विश्लेषण बरेच वेधक आहे. नागरी भागात कुटुंबात ४ ते ६ आणि ७ ते १० व्यक्ती असलेल्या कुटुंबांपैकी ५० टक्के कुटुंबांना राहण्याची जागा २० चौ. मी. पेक्षाही कमी होती. बृहन्मुंबईसाठी अशा कुटुंबांची टक्केवारी यापेक्षाही जास्त होती. यावरून नागरी भागातील विशेषतः बृहन्मुंबईतील निवासाच्या जागेच्या प्रश्नाची तीव्रता लक्षात येते.

Nearly three-fourth of the households in urban areas had a living area below 30 sq. mt. In rural areas similar percentage was 64. The analysis based on the joint consideration of the household size and the area available to the household is quite interesting. In the urban areas, in respect of those households who have household size between 4 to 6 and who have household size between 7 to 10, about 50 per cent of them had area less than 20 sq. meters. In Greater Bombay this percentage was still higher. This brings out the acuteness of the accommodation problem in the urban areas in general and in Greater Bombay in particular.

पिण्याचे पाणी

१४.३१. पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधेची कुटुंबाच्या स्वतंत्र उपयोगाकरिता, इमारतीमध्येच परंतु सामायिक उपयोगाकरिता व सार्वजनिक उपयोगाकरिता अशी वर्गवारी करण्यात आलेली आहे.

१४.३२. ग्रामीण भागातील बहुतेक कुटुंबे सार्वजनिक सोयीचा वापर करीत होते (८१ टक्के). बऱ्याच ग्रामीण भागात नळ योजना नसल्यामुळे हे अपेक्षितच होते. नागरी भागात ४३ टक्के कुटुंबांकडे पिण्याच्या पाण्याबाबत स्वतःसाठीची व्यवस्था होती तर २५ टक्के कुटुंबे इमारतीतील सामायिक सुविधेचा वापर करीत होती. बृहन्मुंबईमध्ये निम्म्याहून थोड्या जास्त कुटुंबांकडे (५३ टक्के) स्वतःसाठी स्वतंत्र पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था होती. स्वतंत्र पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी मासिक दरडोई खर्चाच्या पातळीनुसार वाढत असलेली आढळली. जरी नागरी भागाकरिता ३० टक्के कुटुंबे पाण्यासाठी सार्वजनिक सुविधेचा वापर करीत असली तरी अनुसूचित जाती व जमातीबाबत मात्र ही टक्केवारी बरीच जास्त म्हणजे ७० होती.

शौचालय सुविधा

१४.३३. नागरी भागातील ७० टक्के कुटुंबांकडे फ्लश प्रकारचे किंवा सेप्टीक शौचालयाची व्यवस्था होती आणि १० टक्के कुटुंबे सेवा पद्धतीच्या शौचालयाचा वापर करीत होती, उर्वरित २० टक्के कुटुंबांना शौचालयाची सुविधा नव्हती. नागरी भागात अनुसूचित जाती व जमातीत शौचालयाची सुविधा नसणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी अनुक्रमे ५१ व ५६ इतकी होती. ग्रामीण भागात बहुतांशी कुटुंबांना (९५ टक्के) शौचालये नव्हती.

Drinking Water

14.31. The facility of drinking water is categorised as for household's exclusive use, common use in the building and community use.

14.32. In the rural areas, most of the households (81 per cent) were utilising the source meant for the community. This was expected as most of the rural areas do not have tap water facilities. In the urban areas, 43 per cent had the facility for their exclusive use and another 25 per cent though had a common source, it was within the building. For Greater Bombay, more than half of the households (53 per cent) had the source for their exclusive use. The percentage of households having facility of drinking water for their exclusive use was found to increase with the level of monthly *per capita* expenditure. Even though the facility of drinking water categorised as 'community use' was reported by about 30 per cent households in the urban areas, in the case of SC and ST however, 70 per cent of the households were utilising the community source for drinking water.

Type of Latrine

14.33. In the urban areas, nearly 70 per cent households had either flush system or septic tank type of latrines and another 10 per cent had service type latrine, but remaining 20 per cent of the households had no latrine at all. Amongst SC and ST households in urban areas, 51 and 56 per cent households respectively had no latrine. In rural areas, most of the households (95 per cent) had no latrine.

भाग दोन
आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दहा वर्षातील वाढ (+) किंवा घट (—) (टक्केवारी) Decennial percentage increase (+) or decrease (—)		साक्षरतेची टक्केवारी Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1901	194	2,383	4.9	5.4*
1911	215	2,520	(+) 10.74	(+) 5.73	5.1	5.9*
1921	208	2,512	(—) 2.91	(—) 0.30	6.4	7.2*
1931	240	2,789	(+) 14.91	(+) 11.00	7.4	9.5*
1941	268	3,185	(+) 11.99	(+) 14.23	15.8	N.A.
1951	320	3,610	(+) 19.27	(+) 13.31	20.9	16.7†
1961	396	4,391	(+) 23.60	(+) 21.64	29.8	24.0
1971	504	5,479	(+) 27.45	(+) 24.80	39.2	29.5
1981	628	6,852	(+) 24.54	(+) 25.00	47.2	36.2@

*आकडे फाळणीपूर्वीचे आहेत. For undivided India. † जम्मू आणि काश्मीर सोडून. Excluding Jammu and Kashmir. @ आसाम सोडून Excluding Assam
N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

टीप.—महाराष्ट्र राज्याकरिता जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे

Note.—Districtwise data for the districts of Maharashtra State are available in the "Census of India, 1981, series 12, Maharashtra paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखांत)—Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thou- sand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1	1901	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921	106.93	101.57	208.50	169.92	38.58	18.50	950	73
4	1931	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941	137.69	130.64	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971	261.16	242.96	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे

Note.—Districtwise data for the districts in Maharashtra State are available in the "Census of India 1981", Series 12, Maharashtra Paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2(A)

१ मार्च १९८१ ते २००१ पर्यंत स्त्री-पुरुषांची वार्षिक अंदाजित लोकसंख्या व त्यांच्या वाढीचे प्रमाण
Annual estimates of population as on 1st March 1981-2001 by sex and their exponential rates of growth (%)

(शंभरांत/in hundred)

वर्ष Year (1)	व्यक्ति Persons (2)	पुरुष Males (3)	स्त्रिया Females (4)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex Ratio (5)	वार्षिक वाढीचे प्रमाण/Annual growth rate		
					व्यक्ति Persons (6)	पुरुष Males (7)	स्त्रिया Females (8)
1981	627,841	324,151	303,690	1067
1982	641,484	331,083	310,401	1067	2.15	1.12	2.19
1983	655,718	338,371	317,347	1066	2.19	2.18	2.21
1984	670,170	345,811	324,359	1066	2.18	2.17	2.19
1985	684,188	353,035	331,153	1066	2.07	2.07	2.07
1986	697,321	359,791	337,530	1066	1.90	1.89	1.91
1987	709,594	366,097	343,497	1066	1.74	1.74	1.75
1988	720,907	371,903	349,004	1066	1.58	1.57	1.59
1989	731,536	377,352	354,184	1065	1.46	1.46	1.47
1990	742,034	382,741	359,293	1065	1.42	1.42	1.43
1991	752,765	388,258	364,507	1065	1.44	1.43	1.44
1992	763,655	393,865	369,790	1065	1.44	1.43	1.44
1993	774,689	399,553	375,136	1065	1.43	1.43	1.44
1994	785,916	405,348	380,568	1065	1.44	1.44	1.44
1995	797,363	411,265	386,098	1065	1.45	1.45	1.44
1996	809,031	417,305	391,726	1065	1.45	1.46	1.45
1997	820,895	423,456	397,439	1065	1.46	1.46	1.45
1998	832,902	429,692	403,210	1066	1.45	1.46	1.44
1999	844,967	435,970	408,997	1066	1.44	1.45	1.43
2000	856,977	442,233	414,744	1066	1.41	1.43	1.40
2001	868,766	448,391	420,375	1067	1.37	1.38	1.35

आधार.—लोकसंख्येच्या अंदाजावरील तज्ञ समितीचा अहवाल, भारताची जनगणना १९८१, १९८८ चा प्रासंगिक प्रबंध ४.

Source.—Report of the expert committee on the population projections, Census of India, 1981, Occasional paper No. 4 of 1988

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2(B)

जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची पंचवार्षिक अंदाजित लोकसंख्या

Districtwise quinquennial projection of population by sex (As on 1st March 1981-91)

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या/Population ('00)			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
1	बृहन्मुंबई	व्य.	82,435	95,200	1,05,387	15.49	10.70	P.	Gr. Bombay
		पु.	46,527	53,171	58,478	14.28	9.98	M.	
		स्त्री.	35,908	42,029	46,909	17.05	11.61	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,296	1,265	1,247	S.R.	
2	ठाणे	व्य.	33,515	39,527	44,323	17.93	12.44	P.	Thane
		पु.	17,796	21,049	23,646	18.27	12.34	M.	
		स्त्री.	15,719	18,478	20,677	17.55	11.90	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,132	1,139	1,144	S.R.	
3	रायगड	व्य.	14,864	16,119	17,120	8.44	6.21	P.	Raigad
		पु.	7,265	7,900	8,407	8.74	6.42	M.	
		स्त्री.	7,599	8,219	8,713	8.15	6.01	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	956	961	965	S.R.	
4	रत्नागिरी	व्य.	21,113	21,791	22,331	3.21	2.48	P.	Ratnagiri
		पु.	9,434	9,753	10,008	3.38	2.61	M.	
		स्त्री.	11,679	12,038	12,323	3.07	2.37	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	808	810	812	S.R.	
5	नाशिक	व्य.	29,917	33,414	36,204	11.69	8.35	P.	Nashik
		पु.	15,445	17,274	18,734	11.84	8.45	M.	
		स्त्री.	14,472	16,140	17,470	11.53	8.24	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,070	1,072	S.R.	
6	धुळे	व्य.	20,503	22,632	24,421	10.63	7.67	P.	Dhule
		पु.	10,431	11,526	12,401	10.50	7.59	M.	
		स्त्री.	10,072	11,156	12,020	10.76	7.75	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,036	1,033	1,032	S.R.	
7	जळगाव	व्य.	26,183	28,964	31,183	10.62	7.66	P.	Jalgaon
		पु.	13,430	14,862	16,006	10.66	7.70	M.	
		स्त्री.	12,753	14,102	15,177	10.57	7.62	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,053	1,054	1,055	S.R.	
8	अहमदनगर	व्य.	27,083	29,549	31,518	9.11	6.66	P.	Ahmadnagar
		पु.	13,826	15,085	16,090	9.10	6.66	M.	
		स्त्री.	13,257	14,464	15,428	9.11	6.66	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,043	1,043	1,043	S.R.	
9	पुणे	व्य.	41,645	47,185	51,606	13.30	9.37	P.	Pune
		पु.	21,501	24,365	26,653	13.32	9.39	M.	
		स्त्री.	20,144	22,820	24,953	13.28	9.35	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,068	1,068	S.R.	
10	सातारा	व्य.	20,387	22,133	23,527	8.57	6.30	P.	Satara
		पु.	9,891	10,689	11,326	8.07	5.96	M.	
		स्त्री.	10,496	11,444	12,201	9.04	6.61	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	942	934	928	S.R.	
11	सांगली	व्य.	18,312	19,948	21,253	8.93	6.54	P.	Sangli
		पु.	9,312	10,110	10,747	8.57	6.30	M.	
		स्त्री.	9,000	9,838	10,506	9.31	6.79	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,035	1,028	1,023	S.R.	

तक्ता क्रमांक/ Table No. 2(B)—Contd.

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या/Population ('00)			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
12	सोलापूर	व्य.	26,102	28,102	29,698	7.67	5.68	P.	Solapur
		पु.	13,442	14,450	15,255	7.50	5.57	M.	
		स्त्री.	12,660	13,652	14,443	7.84	5.79	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,062	1,058	1,056	S.R.	
13	कोल्हापूर	व्य.	25,064	27,636	29,689	10.27	7.43	P.	Kolhapur
		पु.	12,739	14,031	15,063	10.15	7.36	M.	
		स्त्री.	12,325	13,605	14,626	10.39	7.51	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,034	1,031	1,030	S.R.	
14	औरंगाबाद	व्य.	24,334	26,931	29,004	10.67	7.89	P.	Aurangabad
		पु.	12,496	13,827	14,890	10.65	7.69	M.	
		स्त्री.	11,838	13,104	14,114	10.70	7.70	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,056	1,055	1,055	S.R.	
15	परभणी	व्य.	18,293	20,105	21,551	9.90	7.19	P.	Parbhani
		पु.	9,296	10,207	10,935	9.80	7.13	M.	
		स्त्री.	8,997	9,898	10,616	10.01	7.25	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,033	1,031	1,030	S.R.	
16	बीड	व्य.	14,861	15,983	16,878	7.55	5.60	P.	Beed
		पु.	7,560	8,113	8,555	7.32	5.45	M.	
		स्त्री.	7,301	7,870	8,323	7.80	5.77	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,035	1,031	1,028	S.R.	
17	नांदेड	व्य.	17,493	79,467	21,043	11.29	8.09	P.	Nanded
		पु.	8,924	9,929	10,732	11.26	8.08	M.	
		स्त्री.	8,569	9,538	10,311	11.31	8.10	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,041	1,041	1,041	S.R.	
18	उस्मानाबाद	व्य.	22,306	24,181	25,677	8.40	6.19	P.	Osmanabad
		पु.	11,392	12,318	13,058	8.13	6.01	M.	
		स्त्री.	10,914	11,863	12,619	8.69	6.37	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,044	10,38	1,035	S.R.	
19	बुलढाणा	व्य.	15,087	16,468	17,570	9.15	6.69	P.	Buldhana
		पु.	7,708	8,413	8,976	9.14	6.69	M.	
		स्त्री.	7,379	8,055	8,594	9.16	6.69	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,045	1,044	1,044	S.R.	
20	अकोला	व्य.	18,269	20,098	21,556	10.00	7.26	P.	Akola
		पु.	9,378	10,308	11,050	9.91	7.20	M.	
		स्त्री.	8,891	9,790	10,506	10.10	7.32	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,055	1,053	1,051	S.R.	
21	अमरावती	व्य.	18,614	20,413	21,848	9.66	7.03	P.	Amravati
		पु.	9,616	10,541	11,280	9.62	7.01	M.	
		स्त्री.	8,998	9,872	10,568	9.70	7.05	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,069	1,068	1,067	S.R.	
22	यवतमाळ	व्य.	17,374	19,136	20,543	10.14	7.35	P.	Yavatmal
		पु.	8,872	9,784	10,513	10.28	7.44	M.	
		स्त्री.	8,502	9,352	10,030	10.00	7.25	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,044	1,046	1,048	S.R.	
23	वर्धा	व्य.	9,266	10,092	10,751	8.91	6.53	P.	Wardha
		पु.	4,757	5,185	5,527	9.00	6.59	M.	
		स्त्री.	4,509	4,907	5,224	8.82	6.48	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,055	1,057	1,058	S.R.	

सकता क्रमांक/Table No. 2(B)—Conid.

क्रमांक अनु- erial No.	जिल्हा	बाव	लोकसंख्या/Population			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
24	नागपूर	व्य.	25,888	29,517	32,413	14.02	9.81	P.	Nagpur
		पु.	13,454	15,346	16,858	14.07	9.85	M.	
		स्त्री.	12,434	1,4171	15,555	13.97	9.77	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,082	10,83	1,084	S.R.	
25	भंडारा	व्य.	18,376	19,790	20,919	7.70	5.70	P.	Bhandara
		पु.	9,202	9,892	10,444	7.51	5.58	M.	
		स्त्री.	9,174	9,898	10,475	7.89	5.83	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,003	9,09	997	S.R.	
26	चंद्रपूर	व्य.	20,557	22,890	24,752	11.35	8.14	P.	Chandrapur
		पु.	10,457	11,663	12,626	11.53	8.26	M.	
		स्त्री.	10,100	11,227	12,126	11.17	8.81	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,035	1,039	1,041	S.R.	
	महाराष्ट्र	व्य.	6,27,841	6,97,321	7,52,765	11.07	7.95	P.	Maharashtra
		पु.	3,24,151	3,59,791	3,88,258	10.99	7.91	M.	
		स्त्री.	3,03,690	3,37,530	3,64,507	11.14	7.99	F.	
		पु.स्त्री.प्र.	1,067	1,066	1,065	S.R.	

व्य.—व्यक्ति, पु.—पुरुष, स्त्री.—स्त्रिया, पु. स्त्री. प्र.—पुरुष-स्त्री प्रमाण

P—Person, M—Male, F—Female, S.R.—Sex Ratio.

आधार.—जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे अंदाज, १९८१-९१, भारताची जनगणना १९८१, १९८७ चा प्रासंगिक प्रबंध २.

Source.—District level population projections 1981-91, Census of India, 1981, Occasional paper No. 2 of 1987.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

वयोगटानुसार लोकसंख्या
POPULATION ACCORDING TO AGE-GROUPS
1981†

(हजारत//In thousand)

एकूण/ग्रामीण/नागरी Total/Rural/Urban	वय-गट Age-group	एकूण लोकसंख्या/Total population			संचयी टक्केवारी Cumulative Percentage
		पुरुष/Males	स्त्रियां/Females	एकूण/Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
एकूण/Total ...	0—14	12,320	11,747	24,067	38.33
	15—19	3,166	2,699	5,869	47.67
	20—24	2,860	2,652	5,512	54.86
	25—29	2,524	2,414	4,938	62.73
	30—34	2,110	2,013	4,123	69.29
	35—39	1,975	1,883	3,858	75.44
	40—49	3,273	2,959	6,232	85.36
	50—59	2,172	1,918	4,090	91.88
	60+	1,967	2,042	4,009	98.26
	*एकूण/Total ...	32,415	30,369	62,784	100.00
ग्रामीण/Rural ...	0—14	8,316	7,974	16,290	39.94
	15—19	1,951	1,696	3,647	48.88
	20—24	1,549	1,629	3,178	56.67
	25—29	1,395	1,480	2,875	63.72
	30—34	1,197	1,306	2,503	69.85
	35—39	1,182	1,258	2,440	75.83
	40—49	2,062	2,052	4,114	85.92
	50—59	1,444	1,360	2,804	92.79
	60+	1,406	1,484	2,890	99.88
	*एकूण/Total ...	20,527	20,263	40,790	100.00
नागरी/Urban ...	0—14	4,005	3,773	7,778	35.36
	15—19	1,215	1,003	2,218	45.45
	20—24	1,312	1,024	2,336	56.07
	25—29	1,129	934	2,063	65.45
	30—34	913	707	1,620	72.82
	35—39	794	625	1,419	79.27
	40—49	1,211	907	2,118	88.90
	50—59	728	558	1,286	94.74
	60+	561	558	1,119	99.83
	*एकूण/Total ...	11,888	10,106	21,994	100.00

*उपलब्ध नसलेल्या माहितीचा 'एकूण' मध्ये समावेश आहे.

Figures of 'Age not stated' are included in total.

† भारतीय जनगणना १९८१ च्या सामान्य आर्थिक तक्ते भाग ३, क आणि ख (१). मधील माहितीवर आधारित.

† Based on data given in Census of India 1981, General Economic Tables, Part-A and B (i).

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त. भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3(A)

वयगट व लिंग यानुसार ग्रामीण व नागरी भागातील पंचवार्षिक लोकसंख्या

Quinquennial Rural/Urban population by age and sex

(संभरात/In hundred)

वय गट Age group	1981			1986			1991			1996			2001		
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
								<i>Rural</i>							
0—14	82,064	77,757	1,59,821	82,862	78,500	1,61,362	77,448	72,782	1,50,230	73,090	67,560	1,40,650	68,091	62,557	1,30,648
15—29	49,810	49,517	99,327	56,350	55,235	1,11,585	61,710	60,944	1,22,654	62,588	63,161	1,25,749	62,160	62,733	1,24,893
30—44	34,643	37,032	71,675	37,686	40,639	78,325	41,370	43,920	85,290	46,299	47,886	94,185	51,906	53,104	1,05,010
45—59	24,512	23,739	48,251	27,643	27,332	54,975	30,519	30,878	61,397	33,356	34,252	67,608	36,495	37,486	73,981
60+	14,245	14,586	28,831	16,115	16,392	32,507	18,742	18,766	37,508	22,088	21,951	44,039	25,616	25,405	51,021
एकूण/Total	2,05,274	2,02,631	4,07,905	2,20,656	2,18,098	4,38,754	2,29,789	2,27,290	4,57,079	2,37,421	2,34,810	4,72,231	2,44,268	2,41,285	4,85,553
								<i>Urban</i>							
0—14	39,726	37,166	76,892	43,441	41,198	84,639	43,900	41,961	85,861	45,304	43,222	88,526	46,653	44,754	91,407
15—29	36,989	30,234	67,223	45,240	36,964	82,204	53,991	45,002	98,993	60,443	51,865	1,12,308	65,862	57,461	1,23,323
30—44	23,942	18,329	42,271	28,211	22,067	50,278	33,565	26,252	59,817	41,089	31,753	72,842	50,889	39,392	90,281
45—59	12,636	9,868	22,504	15,404	12,461	27,865	18,396	15,495	33,891	21,955	19,041	40,996	26,535	23,242	49,777
60+	5,584	5,462	11,046	6,839	6,742	13,581	8,617	8,507	17,124	11,093	11,035	22,128	14,184	14,241	28,425
एकूण/Total	1,18,877	1,01,159	2,19,936	1,39,135	1,19,432	2,58,567	1,58,469	1,37,217	2,95,686	1,79,884	1,56,916	3,36,800	2,04,123	1,79,090	3,83,213

Source.—Report of the expert committee on the population projections, Census of India 1981, Occasional paper No. 4 of 1988.

आधार.—लोकसंख्येच्या अंदाजावरील तज्ज्ञ समितीचा अहवाल, भारताची जनगणना १९८१, १९८८ चा प्रासंगिक प्रबंध ४.

तबता क्रमांक/TABLE No. 4

धर्मानुसार लोकसंख्या
POPULATION BY RELIGION
(1981)†

अनुक्रमांक Serial No. (1)	धर्म (2)	लोकसंख्या Population (3)	Religion (2)	
1	बौद्ध	39,46,149	Buddhists	
2	रिब्रश्चन	7,95,464	Christians	
3	हिंदू	5,11,09,457	Hindu	
4	जैन	9,39,392	Jains	
5	मुस्लिम	58,05,785	Muslims	
6	शीख	1,07,255	Sikhs	
7	इतर धर्म	74,386	Other religions	
8	धर्म न सांगितलेले	6,283	Religion not stated	
		एकूण	6,27,84,171	Total

†भारताची जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र १९८४ चा प्रबंध १. मधील माहितीवर आधारित.

†Based on data in Census of India, 1981, Series 12, Maharashtra Paper 1 of 1984.

साधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS
1981†

(हजारत/In 000.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India*			Class of workers
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
एकूण लोकसंख्या	32,415	30,369	62,784	3,43,930	3,21,357	6,65,287	.. Total population
1 शेतकरी	5,734	2,802	8,536	77,591	14,932	92,523	.. Cultivators
2 शेतमजूर	3,150	3,321	6,471	34,732	20,768	55,500	.. Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा वगैरे क्षेत्रात काम करणारे.	449	69	518	4,160	832	4,992	.. In livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities.
4 खाणकाम आणि दगड खाणकामात काम करणारे.	63	14	77	1,101	163	1,264	.. In mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, साधारण दुष्टीचे उद्योगधंदे करणारे.							In manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे	445	175	620	5,647	2,064	7,711	.. (a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगधंद्यांव्यतिरिक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे.	2,475	222	2,697	15,834	1,598	17,432	.. (b) Other than household industry.
6 बांधकाम करणारे	376	86	462	3,207	358	3,565	.. In construction
7 व्यापार आणि वार्णज्य क्षेत्रात काम करणारे.	1,607	135	1,742	13,012	917	13,929	.. In trade and commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे.	756	32	788	5,899	170	6,069	.. In transport, storage and communications.
9 इतर कामे करणारे	1,965	427	2,392	16,360	3,170	19,530	.. In other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	17,020	7,282	24,302	1,77,543	44,973	2,22,516	.. Total main workers
सीमांतिक कामगार	396	2,021	2,417	3,537	18,552	22,089	.. Marginal workers
एकूण काम न करणारे	15,000	21,066	36,066	1,62,850	2,57,833	4,20,683	.. Total non-workers

†भारताची जनगणना, १९८१, मार्शलका-एक, भारत, १९८३ चा दुसरा संशोधन प्रबंध, या पुस्तिकेनुसार ५ टक्के नमुन्यांच्या माहितीवर आधारित.
†Based on 5 per cent sample data as given in Census of India, 1981, Series-1, India, Paper-2 of 1983.

*आसाम वगळून/Excluding Assam.

आकडे संक्षिप्त लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत/ Details do not add up to the totals due to rounding
आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

औद्योगिक गटानुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

		(रुपये कोटीत/Rs. in crore)										
अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र	1970-71	1975-76	1980-81	1981-82	1982-83*	1983-84*	1984-85*	1985-86*	1986-87*	1987-88†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1.	कृषि	1,046.0	2,289.2	3,748.0	4,062.7	4,136.0	5,118.2	5,238.1	5,366.2	5,028.8	7,233.8	.. Agriculture
2.	वनउद्योग	39.3	58.7	124.5	160.3	183.1	210.3	237.6	237.9	174.5	170.3	.. Forestry and logging
3.	मत्स्योद्योग	15.8	68.6	96.9	92.4	100.8	126.2	121.8	139.3	155.8	160.0	.. Fishing
4.	खाणी	7.9	17.9	56.6	68.0	85.8	94.2	130.9	147.3	160.6	200.6	.. Mining and quarrying.
	एकूण—प्राथमिक ..	1,109.0 (28.6)	2,434.4 (31.7)	4,026.0 (28.8)	4,383.4 (28.0)	4,505.7 (26.4)	5,548.9 (28.1)	5,728.4 (26.6)	5,890.7 (24.0)	5,519.7 (20.7)	7,764.7 (24.2)	.. Sub-total : Primary
5.	कारखाने—											Manufacturing—
	5.1. नोंदणीकृत ..	799.1	1,473.3	3,009.0	3,103.0	3,394.4	3,805.3	4,094.0	4,972.0	5,808.0	6,903.0	.. Registered.
	5.2. इतर ..	228.6	426.4	871.0	945.3	1,005.4	1,147.7	1,227.5	1,430.0	1,513.8	1,832.7	.. Un-registered.
6.	बांधकाम	240.4	436.3	677.8	750.4	843.0	969.6	1,310.4	1,438.6	1,756.9	1,931.0	.. Construction.
7.	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	57.1	117.6	262.1	362.8	461.7	522.9	549.6	655.8	795.7	815.0	.. Electricity, gas and water supply.
	एकूण—दुय्यम ..	1,325.2 (34.2)	2,453.6 (32.0)	4,819.9 (34.5)	5,161.5 (33.0)	5,704.5 (33.4)	6,445.5 (32.6)	7,181.5 (33.3)	8,496.4 (34.7)	9,874.4 (37.1)	11,481.7 (35.7)	.. Sub-total : Secondary
8.	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	765.6 (19.7)	1,477.3 (19.3)	2,852.0 (20.4)	3,304.1 (21.1)	3,730.8 (21.9)	4,140.8 (21.0)	4,469.4 (20.7)	5,254.3 (21.4)	5,868.1 (22.1)	6,993.5 (21.7)	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9.	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7 (17.5)	1,311.5 (17.0)	2,270.8 (16.3)	2,789.1 (17.9)	3,117.6 (18.3)	3,616.7 (18.3)	4,175.1 (19.4)	4,863.8 (19.9)	5,347.6 (20.1)	5,914.2 (18.4)	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	1,441.3 (37.2)	2,788.8 (36.3)	5,122.8 (36.7)	6,093.2 (39.0)	6,848.4 (40.2)	7,757.5 (39.3)	8,644.5 (40.1)	10,118.1 (41.3)	11,215.7 (42.2)	12,907.7 (40.1)	.. Sub-total : Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	3,875.5 (100.0)	7,676.8 (100.0)	13,968.7 (100.0)	15,638.1 (100.0)	17,058.6 (100.0)	19,751.9 (100.0)	21,554.4 (100.0)	24,505.2 (100.0)	26,609.8 (100.0)	32,154.1 (100.0)	.. Net State Domestic Product.
	वरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	783.1	1,387.7	2,243.5	2,459.7	2,625.5	2,974.2	3,177.7	3,542.2	3,777.4	4,489.8	.. Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates

टीप.—कसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नामधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवितात./Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1970-71 PRICES

												(रुपये कोटीत/Rs. in crore)
अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1981-82 (6)	1982-83* (7)	1983-84* (8)	1984-85* (9)	1985-86* (10)	1986-87* (11)	1987-88† (12)	Sector (2)
1.	कृषि	1,046.0	1,456.0	1,503.9	1,586.9	1,590.8	1,694.8	1,601.3	1,517.1	1,231.9	1,678.3	.. Agriculture
2.	वन उद्योग	39.3	28.7	34.3	37.8	38.3	41.4	37.4	31.8	25.8	23.4	.. Forestry and logging
3.	मत्स्योद्योग	15.8	32.0	29.2	24.5	24.4	28.9	30.8	32.4	31.1	33.2	.. Fishing
4.	खानी	7.9	12.4	17.4	19.6	21.7	23.1	28.3	29.7	30.8	34.8	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	1,109.0 (100.0)	1,529.1 (137.9)	1,584.8 (142.9)	1,668.8 (150.5)	1,675.2 (151.1)	1,788.2 (161.2)	1,697.8 (153.1)	1,611.0 (145.3)	1,319.6 (119.0)	1,769.7 (159.6)	.. Sub-total : Primary
5.	कारखाने—											Manufacturing—
5.1.	नोंदणीकृत	799.1	984.4	1,398.9	1,448.4	1,540.8	1,566.2	1,585.2	1,803.4	1,976.0	2,196.0	.. Registered
5.2.	इतर	228.6	262.1	354.7	352.1	351.3	376.8	368.9	405.5	431.9	498.9	.. Unregistered
6.	बांधकाम	240.4	256.5	272.5	275.9	279.4	282.9	286.5	290.1	293.8	297.4	.. Construction
7.	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	57.1	71.9	103.0	110.1	113.2	124.0	139.4	152.7	162.9	174.0	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—दुय्यम	1,325.2 (100.0)	1,574.9 (118.8)	2,129.1 (160.7)	2,186.5 (165.0)	2,284.7 (172.4)	2,349.9 (177.3)	2,380.0 (179.6)	2,651.7 (200.1)	2,864.6 (216.2)	3,166.3 (238.9)	.. Sub-total : Secondary
8.	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	765.6	935.9	1,231.8	1,328.9	1,409.8	1,455.6	1,480.0	1,595.5	1,678.6	1,864.3	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9.	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7	819.4	1,013.9	1,066.1	1,138.9	1,214.4	1,296.6	1,352.2	1,434.6	1,496.4	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय	1,441.3 (100.0)	1,755.3 (121.8)	2,245.7 (155.8)	2,395.0 (166.2)	2,548.7 (176.8)	2,670.0 (185.3)	2,776.6 (192.6)	2,947.7 (204.5)	3,113.2 (216.0)	3,360.7 (233.2)	.. Sub-total : Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न	3,875.5 (100.0)	4,859.3 (125.4)	5,959.6 (153.8)	6,250.3 (161.3)	6,508.6 (167.9)	6,808.1 (175.7)	6,854.4 (176.9)	7,210.4 (186.1)	7,297.4 (188.3)	8,296.7 (214.1)	.. Net State Domestic Product
	वरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	783.1 (100.0)	878.4 (112.2)	957.2 (122.2)	983.1 (125.5)	1,001.7 (127.9)	1,025.1 (130.9)	1,010.5 (129.0)	1,042.3 (133.1)	1,035.9 (132.3)	1,158.5 (147.9)	.. Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—कसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताने./Note.—Figures in brackets show percentages to Col. (3).

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8
औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	(सुधारित मालिका/Revised Series)@										Sector (2)	
		1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1981-82 (6)	1982-83 (7)	1983-84* (8)	1984-85* (9)	1985-86* (10)	1986-87* (11)	1987-88† (12)		
1	कृषि	16,354	25,964	40,056	44,971	47,376	57,729	61,210	65,348	69,459	76,010	..	Agriculture
2	वन उद्योग	397	626	3,059	3,586	3,873	3,938	4,201	4,491	4,727	5,072	..	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	229	526	806	862	1,002	1,244	1,523	1,775	2,058	2,536	..	Fishing
4	खाणी	327	764	1,474	3,020	3,692	4,363	5,141	5,266	6,114	6,169	..	Mining and quarrying
	एकूण--प्राथमिक	17,307 (50.1)	27,880 (44.6)	45,395 (41.2)	52,439 (40.8)	55,943 (39.4)	67,274 (40.4)	72,075 (38.8)	76,880 (37.0)	82,358 (35.7)	89,787 (34.6)	..	Sub-total—Primary
5	कारखाने—												Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत	2,874	5,831	10,050	11,779	13,629	17,019	19,672	23,444	26,596	30,417	..	Registered
	5.2 इतर	1,745	3,571	8,648	9,964	10,471	11,534	12,538	14,164	15,756	18,279	..	Unregistered
6	बांधकाम	1,853	3,134	5,771	6,575	7,598	8,878	10,367	12,056	13,893	16,146	..	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	318	651	831	912	1,051	1,417	1,808	2,404	2,584	2,549	..	Electricity, gas and water supply
	एकूण--दुय्यम	6,790 (19.7)	13,187 (21.1)	25,300 (23.0)	29,230 (22.8)	32,749 (23.1)	38,848 (23.3)	44,385 (23.9)	52,068 (25.0)	58,829 (25.5)	67,391 (26.0)	..	Sub-total—Secondary
8	परिवहन, वळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे	5,454 (15.8)	11,907 (19.0)	18,046 (16.4)	22,214 (17.3)	25,276 (17.8)	29,283 (17.6)	33,541 (18.1)	38,460 (18.5)	43,481 (18.8)	49,367 (19.0)	..	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा	4,968 (14.4)	9,583 (15.3)	21,398 (19.4)	24,534 (19.1)	27,997 (19.7)	31,181 (18.7)	35,696 (19.2)	40,440 (19.5)	46,147 (20.0)	53,073 (20.4)	..	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण--तृतीय	10,422 (30.2)	21,490 (34.3)	39,444 (35.8)	46,748 (36.4)	53,273 (37.5)	60,464 (36.3)	69,237 (37.3)	78,900 (38.0)	89,628 (38.8)	1,02,440 (39.4)	..	Sub-total—Tertiary
	एकूण--निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न	34,519 (100.0)	62,557 (100.0)	1,10,139 (100.0)	1,28,417 (100.0)	1,41,965 (100.0)	1,66,586 (100.0)	1,85,697 (100.0)	2,07,848 (100.0)	2,30,815 (100.0)	2,59,618 (100.0)	..	Net National Domestic Product
	एकूण--निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	34,235	62,302	1,10,484	1,28,457	1,41,331	1,65,642	1,84,273	2,06,419	2,29,010	2,57,813	..	Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	632.8	1,026.4	1,627.2	1,851.3	1,993.4	2,288.0	2,493.0	2,734.0	2,974.1	3,284.0	..	Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates. @ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने १९८०-८१ हे आधारभूत वर्ष घेऊन सुधारित मालिका तयारकेलेली आहे./The Central Statistical Organisation has recently brought out a Revised series effective 1980-81.

टोप.—कंसातील आकडे एकूण निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवितात./Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली./Source—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. ५
औद्योगिक गटानुसार झालले स्थिर किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CONSTANT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	१९७०-७१ च्या किमतीनुसार		@ सुधारित मालिका/Revised Series १९८०-८१ च्या किमतीनुसार/At 1980-81 Prices							Sector (2)		
		At 1970-71 Prices (3)	1980-81 (4)	1980-81 (5)	1981-82 (6)	1982-83 (7)	1983-84* (8)	1984-85* (9)	1985-86* (10)	1986-87* (11)		1988-89† (12)	
1	कृषि ..	16,354	19,071	40,056	42,643	41,957	46,988	46,883	46,907	45,831	45,312	..	Agriculture
2	वन उद्योग ..	397	321	3,059	3,022	2,813	2,613	2,571	2,623	2,362	2,304	..	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	229	302	806	815	809	995	1,074	1,070	1,133	1,154	..	Fishing
4	खाणी ..	327	491	1,474	1,669	1,790	1,976	2,127	2,159	2,380	2,409	..	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	17,307	20,185	45,395	48,149	47,369	52,572	52,655	52,759	51,706	51,179	..	Sub-total—Primary
		(100.0)	(116.6)	(100.0)	(106.1)	(104.3)	(115.8)	(116.0)	(116.2)	(113.9)	(112.7)		
5	कारखाने												Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत ..	2,874	4,319	10,050	10,876	12,079	14,047	15,310	16,994	18,694	20,297	..	Registered
	5.2 इतर ..	1,745	2,604	8,648	9,383	9,581	9,867	10,197	10,980	11,978	12,686	..	Unregistered
6	वांघकाम ..	1,853	2,316	5,771	6,072	5,736	6,131	6,279	6,587	6,762	6,954	..	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	318	648	831	901	917	1,063	1,247	1,368	1,525	1,618	..	Electricity, gas and water supply
	एकूण—दुय्यम ..	6,790	9,887	25,300	27,232	28,313	31,108	33,033	35,929	38,959	41,555	..	Sub-total—Secondary
		(100.0)	(145.6)	(100.0)	(107.6)	(111.9)	(123.0)	(130.6)	(142.0)	(154.0)	(164.2)	..	
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार गृहे वगैरे	5,454	8,745	18,046	19,354	20,522	21,676	22,718	24,529	25,663	26,710	..	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	4,968	8,509	21,398	22,253	24,031	24,992	26,743	28,631	30,791	32,573	..	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	10,422	17,254	39,444	41,607	44,553	46,668	49,461	53,160	56,454	59,283	..	Sub-total—Tertiary
		(100.0)	(165.6)	(100.0)	(105.5)	(113.0)	(118.3)	(125.4)	(134.8)	(143.1)	(150.3)		
	एकूण—निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न ..	34,519	47,326	1,10,139	1,16,988	1,20,235	1,30,348	1,35,149	1,41,848	1,47,119	1,52,017	..	Net National Domestic product
		(100.0)	(137.1)	(100.0)	(106.2)	(109.2)	(118.3)	(122.7)	(128.8)	(133.6)	(138.0)		
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ..	34,235	47,414	1,10,484	1,17,027	1,19,619	1,29,344	1,33,972	1,40,647	1,45,675	1,50,573	..	Net National Product (i. e. National Income)
		(100.0)	(138.5)	(100.0)	(105.9)	(108.3)	(117.1)	(121.3)	(127.3)	(131.9)	(136.3)		
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	632.8	698.3	1,627.2	1,686.3	1,687.2	1,786.2	1,813.0	1,863.0	1,892.0	1,918.0	..	Per Capita National Income (Rs.)
		(100.0)	(110.4)	(100.0)	(103.6)	(103.7)	(109.8)	(111.4)	(114.5)	(116.3)	(117.9)		

* अस्थायी/Provisional.

† शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

@ केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने १९८०-८१ हे आधारभूत वर्ष धरून सुधारित मालिका तयार केली आहे./The Central Statistical Organisation has recently brought out a Revised Series, effective 1980-81.

टोप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३)/स्तंभ ५ मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताना/Note.—Figures in brackets indicate percentages to column 3/column 5.

आधार:—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली/Source:—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No.	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1986-87 (7)	1987-88 (R/E) (8)	1988-89 (B/E) (9)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर ..	5.04	24.21	23.08	8.68	57.64	90.00	75.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	1,223.13	1,350.00	1,350.00	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यांमध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४. महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये सुधारल्याप्रमाणे.	18.98	38.41	Increase of land revenue under section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975.
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलामधील वाढ.	—	—	43.12	221.69	87.13	100.00	100.00	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर ..	83.46	352.44	356.08	1,082.52	598.15	700.00	700.00	Rates and cesses on land
6	रुस खरेदीवरील कर ..	442.95	1,780.02 (+)94.64*	1,775.53 (+)0.36*	3,363.45 (+)15.00*	2,387.19 (+)0.95 *	2,150.00	2,250.00	Tax on purchase of sugarcane
7	शिक्षण उपकर अधिनियम—								Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी.	—	—	7.64	44.49	1,652.84	390.00	395.00	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops.
	(ब) जलासंचित कृषि जमिनीखालील रोजगारहमी उपकर.	—	—	78.35	53.72	396.71	140.00	140.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands .
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ .	—	—	30.00	11.10	93.52	45.00	45.00	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.

06

*०४५, विन्येय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क खालील जमा. *Receipts under the head 045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E = सुधारलेले अंदाज/Revised Estimates. B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates.

आधार.—वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

पुढील पानावर/Next Page

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services			उद्देशानुरूप Purpose
	1986-87 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1987-88 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1988-89 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1986-87 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1987-88 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1988-89 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—							
(अ) सेवा व वस्तू	54,930	61,621	1,16,254	39,426	45,649	43,829	
(ब) व्याज	
(क) अनुदाने	10,983	12,491	13,574	1,05,545	1,21,773	1,17,769	
(ड) इतर चालू खर्च	406	444	466	11,635	12,145	14,023	
एकूण—(१) ..	66,319	74,556	1,30,294	1,56,606	1,79,567	1,75,621	
२ भांडवली खर्च—							
२.१ (अ) एकूण भांडवल निर्मिती ..	4,173	2,512	3,721	13,175	14,294	15,925	
(ब) भांडवली अनुदाने ..	252	357	384	5,369	7,175	6,456	
(क) भाग भांडवलात गुंतवणूक	189	331	362	
(ड) कर्जे ..	743	5,676	5,426	7,204	
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा ..	(—)145*	(—)142*	(—)107*	3,974	1,568	2,268	
उपबेरीज—(२.१) ..	5,023	2,727	3,998	28,383	28,794	32,215	
२.२ ऋणाची परतफेड	
एकूण—(२) ..	5,023	2,727	3,998	28,383	28,794	32,215	
एकूण—(१+२) ..	71,342	77,283	1,34,292	1,84,989	2,08,361	2,07,836	

*ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितात.

- टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.
- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व बीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादिविषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसानभरपाई सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 11

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification			आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification								
1986-87 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1987-88 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1988-89 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1986-87 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1987-88 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1988-89 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1986-87 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1987-88 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1988-89 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	(8)	(9)	(10)		(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(1)	
27,582	29,444	32,331	789	559	468	1,22,727	1,37,273	1,92,882	1. Current Expenditure—	
....	44,656	53,649	62,848	44,656	53,649	62,848	(a) Consumption expenditure	
7,853	8,983	9,291	121	82	121	1,24,502	1,43,329	1,40,755	(b) Interest	
8,498	8,958	6,825	186	187	107	20,725	21,734	21,421	(c) Grants	
..	(d) Other current expenditure	
43,933	47,385	48,447	45,752	54,477	63,544	3,12,610	3,55,985	4,17,906	Total—(1)	
78,637	90,685	90,930	95,985	1,07,491	1,10,576	2(i)	2. Capital Expenditure—	
20,425	19,597	21,201	26,046	27,129	28,041	(a) Gross capital formation	
7,175	6,808	7,736	7,364	7,139	8,098	(b) Capital grants	
41,528	42,479	48,746	176	101	115	48,123	480,06	56,065	(c) Investment in shares	
3,341	3,166	2,186	22	48	24	7,192	4,640	4,371	(d) Loans	
1,51,106	1,62,735	1,70,799	198	149	139	1,84,710	1,94,405	2,07,151	(e) Other capital transfers	
....	2,03,641	1,94,451	1,89,870	2,03,641	1,94,451	1,89,870	Sub-total—2(i)	
1,51,106	1,62,735	1,70,799	2,03,839	1,94,600	1,90,009	3,88,351	3,88,856	3,97,021	2(ii) Repayment of debt	
1,95,039	2,10,120	2,19,246	2,49,591	2,49,077	2,53,553	7,00,961	7,44,841	8,14,927	Total—(2)	
..	Grand Total—(1+2)

* Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Surveys upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari System, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

संख्या क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
कृषि गणना
Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकार वर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	धारण जमिनी Number of holdings ('00)			वहिल धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर) Area of operational holdings ('00 Hectare)			धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)		
		1970-71	1976-77	1980-81	1970-71	1976-77	1980-81	1970-71	1976-77	1980-81
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	8,125	9,914	1,634	1,987	2,630	0.24	0.24	0.27
2	0.5—1.0 ..	5,585	6,930	9,345	4,142	5,075	7,103	0.74	0.73	0.76
3	1.0—2.0 ..	8,783	11,421	15,409	12,842	16,756	23,337	1.46	1.46	1.51
4	2.0—3.0 ..	6,266	7,902	10,275	15,386	19,329	25,363	2.46	2.44	2.47
5	3.0—4.0 ..	4,606	5,493	6,583	15,920	18,999	22,815	3.45	3.45	3.47
6	4.0—5.0 ..	3,576	4,105	4,601	15,961	18,297	20,556	4.46	4.45	4.47
7	5.0—10.0 ..	8,715	9,412	9,316	61,213	65,081	63,937	7.02	6.91	6.86
8	10.0—20.0 ..	4,180	3,693	2,819	56,302	48,931	37,213	13.47	13.24	13.20
9	20.0—30.0 ..	703	440	282	16,671	10,290	6,525	23.70	23.38	23.14
10	30.0—40.0 ..	163	76	48	5,537	2,590	1,616	33.96	34.07	33.67
11	40.0—50.0 ..	50	22	14	2,220	968	614	44.18	44.00	43.86
12	50.0 व त्याहून अधिक/ and above	45	24	19	3,966	2,745	1,907	89.03	114.37	100.37
एकूण/Total ..		49,506	57,643	68,625	2,11,794	2,11,048	2,13,616	4.28	3.66	3.11

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census, Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, त्यांचे उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
 AREA UNDER AND PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE OF PRINCIPAL
 CROPS IN MAHARASHTRA

(अन्नधान्ये)
(Foodgrains)

क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनामध्ये/production in '00 tonnes,
 दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/ yield per hectare in kilogram.

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	..	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	..	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	..	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	..	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	..	1,504	23,606	1,570	1,079	9,313	863	6,438	44,275	688
6	1984-85	..	1,520	19,362	1,274	989	8,565	866	6,562	48,024	732
7	1985-86	..	1,541	21,818	1,416	882	6,444	731	6,626	39,227	592
8	1986-87	..	1,527	17,515	1,147	736	5,364	729	6,335	30,924	488
9	1987-88	..	1,370	17,128	1,250	733	6,334	864	6,663	39,519	893

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	..	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	..	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	..	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	..	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	..	1,709	7,599	445	11,233	89,000	792	706	3,598	500
6	1984-85	..	1,761	5,662	322	11,311	86,215	762	758	4,852	640
7	1985-86	..	1,703	4,198	246	11,232	76,149	678	756	4,513	597
8	1986-87	..	1,734	4,652	268	10,826	61,691	570	760	3,724	490
9	1987-88	..	1,815	9,096	501	11,091	96,504	870	779	5,346	686

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	..	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	..	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	..	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	..	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	..	429	1,502	350	2,804	8,312	296	14,037	97,312	693
6	1984-85	..	509	2,017	396	2,833	11,143	393	14,144	97,358	688
7	1985-86	..	534	1,756	329	2,860	11,641	407	14,091	87,790	623
8	1986-87	..	482	1,294	268	2,836	9,750	344	13,662	71,441	523
9	1987-88	..	560	2,285	408	3,033	14,140	466	14,123	1,10,644	783

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13—contd.

(नगदी पिके) (Cash crops)		क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonnes, दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram.							
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापूस (रुई)/Cotton (lint)			मुईमूग/Groundnut				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)		
1	1960-61	2,500	2,878	115	1,083	7,999	739
2	1965-66	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	2,667	2,157	81	712	4,407	619
6	1984-85	2,685	2,494	93	738	7,307	991
7	1985-86	2,753	3,383	123	664	4,687	706
8	1986-87	2,693	1,511	56	654	4,352	666
9	1987-88	2,518	2,518	100	709	6,983	984

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	ऊस (गूळ)/Sugarcane (gur)			तंबाखू/Tobacco				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)		
1	1960-61	156	11,562	7,436	25	123	480
2	1965-66	171	11,197	8,444	13	64	461
3	1970-71	204	16,408	9,837	12	52	448
4	1975-76	268	22,186	9,718	11	49	441
5	1980-81	317	25,939	10,152	12	68	571
6	1984-85	354	28,108	9,606	7	49	690
7	1985-86	319	25,450	9,593	10	77	778
8	1986-87	335	26,386	9,427	8	79	940
9	1987-88	345	27,208	9,321	11	103	920

टीप.—(१) १९८५-८६, १९८६-८७ आणि १९८७-८८ सालांतील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

(३) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशना मध्ये आहे.

Note.—(1) The figures for 1985-86, 1986-87 and 1987-88 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

(3) The districtwise data on area and production are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरांत/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	भिजविण्यात आलेले क्षेत्र/Area irrigated							मोलिताखालील पिकांची सघनता (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	विहिरींची संख्या (०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर विहिरीमागे भिजलेले निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect.)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	भिजविण्यात आलेल्या एकूण क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		सरकारी कालवे Govt. canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	विहिरी Wells	इतर* साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1	1960-61	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	620	1.15	18,972	7.32
3	1970-71	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1974-75	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.90
5	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
6	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	27.1	826	1.26	20,133	12.50
7	1983-84	1,162	913	2,075	2,733	31.6	N.A.	N.A.	20,788	13.15
8	1984-85	1,057	819	1,876	2,518	34.2	N.A.	N.A.	20,470	12.30
9	1985-86	1,063	818	1,881	2,461	30.8	N.A.	N.A.	20,266	12.14
10	1986-87	992	812	1,804	2,343	29.9	N.A.	N.A.	19,920	11.76
11	1987-88	1,021	808	1,829	2,381	30.2	N.A.	N.A.	20,131	11.82

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

(३) *तळी, कालवे आदी पृष्ठमागीय साधनांद्वारे भिजणारे निव्वळ क्षेत्र यात समाविष्ट आहे.

Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.

(2) Districtwise yearly data are available in the Statistical Abstract of Maharashtra State.

(3) *Includes the total net irrigated area by surface irrigation. (tanks, canals etc).

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA

[पायाभूत काळ : १९६७-७० (त्रैवार्षिक) = १०० Base : 1967-70 (Triennium) = 100]

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1984-85	1985-86	1986-87*	1987-88*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
१ अन्नधान्ये—											1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—											(a) Cereals—
(१) तांदूळ	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	172.8	141.7	159.7	128.2	125.1	.. (i) Rice
(२) गहू	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	242.4	222.9	167.7	139.6	164.9	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	140.9	152.8	124.8	98.4	189.4	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	119.6	89.1	66.1	73.2	143.1	.. (iv) Bajri
(५) बार्ली	0.01	94.1	82.4	141.2	192.4	396.2	333.9	390.5	367.9	481.0	.. (v) Barley
(६) मका	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	404.5	376.8	331.3	251.0	387.1	.. (vi) Maize
(७) नाचणी	1.19	108.4	72.2	103.6	119.8	133.5	166.7	166.2	94.6	133.2	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा	0.09	110.4	89.6	68.8	73.6	88.5	94.4	78.1	56.3	55.3	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्ये	0.27	98.8	81.6	79.6	107.4	100.6	93.5	98.8	131.2	155.2	.. (ix) Other cereals
एकूण—तृण धान्ये	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	158.1	150.4	132.8	108.1	163.5	Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—											(b) Pulses—
(१) हरभरा	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	146.1	196.2	170.8	125.9	222.3	.. (i) Gram
(२) तूर	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	120.2	162.1	150.8	124.4	178.6	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	75.3	100.2	125.9	110.9	152.6	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	103.5	138.8	142.2	118.6	172.5	Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	147.8	148.2	134.6	110.0	165.2	.. Total—Food grains
२ अन्नधान्येतर—											2. Non-foodgrains—
(अ) गळिताची धान्ये—											(a) Oil seeds—
(१) भूईमूग	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	70.2	112.3	74.6	67.8	109.8	.. (i) Groundnut
(२) तीळ	0.70	89.3	85.5	56.2	99.2	113.7	164.2	157.6	155.7	204.3	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	158.3	187.9	163.9	118.6	167.4	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंड	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	233.3	350.0	250.0	300.0	283.3	.. (iv) Castor seed
एकूण—गळिताची धान्ये	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	78.1	120.1	85.2	76.6	119.4	Total—Oil seeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15—contd.

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1984-85	1985-86	1986-87*	1987-88*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(ब) तंतू पिके—											(b) Fibres—
(१) कापूस ..	8.43	122.7	77.1	35.5	57.2	93.1	107.6	146.0	65.2	108.7	.. (i) Cotton
(२) मेस्टा ..	0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	110.9	79.4	88.2	80.6	82.6	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके ..	8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	93.1	107.5	145.7	65.2	108.6	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—											(c) Miscellaneous—
(१) ऊस ..	21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	182.6	197.8	179.1	161.7	191.5	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	141.7	102.1	160.4	164.6	214.6	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटे ..	0.35	150.0	129.3	99.4	133.7	101.8	122.7	122.2	106.3	122.4	.. (iii) Potato
(४) मिरची ..	3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	85.4	77.8	79.1	75.7	78.7	.. (iv) Chillies
एकूण—संकीर्ण पिके ..	25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	168.4	180.4	165.1	149.7	176.0	Total—Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येतर ..	44.51	102.6	79.9	90.9	121.9	132.7	152.3	142.5	116.4	149.8	Total—Non-foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	141.1	150.0	138.1	112.9	158.3	All commodities

* अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बंदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारंत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई-बैल Total cattle	एकूण म्हशी-रेडे Total buffaloes	एकूण मॅड्या आणि शेंड्या Total sheep and goats	इतर पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर	पिकाखालील	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of population	एकूण कोंबड्या-बंदके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेंड्या, मॅड्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Livestock per hundred hectares of net cropped area (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	505	146	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	483	155	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	645	163	51	18,751
6	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	655	169	48	19,844

जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" मध्ये उपलब्ध आहे.

Districtwise data are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock census.

तबता क्रमांक/TABLE No. 17

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष १९८०-८१=१००/Base : 1980-81=100)

अनुक्रमांक Serial No.	बाब (2)	1981-82 (3)	1983-84 (4)	1984-85 (5)	1985-86 (6)	1986-87 (7)	1987-88 (8)	1987-88@ (9)	1988-89@ (10)	Item (2)
(I)	सर्वसाधारण निर्देशांक	109.3	120.4	130.7	142.1	154.8	167.3	159.0	172.9	General Index
(II)	खाणकाम व दगड खाणकाम	117.7	147.8	160.8	167.5	177.9	184.2	169.2	178.8	Mining and quarrying
(III)	वस्तुनिर्माण	107.9	115.6	124.8	136.9	149.7	162.7	154.8	169.7	Manufacturing
	निवडक उद्योग गट									Selected Industry Group
(1)	अन्न उत्पादन	113.5	121.1	120.0	125.6	133.1	138.9	110.5	119.9	Food products
(2)	तंबाखू	104.3	104.5	111.7	112.1	98.5	85.9	87.2	91.8	Tobacco
(3)	वस्त्रनिर्माण	99.7	100.2	102.2	110.4	110.3	118.4	124.1	110.2	Cotton textile
(4)	वस्तूंचे उत्पादन	96.7	92.1	95.6	112.8	87.1	91.7	83.0	130.5	Textile products
(5)	कागद आणि कागदाचे उत्पादन	108.2	109.3	131.9	148.5	163.2	166.3	163.5	168.5	Paper and Paper Products.
(6)	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ	119.2	136.1	147.2	153.0	149.3	156.4	148.1	176.3	Rubber, Plastic, Petroleum and Coal products.
(7)	रसायने व रासायनिक वस्तू	116.9	131.0	142.8	154.3	175.5	200.5	192.1	229.4	Chemicals and chemical products.
(8)	धातुच्या वस्तूंचे उत्पादन	94.6	88.1	105.0	114.7	124.5	129.6	124.7	132.1	Metal products and Parts.
(9)	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	111.1	119.6	127.6	130.2	141.8	139.2	131.4	152.1	Machinery except electrical machinery.
(10)	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	103.9	143.1	148.8	200.6	254.7	335.2	319.0	343.5	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
(11)	परिवहन सामग्री	108.1	123.4	131.6	135.8	144.8	152.2	140.9	161.3	Transport equipment.
(IV)	विद्युत, वायू व वाफ— विद्युत	110.2	125.4	140.4	152.4	168.1	181.0	165.3	188.4	Electricity, gas and steam—Electricity

@ सरासरी सहा महिन्यांकरिता असून अस्थायी. Average for six months and provisional.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (औ.सां.कक्ष), कलकत्ता.

Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 17(A)

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९८६-८७)

Percentage Distribution of of Factories by size class of Employment for selected industry Groups (1986 87)

रोजगार आकारमान वर्ग	खाद्य वस्तू Food products	पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ Beverages tobacco and tobacco products	सुती कपडे Cotton textiles	कापडाच्या वस्तू Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products Printing, Publishing and allied industries	रबर, प्लॅस्टिक पेट्रोलियम व कोळसा यांचे Rubber, Plastic Petroleum and coal products	रसायने व रासायनिक पदार्थ Chemicals and chemi- cal products	धातूच्या वस्तू सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामुग्री सोडून) Metal products and parts (except machinery and transport equipments)	यंत्र सामुग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्र सामुग्री सोडून) Machine Machinery, Electrical Machinery, appartus and parts (except electrical machinery)	विद्युत यंत्र सामुग्री साधने, उपकरणे आणि सुटे भाग Electrical Machinery, appartus and parts	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Employment	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(1)	
२० पेक्षा कमी	..	58.5	23.0	33.3	62.7	63.9	63.1	40.6	74.1	57.7	52.4	48.0	55.0	.. Below 20
२०-४९	..	21.0	39.2	21.6	24.8	22.9	25.0	31.3	15.6	25.0	30.2	29.8	25.0	.. 20-49
५०-९९	..	6.1	19.1	21.6	6.7	5.8	6.6	10.5	4.8	6.7	8.1	8.3	9.1	.. 50-99
१००-१९९	..	4.2	9.8	11.4	3.2	3.7	2.1	8.3	2.5	5.5	3.9	4.3	5.0	.. 100-199
२००-४९९	..	4.9	6.8	3.8	2.4	3.0	1.8	6.1	1.8	3.1	3.3	3.5	3.5	.. 200-499
५०० आणि जास्त	..	5.3	2.1	8.3	0.2	0.7	1.4	3.2	1.2	2.0	2.1	6.1	2.4	.. 500 and above
एकूण	..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.00	100.0	100.0	.. Total

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९८६-८७)
Percentage Distribution of factories by size class of capital for selected industry groups (1986-87)

भांडवल आकारमान वर्ग (रुपये)	खाद्य वस्तु Food products	पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ Beverages tobacco and tobacco products	सुती कपडे Cotton textiles	कापडाच्या वस्तु Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तु, मुद्रण प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products Printing, Publishing and allied industries	रबर, प्लॅस्टिक पेट्रोलियम व काळसा यांचे पदार्थ Rubber, Plastic, Petroleum and coal products	रसायने व रासायनिक पदार्थ Chemicals and chemical products	धातूच्या वस्तु व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामुग्री सोडून) Metal products and parts (except machinery and transport equipments)	यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामुग्री सोडून) Machinery, Machine tools and parts (except electrical machinery)	विद्युत यंत्र सामुग्री, साधने, उपकरणे आणि सुटे भाग Electrical Machinery, apparatus, supplies and parts	परिवहन सामुग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Capital (in Rs.)
(1)	(20-21)	(22)	(23)	(26)	(28)	(30)	(31)	(34)	(35)	(36)	(37)	(13)	(1)
० ते २.५ लाख	.. 60.3	74.4	57.0	65.9	43.1	35.7	31.1	53.4	35.9	45.6	32.6	48.5	.. 0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	.. 9.1	4.7	16.3	12.6	15.4	19.4	10.2	21.1	20.6	19.6	19.1	15.4	.. 2.5 lakh to 5.0 lakh.
५.० लाख ते ७.५ लाख	.. 5.1	0.9	6.6	4.3	8.8	8.4	10.9	7.4	11.2	7.8	8.3	7.6	.. 5.0 lakh to 7.5 lakh.
७.५ लाख ते १०.० लाख	.. 3.2	1.3	3.3	2.4	7.7	5.6	7.8	4.0	6.4	5.2	4.5	4.7	.. 7.5 lakh to 10.0 lakh.
१० लाख ते १५ लाख	.. 3.8	2.5	2.6	3.7	5.9	9.5	7.7	4.0	8.1	4.4	13.0	5.6	.. 10 lakh to 15 lakh lakh.
१५ लाख ते २० लाख	.. 2.8	1.3	1.0	3.0	3.6	6.8	5.2	2.7	3.9	2.6	5.0	3.5	.. 15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	.. 4.0	5.5	1.9	5.8	8.3	7.1	11.0	3.4	6.3	6.8	5.7	6.1	.. 20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	.. 1.8	2.1	1.7	1.1	2.5	1.8	4.0	1.4	3.0	2.3	4.5	2.4	.. 50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	.. 5.7	6.0	5.4	1.0	3.2	4.7	8.1	2.4	3.5	4.2	4.2	4.4	.. 1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त..	1.3	4.2	0.2	1.5	1.5	1.0	4.0	0.2	1.1	1.5	3.1	1.8	.. 5 crore and above
एकूण	.. 100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	वित्तीय संस्था	1980-81		1984-85		1985-86		1986-87		1987-88		Financial Institutions
		मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महा- मंडळ.	36.52	23.37	65.88	34.56	83.99	57.03	112.40	66.30	209.65	105.66	Industrial Finance Corpo- ration of India.
2	भारतीय औद्योगिक पत-गुंत- वणूक महामंडळ.	85.15	51.64	84.60	64.20	113.21	95.07	154.00	102.00	207.03	139.35	Industrial Credit and Investment Corporation of India.
3	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	252.14	184.81	338.67	245.66	542.46	383.90	493.86	360.07	652.64	508.44	Industrial Development* Bank of India.
4	भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण बँक.	0.38	12.66	9.21	14.44	6.24	23.42	12.78	26.56	14.75	Industrial Reconstruction Bank of India.
5	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ.	36.85	26.36	55.07	33.59	67.02	40.65	78.92	54.36	73.49	53.20	Maharashtra State Financial Corporation.
6	महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ.	58.94	36.95	77.79	61.73	73.45	57.59	91.43	69.58	89.40	69.03	State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra.
7	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	103.19	76.93	235.80	166.46	174.12	152.14	322.81	272.00	Unit Trust of India.
8	भारतीय जीवन विमा महामंडळ	16.05	12.97	71.58	52.58	54.42	19.71	110.14	88.22	67.82	61.00	Life Insurance Corpora- tion of India.
9	भारतीय साधारण विमा महामंडळ.	17.20	27.40	42.61	42.34	30.72	14.05	72.08	35.32	26.04	46.78	General Insurance Corpo- ration of India.

*पुनर्वित्तसहाय्य व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य

*Aggregat Financial Assistance including refinance and direct assistance.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन

MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत/quantity in thousand tonnes)
(मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत/value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (1)	उत्पादन/मूल्य (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1987 (9)	1988* (10)	Quantity/ Value (11)	Mineral (12)
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन ..	1	2	3	3	3	(i) Quantity ..	Chromite
		(ब) मूल्य ..	108	139	468	650	870	(ii) Value ..	
2	कोळसा	(अ) उत्पादन ..	856	1,226	2,085	3,490	6,630	11,884	13,727	5,121	(i) Quantity ..	Coal
		(ब) मूल्य ..	18,643	32,209	74,517	2,07,899	8,13,207	20,93,329	28,41,940	10,60,214	(ii) Value ..	
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन ..	362	222	613	757	1,059	1,285	933	817	(i) Quantity ..	Iron ore
		(ब) मूल्य ..	5,099	3,707	6,933	12,224	35,975	62,126	51,281	44,837	(ii) Value ..	
4	चुनखडी	(अ) उत्पादन ..	55	98	363	593	751	1,961	2,544	805	(i) Quantity ..	Limestone
		(ब) मूल्य ..	230	524	3,316	8,029	17,646	65,078	84,003	26,941	(ii) Value ..	
5	कच्चे मॅंगनीज	(अ) उत्पादन ..	179	340	218	200	222	238	232	79	(i) Quantity ..	Manganese
		(ब) मूल्य ..	20,625	28,447	14,784	31,667	51,362	1,21,109	1,07,915	38,593	(ii) Value ..	Ore
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(अ) उत्पादन ..	2	5	3	4	6	11	6	3	(i) Quantity ..	Kaolin
		(ब) मूल्य ..	13	41	16	37	134	239	117	77	(ii) Value ..	(Natural)
7	बाँक्सार्ट	(अ) उत्पादन ..	27	9	302	294	298	413	368	230	(i) Quantity ..	Bauxite
		(ब) मूल्य ..	199	107	2,052	7,646	11,890	18,437	16,567	10,937	(ii) Value ..	
8	मीठ	(अ) उत्पादन ..	384	470	472	433	540	375	370	299**	(i) Quantity ..	Salt
9	डोलोमाईट	(अ) उत्पादन ..	6	7	5	7	25	26	28	12	(i) Quantity ..	Dolomite
		(ब) मूल्य ..	38	64	53	133	812	1,402	1,639	706	(ii) Value ..	
10	सिलिका सॅंड	(अ) उत्पादन ..	5	17	27	67	105	168	162	62	(i) Quantity ..	Silica sand
		(ब) मूल्य ..	34	132	346	1,628	2,785	5,912	5,811	2,287	(ii) Value ..	
11	गेरू	(अ) उत्पादन	1	2	1	1	3	2	1	(i) Quantity ..	Ochre
		(ब) मूल्य	13	18	13	24	64	57	30	(ii) Value ..	
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन	@	1	1	@	@	(i) Quantity ..	Corundum
		(ब) मूल्य	6	688	1,202	612	309	(ii) Value ..	
13	कायनाईट	(अ) उत्पादन	5	16	19	10	12	4	(i) Quantity ..	Kyanite
		(ब) मूल्य	1,066	2,981	5,606	2,263	2,483	876	(ii) Value ..	
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन	1	2	2	@	(i) Quantity ..	Steatite
		(ब) मूल्य	6	12	13	2	(ii) Value ..	
	एकूण	.. मूल्य ..	44,998 (100)	65,406 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	9,41,001 (2,091)	23,71,161 (5,269)	31,26,152 (6,947)	11,85,807 (2,635)	Value ..	Total

*४ महिने अस्थायी/4 Months Provisional **१० महिने/10 Months

@ आकडे ५०० टनांखालील आहेत./Less than 500 tonnes.

- टीप--- (१) १९८७ चे आकडे सुधारित आहेत.
(२) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कंमातील आकडे शक्यतो दशांशवित्तात.
(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.
आधार--- (१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.
(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

Note---(1) Figures for 1987 are revised.

(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(3) Value of salt is not included in the value of all minerals

Source---(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA

दाख	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1984-85	1985-86	1986-87	1987-88*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॅट) —										I. Installed capacity (Thousand kilowatt) —
(i) बाष्पजन्य	443	653	1,051	1,401	2,771	4,531	4,890	4,890	5,100	.. Steam
(ii) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,329	1,339	1,452	1,534	.. Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	240	672	672	672	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	210	210	210	210	190	190	190	.. Nuclear
एकूण	759	1,304	2,119	2,786	4,298	6,310	7,091	7,204	7,496	.. Total
II. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास) —										II. Output (Million kilowatt hour) —
(i) बाष्पजन्य	1,835	2,416	3,391.8	6,252.2	11,415.9	17,234.7	20,228.8	21,778.3	25,647.2	.. Steam
(ii) तेलजन्य	68	62	0.5	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	1,365	3,157	4,533.3	4,753.1	6,448.2	5,739.4	5,398.4	4,850.9	4,015.8	.. Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	1,295.0	1,128.0	2,579.9	2,561.7	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	1,208.7	1,046.8	886.9	964.3	891.3	921.3	737.7	.. Nuclear
एकूण	3,268	5,635	9,134.3	12,052.1	18,750.9	25,233.3	27,646.6	30,130.5	32,962.4	.. Total
III. वर्षातील वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास) —										III. Consumption (Million kilowatt hour) —
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,779	2,711	2,975	3,334	3,821	.. Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती	198	362	547	745	949	1,306	1,410	1,525	1,726	.. Commercial light and small power.

(iii) उद्योगघंटाकरिता	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	10,037	11,124	11,556	12,075	..	Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	20	39	74	101	159	195	218	231	249	..	Public lighting
(v) वाहने चालविण्यासाठी	339	414	421	658	766	785	853	777	643	..	Traction
(vi) जलसिंचन व जलापनयन	15	90	356	803	1,723	3,375	3,671	4,059	4,459	..	Irrigation and dewatering.
(vii) पाणीपुरवठा ..	35	66	146	196	330	456	511	605	Water works
(viii) संकीर्ण	62	3	198	244	217	238	875	..	Miscellaneous
एकूण ..	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	19,108	20,979	22,325	23,848	..	Total

IV-दरदोई विजेचा वापर--

(i) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	19.0	20.1	21.3	23.9	IV. Per capita consumption of electricity— Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगघंटाकरिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	146.4	158.8	161.3	166.8	Industrial power (in kilowatt hour)

Neg. = नगण्य/Negligible

*अस्थायी/Provisional

- टीप.—(१) वरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.
(२) आकडे संक्षिप्तता लहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(३) १९८७-८८चे आकडे महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाकडून घेतले आहेत.

- Note.—(1) The above figures relate to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.
(3) Figures for 1987-88 are obtained from Maharashtra State Electricity Board.

- भाषार.—(१) सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अॅथॉरिटी, कर्माशयल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळ, मुंबई.

- Source.—(1) Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India, New Delhi.
(2) Maharashtra State Electricity Board, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील चा
WORKING FACTORIES AND FACTORY

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६५ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976		डिसेंबर १९८१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1981	
	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कार- खा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157	10,238	183
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874	3,132	983
एकूण—शक्तीवर चालणारे कारखाने	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031	13,370	1,166
दोन. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11	3,154	20
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	3-3	36	70	6	70	6
एकूण—बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने.*	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17	3,224	26
तीन. एकूण कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168	13,392	203
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880	3,202	989
एकूण—सर्व कारखाने	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048	16,594	1,192

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून त्यांचा वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आला.

टीप.— (१) प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) १९८७ चे व १९८८ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्ततात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जळणार नाहीत.

आधार.— मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

TABLE No. 21

कारखाने व त्यांतील कामगार

EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA

(रोजगाराची संख्या हजारत)
(Employment figures in thousand)

डिसेंबर १९८५ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1985		डिसेंबर १९८६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1986		जून १९८७ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1987		डिसेंबर १९८७ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1987		जून १९८८ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1988		Type of factory (1)
चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employment (13)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employment (15)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employment (17)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employment (19)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (20)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employment (21)	
10,881	183	11,364	189	11,586	195	11,601	192	12,294	202	1. Power operated factories— (a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
2,991	915	3,043	929	3,110	926	30,14	912	3,063	915	
13,872	1,098	14,407	1,117	14,696	1,121	14,615	1,103	15,357	1,117	Total—Power operated factories.
4,995	25	5,524	28	5,790	30	5,961	31	6,525	34	2. Non-power operated factories— (a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
55	6	35	4	58	6	33	4	39	4	
5,050	31	5,559	32	5,848	36	5,994	35	6,564	38	Total—Non-power operated factories.*
15,876	208	16,888	217	17,376	225	17,562	222	18,819	236	3. All factories (a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
3,046	920	3,078	933	3,168	932	3,047	916	3,102	919	
18,922	1,129	19,966	1,150	20,544	1,157	20,609	1,138	21,921	1,156	Total—All factories

*Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures relate to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 1987 and half yearly 1988 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार
EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभरात/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	कामावरील कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed										Industries
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	अर्धवार्षिक Half yearly 1987 (9)	1987 (10)	अर्धवार्षिक Half yearly 1988 (11)	(2)	
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	1,094	1,033	1,083	11,38	Food products	
2	पेये	11	16	23	33	41	56	59	58	59	Beverages	
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	46	45	43	42	Tobacco and tobacco products	
4	सुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,341	2,326	2,261	2,083	Cotton textiles	
5	लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	496	372	388	354	377	Wool, silk and synthetic fibre textiles	
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	215	217	197	206	Textile products	
7	लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	75	152	155	149	147	Wood and wood products, furniture and fixture.	
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	390	451	494	511	549	530	539	509	507	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.	
9	कातडी, कातड्यांच्या आणि केसाळ कातड्यांच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	11	13	14	23	25	27	23	37	30	Leather, leather and fur products (except repairs).	
10	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ.	174	245	349	353	421	464	446	425	481	Rubber, plastic, petroleum and coal products.	
11	रसायने व रासायनिक पदार्थ	340	519	760	947	1,059	1,034	1,045	1,035	1,027	Chemicals and chemical products	
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	399	416	418	469	Non-metallic mineral products	
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू	160	242	380	529	689	649	650	656	674	Basic metal and alloys industries.	
14	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	339	466	544	515	621	532	555	505	536	Metal products and parts (except machinery and transport equipments).	

15	यंत्रसामग्री, यांत्रिक अजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	..	396	651	772	861	1,101	1,038	1,028	988	981	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
16	विद्युत यंत्रसामग्री व साधने, उपकरणे, पुरवठा आणि सुटे भाग.	..	198	366	550	570	685	690	706	695	733	Electrical machinery, apparatus, appliances, supplies and parts.
17	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	469	502	608	701	903	1,004	979	980	1,033	Transport equipments and parts
18	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	157	186	180	169	209	171	182	163	168	Other manufacturing industries
19	इतर	256	315	412	431	663	681	773	825	864	Others.
एकूण ..			7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,496	11,567	11,380	11,557	.. Total

- टीप.—(१) आकडे शंभरामध्ये दिलेले असल्यामुळे त्यांची बेरीज जमेलच असे नाही.
(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) एकूण कारखाने आणि रोजगाराची जिल्हावार माहिती 'सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य' या प्रकाशनात देण्यात आलेली आहे.
(४) १९८७ व अर्धवार्षिक १९८८ चे आकडे अस्थायी आहेत.

- Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.
(3) Districtwise data on number of factories and employment are given in the Statistical Abstract of Maharashtra State.
(4) Figures for 1987 and Half yearly 1988 are provisional.

आधार.—मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA

वाढ	1961	1966	1971	1976	1981	1984	1985	1986	1987	1988	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1 कापड गिरव्या—											<i>Textile--</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	66	40	29	28	14	16	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	564	148	128	108	32	134	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	356	22,280	9,702	1,917	47,356	26,176	13,295	5,920	4,445	10,459	(c) No. of mandays lost (00).
2 धातूपादक कारखाने—											<i>Engineering--</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	119	87	73	65	54	71	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	412	166	194	140	123	171	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	22,573	23,460	10,927	12,944	21,315	(c) No. of mandays lost (00).
3 संकीर्ण—											<i>Miscellaneous--</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	451	277	168	207	188	129	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	1,031	1,195	693	584	491	340	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	4,329	9,799	5,182	546	31,489	79,734	48,221	36,131	45,577	33,057	(c) No. of mandays lost (00).
4 एकूण—											<i>Total--</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	636	404	270	300	256	216	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	2,007	1,508	1,015	831	646	645	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	1,28,483	84,975	52,978	62,966	64,831	(c) No. of mandays lost (00).

टीप.—(१) १९८६ व १९८७ चे आकडे सुधारित असून १९८८ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) वाढ क्रमांक ४(ब) समोरील आकडे संक्षिप्तता दिल्यामुळे प्रत्यक्ष बेरचेशी जुळणार नाहीत.
आधार—कामगार अधिष्ठाता, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—(1) The figures for 1986, 1987 are revised and 1988 are provisional.
(2) Figures against item No. 4(b) may not tally against actual totals due to rounding.
Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी
EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS RELATING TO MAHARASHTRA

(हजारात/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जदारांची एकूण संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1983-84	666	39	89	439	1,962
1984-85	669	46	95	487	2,044
1985-86	639	40	80	502	2,546
1986-87	517	33	63	527	2,870
1987-88	546	35	61	575	2,600
एप्रिल/April 1988	38	3	4	684	2,606
मे/May 1988	38	2	7	332	2,620
जून/June 1988	71	2	6	364	2,622
जुलै/July 1988	75	2	4	398	2,649
ऑगस्ट/August 1988	58	2	3	606	2,660
सप्टेंबर/September 1988	47	2	3	697	2,667
ऑक्टोबर/October 1988	36	2	4	467	2,668
नोव्हेंबर/November 1988	29	2	3	633	2,662
डिसेंबर/December 1988	50	3	6	435	2,665

टीप.—(१) वरील आकडेवात 'डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाइल)' यांच्या आकडेवांचा समावेश नाही.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'.

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे पूर्णांकात दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडेवात फरक आढळतो.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

(३) जिल्हावार आकडेवारी 'सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य' या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये उपलब्ध आहे.

(3) Districtwise data are available in table number 10.4 of 'Statistical Abstract of Maharashtra State'.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांबरील खर्च
CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1986-87		1987-88		1988-89		Category of work
	मार्च १९८७ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1987	सन १९८६- ८७ मधील खर्च Expenditure incurred during 1986-87	मार्च १९८८ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1988	सन १९८७- ८८ मधील खर्च Expenditure incurred during 1987-88	सप्टेंबर १९८८ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of month (up to Sept. 1988)	सन १९८८-८९ मधील सप्टेंबर १९८८ पर्यंतचा खर्च Expenditure incurred during 1988-89 up to Sept. 1988	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन	2,131	7,527.00	1,735	5,169.00	1,107	2,814.56	Irrigation
2. मृदुसंधारण व जमीन सुधारणा	6,050	3,944.00	5,223	4,242.00	2,473	2,138.29	Soil conservation and land development
3. जंगल काम	3,537	1,894.00	3,411	1,833.00	3,404	1,295.00	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे	3,186	9,945.00	2,119	6,588.00	1,502	2,326.53	Road works
5. इतर (कर्मचाऱ्यावरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन इत्यादी)	159	3,847.00	665	8,760.00	130	263.60	Other works (Expenditure under staff, machinery, land acquisition etc.)
एकूण	15,063	27,157.00	13,253	26,592.00	8,616	8,837.98	Total

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR WORKING CLASS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA

वर्ष/महिना Year/Month	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD	
	आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100	
	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
भार/Weight ..	57.1	100.0	63.0	100.0	57.2	100.0	55.85	100.00	60.79	100.00	61.46	100.00	60.72	100.00
1966-67 ..	155	147	162	150	161	148	151	141	184	162	179	160	172	156
1971-72 ..	204	190	214	198	210	192	189	176	203	188	210	198	201	190
1976-77 ..	320	298	328	308	327	295	314	287	319	296	345	315	335	308
1981-82 ..	508	460	544	499	505	469	490	432	530	472	579	523	548	496
1984-85 ..	676	609	665	612	647	601	643	573	636	583	719	649	679	617
1985-86 ..	714	654	698	647	671	632	662	601	668	615	710	662	742	672
1986-87 ..	799	717	756	697	708	673	717	639	718	667	749	707	830	743
1987-88 ..	886	791	802	747	763	726	778	686	777	715	798	754	891	787
डिसेंबर/December 1987	895	802	823	768	803	749	779	691	813	740	815	768	915	803
जानेवारी/January 1988	907	811	817	764	764	732	799	702	815	741	838	783	950	825
फेब्रुवारी/February 1988	913	815	798	752	762	735	777	692	783	722	821	772	921	807
मार्च/March 1988	928	825	792	748	790	761	770	688	777	718	844	787	890	788
एप्रिल/April 1988	936	837	805	763	838	797	794	705	811	743	849	796	899	795
मे/May 1988	953	848	793	758	832	797	816	719	783	726	848	797	933	826
जून/June 1988	968	857	820	775	823	793	808	717	805	740	852	801	917	813
जुलै/July 1988	975	8०3	869	811	836	802	833	732	843	763	881	818	967	845
ऑगस्ट/August 1988	972	863	874	815	837	802	826	726	849	767	889	822	970	848
सप्टेंबर/September 1988	975	867	869	812	859	818	840	736	836	760	907	834	968	848
ऑक्टोबर/October 1988	186@	173@	181@	173@	195@	171@	176@	165@	898	798	971	873	1069	910
नोव्हेंबर/November 1988	187@	174@	182@	175@	177@	172@	176@	166@	928	817	993	887	1096	926
डिसेंबर/December 1988	179@	169@	176@	171@	169@	168@	176@	165@	940	823	1014	900	1105	931
*गुणक/Linking Factor	5.44	5.12	5.87	5.03	5.24	4.99	4.86	4.53

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

@ आधारभूत वर्ष १९८२=१००

@ Base year 1982=100

* १९८२ ची मालिका १९६० च्या मालिकेत रूपांतरित करण्याकरिता गुणक

* The linking factor to change the 1982 series index to 1960 series index.

तथता क्रमांक/TABLE No. 27

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष १९८४-८५=१००)

(Base year : 1984-85=100 from 1988-89)

वर्ष/महिना Year/Month	मुंबई Bombay	औरंगाबाद Aurangabad	नागपूर Nagpur	पुणे Pune	सोलापूर Solapur	भारत All India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1988-89@ ..	129	135	131	133	133	135
डिसेंबर/December 1987 ..	120	127	124	127	128	128
जानेवारी/January 1988 ..	122	127	124	128	129	129
फेब्रुवारी/February 1988 ..	123	128	124	127	128	128
मार्च/March 1988 ..	124	128	125	127	129	129
एप्रिल/April 1988 ..	127	128	126	128	129	131
मे/May 1988 ..	127	131	128	129	131	131
जून/June 1988 ..	129	132	130	130	132	133
जुलै/July 1988 ..	129	135	132	133	133	135
ऑगस्ट/August 1988 ..	129	135	133	133	132	136
सप्टेंबर/September 1988 ..	129	135	132	133	132	136
ऑक्टोबर/October 1988 ..	130	137	133	135	135	138
नोव्हेंबर/November 1988 ..	131	139	134	137	137	138
डिसेंबर/December 1988 ..	130	140	133	136	137	137

@९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.
आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.

तथता क्रमांक/TABLE No. 28

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA
AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१००)
(Base : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All-India	
	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight ..	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62 ..	97	98	N.A.	N.A.
1966-67 ..	190	173	198	181
1971-72 ..	223	204	211	196
1976-77 ..	338	309	313	293
1981-82 ..	515	462	488	444
1984-85 ..	567	517	566	521
1985-86 ..	579	534	591	546
1986-87 ..	622	571	618	572
1987-88 ..	682	622	681	629
1988-89* ..	730	666	765	701
डिसेंबर/December 1987 ..	704	640	712	654
जानेवारी/January 1988 ..	710	646	714	657
फेब्रुवारी/February 1988 ..	693	634	711	655
मार्च/March 1988 ..	679	624	713	658
एप्रिल/April 1988 ..	679	625	716	661
मे/May 1988 ..	695	639	724	667
जून/June 1988 ..	692	637	728	671
जुलै/July 1988 ..	707	649	753	691
ऑगस्ट/August 1988 ..	719	658	771	705
सप्टेंबर/September 1988 ..	703	646	777	710
ऑक्टोबर/October 1988 ..	755	686	795	724
नोव्हेंबर/November 1988 ..	778	703	810	737
डिसेंबर/December 1988 ..	839	750	815	741

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source.—Labour Bureau, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

अखिल भारतीय घाऊक किमतींचे निर्देशांक
ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९७०-७१=१००/Base year : 1970-71=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight	(416.67)	(84.59)	(498.74)	(1,000.00)
1971-72 ..	101	106	110	106
1976-77 ..	167	231	175	177
1980-81 ..	238	354	257	257
1981-82 ..	264	428	271	281
1983-84 ..	304	495	296	316
1984-85 ..	324	518	320	338
1985-86 ..	331	580	343	358
1986-87 ..	348	619	359	377
1987-88(p) ..	383	642	384	405
1988-89*(P) ..	409	671	411	432

(P) अस्थायी/Provisional.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९६०=१००/Base year : 1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	(60.92)	(4.79)	(5.77)	(6.26)	(8.54)	(13.72)	(100.00)
1961-62 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1966-67 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1971-72 ..	205	184	182	135	184	172	192
1976-77 ..	317	298	327	174	322	264	301
1981-82 ..	476	444	557	227	407	382	451
1984-85 ..	607	586	783	301	585	514	582
1985-86 ..	638	672	860	339	626	546	620
1986-87 ..	700	749	915	367	657	585	674
1987-88 ..	767	821	964	412	689	645	736
डिसेंबर/December 1987 ..	788	820	981	416	690	662	752
जानेवारी/January 1988 ..	785	829	988	435	691	665	753
फेब्रुवारी/February 1988 ..	776	834	995	435	703	668	749
मार्च/March 1988 ..	779	844	1006	435	709	671	753
एप्रिल/April 1988 ..	791	854	1011	435	717	687	763
मे/May 1988 ..	800	852	1026	435	726	689	771
जून/June 1988 ..	814	852	1031	435	735	693	782
जुलै/July 1988 ..	833	857	1041	449	739	696	795
ऑगस्ट/August 1988 ..	839	858	1047	449	737	700	800
सप्टेंबर/September 1988 ..	845	859	1067	449	745	703	806
ऑक्टोबर/October 1988 @	167*
नोव्हेंबर/November 1988 @	168*
डिसेंबर/December 1988 @	166*

@ पायाभूत वर्ष १९८२=१००/Base Year 1982=100.

* १९८२ ची मालिका व १९६० ची मालिका जोडणारा (सर्वसाधारण निर्देशांकासाठी) गुणक=४.९३./The linking factor to change the general index of 1982 series to 1960 series is 4.93.

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला. भारत सरकार.

Source.—Labour Bureau, Simla. Government of India.

तबता क्रमांक/TABLE No. 31

महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्य. दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू

QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(लाख टनांत/In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावांच्य. दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.03	30,907
1983	2.24	1.67	3.91	2.19	3.50	5.69	31,690
1984	1.89	1.00	2.89	1.29	1.88	3.17	32,279
1985	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1986	2.32	2.99	5.31	1.79	4.91	6.70	33,456
1987	2.63	4.45	7.08	2.13	8.54	10.67	33,830
1988(P)	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,283

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तबता क्रमांक/TABLE No. 32

महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये

ACTUAL RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA AND OTHER STATES TO MAHARASHTRA STATE

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	भारत सरकारकडून From Government of India				इतर राज्यांकडून From other States				एकूण (स्तंभ ५+ स्तंभ ९) Total (Col. 5+9)
	तांदूळ Rice	गहू† Wheat†	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1974	186	1,003	393	1,582	18	44	51	113	1,695
1979	218	722	..	940	940
1983	300	979	..	1,279	1,279
1984	299	724	..	1,023	1,023
1985	390	720	..	1,110	1,110
1986	640	740	..	1,380	1,380
1987	632	1,025	..	1,657	1,657
1988(p)	673	1,025	..	1,756	1,756

(P) अस्थायी./Provisional. † गव्हाचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा घरून आहे./Wheat quota is inclusive of quota of R. F. Mills.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली
PROCUREMENT OF LEVY IN MAHARASHTRA

(हजार टनांत/In thousand tonnes)

वर्ष/Year	भात/तांदूळ Paddy/Rice	गहू Wheat	ज्वारी Jowar	बाजरी Bajri	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1965-66	116	235	351
1970-71	351	69	420
1975-76*	74	55	229	17	375
1980-81†	80	53	133
1983-84†	9	9
1984-85†	2	175	177
1985-86†	2	88	90
1986-87†	8	8
1987-88	172	172
1988-89 (P)

(P) अस्थायी//Provisional.

* आकडे लेव्ही व ऐच्छिक विक्रीचे आहेत/Figures are of levy and voluntary sales.

† वसुलीचे आकडे "आधार किंमत उपाययोजने" खालील आहेत/Procurement is according to "support price operations."

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

सक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1984-85	1985-86	1986-87	1987-88	1988-89@	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. प्राथमिक—											Primary—
(i) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	53,420	54,406	54,866	55,513	56,173	.. Institutions
(ii) विद्यार्थी (हजारांत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,235	9,418	9,579	9,761	9,949	.. Enrolment ('000)
(iii) शिक्षक (हजारांत)	113	153	185	221	222	240	245	251	253	258	.. Teachers ('000)
(iv) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या.	37	36	34	32	38	38	38	38	39	39	.. No. of students per teacher.
2. दुय्यम—											Secondary—
(i) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	7,683	8,177	8,417	8,787	9,248	.. Institutions
(ii) विद्यार्थी (हजारांत)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,263	4,585	4,873	5,066	5,328	.. Enrolment ('000)
(iii) शिक्षक (हजारांत)	35	57	77	96	114	137	146	155	161	168	.. Teachers ('000)
(iv) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या.	25	26	25	25	29	31	31	31	31	32	.. No. of students per teacher.
3. उच्च (सर्व प्रकारचे)—											Higher (all types)—
(i) संस्था	211	361	547	701	739	909	964	985	1,007	1,026	.. Institutions
(ii) विद्यार्थी (हजारांत)	110	189	328	474	589	774	864	920	950	959	.. Enrolment ('000)

*अस्थायी/provisional. @प्राथमिक अंदाज/Preliminary Estimates.

टीप.— जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टवारी, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशना मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.— Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State."

आधार.— शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.— Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE THROUGH INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)
(Public and Public aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T.B. Hospitals and Clinics (No.)	संस्थांतील खाटांची संख्या No. of beds in Institutions	दर लाख लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of population	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	117
4	1984	..	643	1,873	1,539	118*	90	92,689	148
5	1985	..	650	1,722	1,539	81*	90	96,365	178
6	1986	..	769†	1,782	1,539	81*	90	99,294	183
7	1987@	..	768**	1,799	1,539	81*	95	1,00,363	182

@ अस्थाई/Provisional

† सुधारित/Revised

*प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

*Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

** पोलीस रुग्णालयांचे रूपांतर दवाखान्यात केल्यामुळे संख्या कमी झाली आहे.

** Reduction in number due to conversion of Police hospitals into dispensaries.

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" ह्या प्रकाशनामध्ये आहे.

Note.—Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

बाब	जुलै १९७७ ते जून १९७८/July 1977 to June 1978						जानेवारी १९८३	
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural	
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1. तुणधान्ये ..	18.40	30.17	17.03	15.10	17.97	23.30	28.89	24.85
2. कडधान्ये ..	3.18	5.21	4.62	4.10	3.63	4.71	5.72	4.92
3. दूध व बुधाचे पदार्थ ..	3.47	5.69	9.93	8.81	5.49	7.12	6.33	5.44
4. इतर अन्न पदार्थ ..	15.78	25.89	35.92	31.86	22.06	28.59	30.56	26.29
एकूण--अन्न पदार्थ ..	40.83	66.96	67.50	59.87	49.15	63.72	71.50	61.50
5. कापड ..	5.30	8.69	7.28	6.46	5.92	7.68	10.69	9.19
6. इंधन व दिवावत्ती ..	4.52	7.41	7.13	6.32	5.33	6.91	9.25	7.96
7. इतर अन्नोत्तर पदार्थ ..	10.33	16.94	30.84	27.35	16.73	21.69	24.82	21.35
एकूण--अन्नोत्तर पदार्थ ..	20.15	33.04	45.25	40.13	27.98	36.28	44.76	38.50
एकूण ..	60.98	100.00	112.75	100.00	77.13	100.00	116.26	100.00

टीप.—(१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) बरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत. स्तंभ १४ ते १९ मधील आकडे शीघ्र तक्तीकरणाने आधारित असून अस्थायी आहेत.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

/TABLE No. 36

बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983					जुलै १९८७ ते जून १९८८/July 1987 to June 1988					Item (1)
नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	
29.41	13.98	29.06	19.80	30.75	19.48	32.71	11.26	31.38	15.66	.. Cereals
7.79	3.70	6.39	4.35	8.27	5.24	10.69	3.68	9.05	4.52	.. Pulses
18.18	8.64	10.17	6.93	10.24	6.49	24.87	8.56	14.94	7.45	.. Milk and milk products.
65.60	31.18	41.91	28.56	49.47	31.35	97.84	33.69	65.01	32.44	.. Other food items
120.98	57.50	87.53	59.64	98.73	62.56	166.11	57.19	120.38	60.07	.. Total—Food items
14.98	7.12	12.08	8.23	11.46	7.26	14.67	5.05	12.49	6.23	.. Clothing
13.43	6.38	10.61	7.23	13.11	8.31	19.40	6.68	15.13	7.55	.. Fuel and light
61.03	29.00	36.55	24.90	34.51	21.87	90.26	31.08	52.42	26.15	.. Other non-food items
89.44	42.50	59.24	40.36	59.08	37.44	124.33	42.81	80.04	39.93	.. Total—Non-food items
210.42	100.00	146.77	100.00	157.81	100.00	290.44	100.00	200.42	100.00	.. Total

Note.—(1) P.C.E. means *per capita* expenditure in Rs.

(2) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey. Figures in Cols. 14 to 19 are based on quick tabulation and are provisional.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

वरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी
PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in Rs.	जुलै १९७७ ते जून १९७८ July 1977 to June 1978			जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983			जुलै १९८७ ते जून १९८८ July 1987 to June 1988		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
0—30	6.81	1.75	5.23	0.15	0.11	0.13	0.06	0.11	0.07
30—40	17.64	5.32	13.80	0.83	0.25	0.62	0.07	0.00	0.05
40—60	38.38	18.41	32.15	10.94	2.54	8.18	1.40	0.30	1.05
60—70	12.03	9.46	11.23	9.25	2.62	7.20	2.12	0.33	1.55
70—100	16.12	23.13	18.30	31.81	12.13	25.40	19.20	5.01	14.64
100—150	6.65	21.17	11.18	29.10	24.59	27.64	38.51	16.52	31.45
150—200	1.43	9.66	4.00	10.14	18.83	12.96	20.25	19.85	20.12
200—300	0.71	7.57	2.85	5.31	21.67	10.73	12.36	25.86	16.69
300 किंवा त्याहून अधिक/and above	0.23	3.53	1.26	2.47	17.26	7.14	6.03	32.02	14.38
एकूण All Classes	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेले. माहितीवर आधारलेले आहेत. स्तंभ ८, ९, १० मधील आकडे शीघ्र तक्तीकरणाने आधारित असून अस्थायी आहेत.

Note.—The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey. Figures in Cols. 8, 9, 10 are based on quick tabulation and are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटांनुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवींचे व कर्जचे वर्गीकरण
DISTRIBUTION OF DEPOSITS AND ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS
ACCORDING TO POPULATION GROUPS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती Position as on last Friday of June of the year	ग्रामीण Rural		निमसरकारी Semi-Urban		महा-नागरी Urban Metropolitan		एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दिलेली एकूण कर्ज Total advances	दिलेली दरडोई कर्ज (रुपये) Per capita advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलोमीटर क्षेत्रा-मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per '000 sq. km. of area
	ठेवी Deposits	कर्ज Advances	ठेवी Deposits	कर्ज Advances	ठेवी Deposits	कर्ज Advances							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1971 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20‡	256	1,471	2.9	4.8
1976 ..	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1981 ..	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.73	940	3,627	5.8	11.7
1984 ..	563.15	431.43	1,062.65	617.84	10,050.66	10,162.14	11,676.45	1,772	11,211.41	1,702	4,376	6.6	14.2
1985 ..	626.60	493.30	1,220.16	716.38	12,439.27	11,763.03	14,286.03	2,084	12,972.71	1,893	4,786	7.0	15.6
1986 ..	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	2,498	15,125.30	2,159	4,901	7.0	15.9
1987 ..	903.63	723.50	1,384.15	767.65	17,322.46	13,994.24	19,610.25	2,738	15,485.38	2,162	4,951	6.9	16.1
1988 ..	1,060.99	851.42	1,668.64	933.75	20,086.11	14,813.00	22,815.74	3,165	16,598.19	2,302	5,094	7.1	16.6

N.A. = उपलब्ध नाही/Not Available.

‡ आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत—

आधार.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, सारांशात्मक सांख्यिकी दर्शविणारे प्रकाशन.
आणि

(२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

‡Data relate to the second Friday of June 1971.

Source.—(1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results.
and

(2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार किलोमीटरमध्ये/In thousand kilometres)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्राम रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ किलोमीटर क्षेत्रागणे रस्त्यांची लांबी (कि.मी.) Road length per 100 sq. km. of area (km.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1965-66	..	2	11	13	9	17	52	16.9
2	1970-71	..	2	14	18	11	20	65	21.2
3	1975-76	..	3	15	20	15	36	89	28.9
4	1980-81	..	3	19	25	25	69	141	45.8
5	1983-84	..	3	19	26	28	71	147	48.1
6	1984-85	..	3	19	26	28	75	152	49.3
7	1985-86	..	3	19	26	28	77	154	49.9
8	1986-87	..	3	20	27	30	84	163	53.0
9	1987-88 (P)	..	3	31	37	36	59*	166	54.1

(P) अस्थायी/Provisional. * वर्गीकरणामुळे झालेली घट/Decline due to reclassification

टोप.—(१) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.
Note.—(1) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State."

(२) ग्रामीण रस्त्यामध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.
(2) Village roads also include "unclassified" roads.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	वाहनांचा प्रकार (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1987 (9)	1988 (10)	1989 (11)	Class of vehicles (2)
1	मोटर सायकली, स्कूटर व मोपेड.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	10,36,200	12,08,987	13,81,183	.. Motorcycles, scooters & Moped.
2	मोटर गाड्या ..	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	3,30,884	3,62,837	3,82,066	.. Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स ..	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	40,385	41,028	4,1578	.. Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा ..	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	84,442	95,056	1,02,978	.. Auto-rickshaws
5	स्टेज कॅरिजेस—										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	16,515	16,515	16,515	.. (i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49 (ii) Petrol engined
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिजेस	1,498	2,732	2,860	3,119	3,317	.. Contract carriages
7	मालमोटागी—										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	31,416	31,555	32,234	.. (i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,905	6,400	6,713	6,713	.. (ii) Petrol engined
	(ब) सार्वजनिक वाहने—										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,16,227	1,22,127	1,27,898	.. (i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	6,720	7,061	7,061	.. (ii) Petrol engined
8	रुग्णवाहिका ..	119	278	441	643	925	1,504	1,615	1,857	2,028	.. Ambulances
9	शाळेच्या बसेस ..	269	359	491	504	594	795	828	872	923	.. School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने ..	177	370	810	1,478	2,171	3,278	3,489	3,637	3,830	.. Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर) ..	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	43,354	45,998	49,568	.. Trailors
12	ट्रॅक्टरस ..	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	43,566	46,231	49,874	.. Tractors
13	इतर ..	285	539	810	1,636	1,319	3,193	1,663	1,873	3,499	.. Others
	एकूण ..	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	17,66,564	19,95,466	22,11,265	.. Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,309	2,193	2,467	2,726	3,067	.. Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.3	2.5	3.5	.. Ambulances per lakh of population

टीप.— वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत.
आधार.— परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.— Figures are as on 1st January of each year.
Source.— Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81† (6)	1984-85† (7)	1985-86† (8)	1986-87† (9)	1987-88† (10)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—										
										<i>Number of societies—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	34	34	35	35	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,426	20,130	18,577	18,531	18,458	18,454	18,344	.. Agricultural credit.*
(3) विगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	6,690	7,112	7,650	8,535	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	583	655	699	782	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	19,504	21,148	22,479	23,833	.. Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	30,018	31,883	34,143	36,147	.. Others.
II. सभासदांची संख्या (हजारांमध्ये)—										
										<i>Number of members ('000)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विगर-कृषि पत संस्था	76	67	70	951	1,014	93.4	1,065	1,199	1,202	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,157	6,327	6,582	6,830	.. Agricultural credit.
(3) विगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	5,464	6,169	6,564	6,760	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	585	624	672	680	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	323	622	959	1,396	2,124	2,671	3,037	3,048	3,828	.. Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	8,082	2,919	3,065	3,100	.. Others.
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—										
										<i>Working capital (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,47,470	3,99,218	4,60,851	4,88,500	.. Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	81,672	89,328	1,12,202	13,2,500	.. Agricultural credit.
(3) विगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	2,52,372	3,15,985	3,93,097	4,78,500	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	22,057	26,149	28,052	28,500	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,62,652	1,74,142	2,01,312	2,19,100	.. Productive enterprises.
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	68,454	79,915	86,500	88,900	.. Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि घान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.

Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1971-72.

†प्राथमिक भू-सुधार संस्था राज्य भू-सुधार संस्थांमध्ये १९७२-७३ पासून समाविष्ट झाल्या आहेत.

Primary Land Development Banks were amalgamated with State Land Development bank, w.e.f. 1972-73.

टोप.—(१) १९८६-८७ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८७-८८ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1986-87 are revised and those for 1987-88 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशना मध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1984-85	1985-86	1986-87	1987-88	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—										
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	3,20,048	5,24,287	5,82,323	6,54,296	6,88,200	Advances (in lakh Rs.)— Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	35,893	41,892	53,712	68,000	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	2,22,526	3,47,448	3,94,713	4,71,400	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	651	585	768	790	Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	71	249	328	459	1,208	929	1,077	1,516	1,600	Productive enterprises.
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	2,375	5,289	7,282	8,200	Others.
II. येणे कर्ज (लाख रुपये)—										
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,00,780	2,47,693	2,78,067	2,64,100	Outstanding loans (in lakh Rs.)— Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	58,522	64,417	82,019	1,03,000	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,49,690	1,85,402	2,26,161	2,57,000	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	544	489	557	520	Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	57	382	607	1,423	3,033	4,401	4,376	5,179	5,500	Productive enterprises.
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	8,600	10,870	11,321	11,800	Others.
III. उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—										
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषिपत संस्था	Turnover value of produced goods sold (in lakh Rs.)— Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	15,323	19,458	21,766	22,370	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,664	1,793	2,613	2,800	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,02,457	1,22,259	11,28,65	12,55,00	Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,31,063	1,95,460	1,88,672	2,45,000	Productive enterprises.
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,549	27,756	29,061	30,200	Others.

टीप.—(१) १९८६-८७ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८७-८८ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1986-87 are revised and those for 1987-88 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशना मध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

NIEPA DC

D04712

Sub. Planning Systems Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
17-B, Sarabhai Marg, New Delhi-110016
DOC. No. 4712
Date 30.6.89